

УДК: 808+81276.6(045)(575.1)

Фарход АБДУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
Тилларни ўрганиш кафедраси ўқитувчиси
E-mail: fxa1982@gmail.com

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Тилларни ўрганиш кафедраси доценти, ф.ф.н. А.А.Халиков тақризи асосида

DISPLAY OF NATIONAL-CULTURAL SPECIFICS OF INVESTIGATOR'S SPEECH IN LITERATURE WORKS

Abstract

The article comparatively studies the ways of expressing national-cultural specifics in English and Uzbek investigators' speech. The purpose of the investigator's speech is same and it is directed to obtain truthful statements. It is known that the criminal-procedure code defines the main rules of investigation work, but it doesn't explain how to communicate appropriately, conduct a dialogue. The Code says that the investigator must not humiliate a person, to respect and honour of the suspect. This article also studies lingvocultural specifics, similarity and difference of the speech of English and Uzbek investigators.

Key words: investigator's speech, national-cultural specifics of dialogue rhetoric, lingvocultural character of the rhetoric, speech influence by lexical units.

ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В РЕЧИ СЛЕДОВАТЕЛЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье, в сопоставительном плане, исследованы способы выражения национально-культурных особенностей в речи английского и узбекского следователя. Цель речи следователя в английских и узбекских художественных произведениях одна и она направлена на получение весомых показаний. Известно, что уголовно-процессуальным кодексом предопределены основные правила следственных дел, но не указаны как разговаривать по обстоятельству, как вести диалог. В кодексе сказано, что следователь не должен унижать лиц, чтить честь и достоинство подозреваемых. В данной статье также исследованы лингвокультурологические особенности, сходства и различия речи английских и узбекских следователей.

Ключевые слова: речь следователя, национально-культурные особенности диалогической риторики, лингвокультурологические свойства риторики, речевое воздействие при помощи языковых средств.

БАДИЙ АСАРЛАРДА ТЕРГОВЧИ НУТҚИ МИЛЛИЙ ВА МАДАНИЙ ЖИХАТЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Аннотация

Мақолада инглиз ва ўзбек терговчиси нуткида миллий-маданий жиҳатларнинг акс этиши киёсий таҳлил қилинган. Инглиз ва ўзбек тилларида яратилган бадий асарлардаги терговчи нутқининг мақсади умумий эканлигини, яъни терговда сўроқ қилинаётган шахсдан ишга доир аҳамиятли далилий маълумотларни олишдан иборат эканлигини кўрсатади. Маълумки, жиноят-процессуал кодекси тергов ҳаракатларининг асосий қоидаларини белгилаб берса-да, унда вазиятга мос равишда сўзлаш, диалог олиб боришнинг қонуниятларини акс эттирмайди. Унда фақат терговчи суҳбатда шахсни камситмаслиги, шаъни, кадр-қимматини сақлаши кераклиги ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, мақолада инглиз ва ўзбек терговчилари нутқидаги лингвомаданий хусусиятларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: терговчи нутқи, диалогик риториканинг миллий-маданий жиҳатлари, риториканинг лингвокультурологик жиҳатлари, лисоний воситалар орқали нутқий таъсир ўтказиш.

Кириш. Мустақиллик йилларида жаҳон адабиётининг ёрқин вакиллари яратган асарларни ўзбек тилига таржима қилиш анъанаси тикланди ва мустаҳкамланди. “Ўзбекистонни 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта истиқболли йўналишлари”да таълим тизимини такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш” бўйича вазифалар алоҳида равишда белгилаб олинди[1].

Шу жумладан, турли тилларнинг миллий-маданий хусусиятга эга лисоний бирликларини киёслаш ушбу халқларнинг маданияти, дунёқараши, миллий ўзига хослиги каби фарқларни тушунишга

имкон беради. Лингвомаданиятшунослик тилнинг халқ маданияти, дунёқараши билан ўзаро алоқаси ҳамда миллий ўзига хослигини тадқиқ этади. Д.К. Бахронованинг таъкидлашича, маданият инсон фаолияти дастурини ташкил этган қадриятлар тизими ҳисобланади ва у тилда ўз ифодасини топади. Шу нуктаи назардан лингвокультурология – миллий маданий қадрият ва унинг вужудга келиш механизмлари тўғрисидаги билимлар тизимининг тилда акс этишини ўрганувчи фандир[2]. Ушбу фан предметини тилда ўз ифодасини топган архетиплар, анъаналар, урф-одатлар, эътиқодлар, сўз ва иборалар ташкил

килади. Бугунги кунда лингвокультурология соҳаси бўйича қатор тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, лекин инглиз ва ўзбек терговчилари нутқидаги диалогик риториканинг миллий-маданий жиҳатлари муаммоси шу кунгача қиёсий тадқиқ этилмаганини кузатиш мумкин.

Асосий қисм. Ў.Қ. Юсуповнинг ёзишича, қиёсланаётган тиллар семантик жиҳатдан бир-бирига тўлиқ бўлмаса ҳам, қисман мос келиши мумкин. Семантик тафовутлар турли халқларнинг маданияти, урф-одати, дунёқараши, турмуш тарзи бир-биридан фарқ қилганда юзага чиқади. Семантик жиҳатдан ўхшашликлар эса тилларни таржима қилиш ва қиёсий тадқиқ қилишга шароит яратади. Айнан тиллар ўртасидаги ўхшашликларнинг мавжудлиги уларни тадқиқ қилиш масаласини осонлаштиради. Бу эса ҳар икки тил эгалари мулоқотининг рўёбга чиқишига хизмат қилади[3].

Тил ва маданият ўзаро муносабатда бўлади. Г.О. Винокур таъкидлаганидек, тилни ўрганаётган ҳар қандай тилшунос, унинг маҳсулоти бўлган ўша маданиятнинг тадқиқотчисига айланади[4]. “Маданият” тушунчаси аниқ ижтимоий ҳодисалар, жараёнлар, олам ва инсон орасидаги алоқа, жамият тараққиёти, урф-одатлари, маросимлари ва дунёқараши каби тушунчалар билан ифодаланади.

Инглиз ва ўзбек тилларида сўзлашувчи халқларнинг ҳам миллий-маданий хусусиятлари ўзига хос ҳисобланади. Инглиз халқи маданияти ҳақида сўз юритилганда, инглизлар мулоқотда суҳбатдошнинг ёши, даромадлари, оилавий аҳволи, ота-онаси ким бўлиб ишлаши ва уларнинг моддий аҳволи ҳақидаги мавзуларда сўзлашишдан тийиладилар. Инглизлар нотаниш киши билан суҳбатни об-ҳаво мавзусидан бошлашга одатланганлар. Инглизлар тартиб-қоидага риоя қилмайдиган шахс билан мулоқот қилишга истак билдирмайдилар. Мазкур халқ азалдан ўзини ақлли, аристократ, олий жаноб инсонлар авлоди ҳисоблагани боис, фикрни мулоҳимлик билан ифода этишга ҳаракат қиладилар [5].

Ўзбек халқи эса инсон сурати ва шакли гўзал бўлгани каби унинг муомаласи ҳам гўзал бўлиши деган ақидага риоя қилади. Мулоқотда мулоҳимлик ва кечиримликни шиор қилиб олишлари тайинланади. Ўзбеклар “киши обрў-этиборини тил орқали топади”, “гапнинг қисқаси яхши”, “беморга ширин сўз керак, ақлсизга кўз”, “аччиқ тил заҳари илон” каби ҳикматларга риоя қилган ҳолда мулоқот қиладилар. Фарзанд тарбиясида тилга этиборли бўлиш, мулоҳаза ва мушоҳада билан фикр юритиш, боз устига самимий муомалада бўлиш инсон учун фақат яхшилик келтиради, деб насиҳат қиладилар [6]. Юкорида таъкидланган халқнинг миллий характери ифодаловчи хусусиятлар чоғиштирилаётган тилларнинг диалогик риторикасида ҳам кузатилади.

Риторика лингвокультурологик ҳодиса эканлигини унда халқнинг миллий-маданий хусусиятларини акс эттирувчи лисоний омилларнинг учраши билан асослаш мумкин. Мазкур асос эса риториканинг лингвокультурологик жиҳатларини ўрганишга имкон беради. Инглиз ва ўзбек терговчилари диалогик риторикасидаги мавжуд умумий ва миллий хусусиятлар ушбу миллат терговчиларининг маданий ҳаётини акс эттиради. Қуйида инглиз ва ўзбек терговчилари диалогик риторикасининг лингвокультурологик

хусусиятлари масаласи ўрганилиб, унинг ўхшаш ва фарқли томонлари кўрсатилади.

Диалогик риторикада қоидаларни тушунтириш орқали нутқий таъсир ўтказиш мумкин. Қонунгақўра сўроқ ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамда қоидалар билан танишувдан бошланади. Терговчи шахсни қоидалар билан таништирувда етказилаётган маълумотларнинг оқибатини тушунишга, улар бўйича ҳулоса қилинишини англаб етишга мажбурлайди.

Инглиз терговчилари шахснинг қоидаларини тушунтириш орқали уни кўрсатувни тўғри беришга чорлайдилар. Улар суҳбатдошга you don't have to say / сиз айтишга мажбур эмассиз жумласини айтиш орқали нутқий таъсир ўтказишлари кузатилади. Масалан:

“Have a seat, then. Just for the record, **I should tell you that you don't have to say anything unless you wish to do so, but what you say may be given in evidence.** Now tell me about your wife.”

With a resigned air, Jackman planted himself on a chair and said, “Geraldine Jackman, known to most people as Gerry Snoo. That's her stage name.” (Lovesey P. The last detective. P. 44.)

Ушбу нутқда инглиз терговчиси суҳбатдошни Миранда қонуни (Miranda Law) мазмунини билан таништиргандан сўнг кўрсатув бериш ихтиёрий эканлигига ишора қилади. Қонун мазмунидохуқуқ ва мажбуриятлар ифодаланиб (you don't have to say anything unless you wish to do so, but what you say may be given in evidence – ўз ихтиёрингизга қарши кўрсатув беришга мажбур эмассиз, аммо айтганларингиз далил сифатида қўлланиши мумкин), суҳбатдошни ихтиёрий сўзлашга, айтган сўзлари эса судда далил сифатида қўлланиши мумкинлигини тушуниб етишга ундайди.

Инглиз тилидан фарқли равишда ўзбек қонунчилигида қонунлар шахс номи билан аталмайди. Бу ўринда қоидага қўра сўроқ қилинувчи шахс Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 238-моддаси билан таништирилиб, кўрсатувни тўғри беришга ундади. Масалан:

- Фақат бир нарсани айтиб қўяй: Норбўта чўпонни мен ўлдирганим йўқ! Бундай ниятимам бўлмаган!

- Яхши, яхши! Ҳали ҳеч ким сизни одам ўлдирганликда айблаётгани йўқ. **Айбсизлик президумцияси деган қоида бор.** Сиз ҳам ҳаммасини бир бошидан, батафсил гапириб беринг! **Айбингиз бўлмаса, сизни ҳеч ким бунда ушлаб туролмайди.** Сизга ишонмасликка ҳаққим йўқ. Фақат сиз ҳам очиқчасига гапиринг, бизни чалғитишга ҳаракат қилмаслигингиз лозим! – Фахриддин ҳамсуҳбатининг ҳаяжонини босишга ҳаракат қилди.

- Ўша чўпонни биринчи марта Раиса опамнинг дўқонида кўрган эдим, - ўзини бир оз босиб олган йигит секин гап бошлади. (Синдаров К. Темурийлар кутубхонасининг сири. Б. 123.)

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, инглиз тилида мажбуриятни эслатишга онд жумла ҳуқуқлар билан танишув мазмунини ифодалайди. Жумлада don't have to модал феълининг инкор шаклида қўлланиши мажбурият ихтиёрийликка асосланишини ифодалайди. Ўзбек тилидаги мисолда эса жумла нисбатан узун ифодаланади. Жумлада қонун мазмунини тушунтирилиб, тўғри сўзлашга мажбурланади. Шунингдек, қоидаларни эслатиш ҳоҳиш-истак гап тарзида ифодаланиши билан фарқланади.

Тадқиқотимизда ўзбек терговчиси муболага қилиб, нутқ мақсади сари чорлашлари кузатилди. Муболага – тасвирланаётган нарса, ҳодисани сўзловчига яққол, таъсирли қилиб етказиш учун уларнинг сифатларини орттириб, бўрттириб кўрсатиш деб изоҳланади [7]. Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги мисолларни келтирамиз:

“And what’s a murdered wife between friends? Has he seen the picture we disturbed?”

“He hasn’t mentioned it.”

“Right. Don’t stand there like a **Christmas tree**. There’s plenty to do. I propose to set up the incident room here. We were on our way to Bristol, but this has changed everything. Get it organized, will you? And I need someone to take a statement.”

It was immediately clear what the sergeant had meant. (Lovesey P. The last detective. 43)

Низомбекова, бу ер сизга бозор эмас. Савдолашманг. Агар билганингизни яширсангиз ё чалғитмоқчи бўлсангиз, қонун бўйича жазоланасиз... – Тушундингизми? Бир ҳафтадан сўнг тилхат билан келасиз. Қани, энди айтинг гапингизни.

- Кеча сиз кетганингиздан кейин эсимга тушди. Хотирам ўлгур ўтмаслашиб қолибди, - деб гап бошлади Адолат. (Малик Т. Мурдалар гапирмайдилар. Б. 190-191)

Келтирилган мисолда терговчи аёлни чалғитмасликка ундар экан нуткида бу ер сизга бозор эмас, савдолашманг каби жумлаларни қўллаб, тўғри сўзлашга мажбурлайди.

Яна бир мисол келтирамиз.

Аёл Ўринбосарга беписанд қараб олди:

- Эсимда йўқ.

- Эрталабгача эслаб, соат ўнда прокуратурага борасиз, - Зоҳид шундай деб кўкрак чўнтагидан чакирув қоғози олиб, ёзди-да, бекага узатди.

- Мен ўнда боролмайман, - деди аёл, - ишдан рухсат беришмайди.

- **Бешик тўйига деб сўрасангиз балки рухсат беришмас. Лекин чакирув қоғозини кўрсатсангиз ижозат тегади.** Гапларингизга қараганда қонунни яхши биладиганга ўхшайсиз. Ўзингизни гўликка солманг...

- Шунақа пайтда қаёққа ҳам кетар эдим. Қўлимдан келган хизматни аямайман.

- Ўринбосар шундай деб хайрлашиб, чикди. (Малик Тоҳир. Шайтанат. Б. 286)

Юқоридаги далилий мисоллардан хулоса қилиб айтганда, ҳар икки халқ вакили бўлган терговчилар қонун-қоидаларни эслатиб туришлари орқали нутқ таъсирчанлигини оширишга уринадилар. Бирок, ўзбек тилида терговчининг муболага қилиб сўзлаши мазкур халқларнинг диалогик риторикада лисоний воситаларнинг ифода этилишига кўра фарқланишни юзага келтиради.

Диалогик риторикада ҳурмат маъносини англатувчи лисоний воситалар орқали нутқий таъсир ўтказиш ҳам кузатилади. Терговда шахсни ҳурмат қилиш орқали унинг шаъни қадрланади. Ҳурмат сўзи у кимса ёки нарсага бўлган қадрлаш, улуғлаш тўғриси деб изоҳланади [8]. С. Усмоновнинг таъкидлашича, “Ҳуқуқшунос учун ҳурмат тушунчаси тингловчи шахсиятига ҳурмат билан қарашни назарда тутати. Диалогни қўполлик, ўринсиз ва таҳқиромуз сўзлар билан беҳуда жанжалга айлантормаслик лозим” [9]. Суҳбатда терговчи гумонланувчи шахсга ҳурмат ва

эътиборни худди ўзига раво кўрганидек муомала қилиш лозим [10].

Инглиз тилида ҳурматни ифодаловчи воситалар қуйидагича:

- Семантик тузилишига кўра ҳурмат, илтимос, ташаккур компонентларидан ташкил топган **лексик воситалар**: Dear sir or madam; Dr., Mr., Mrs., Ms. Smith; Dear Frank, Your Honor кабилар.

- Илтимосни мулоимлик билан ифодаловчи **морфологик воситалар**: please феълининг буйруқ майлида ифодаланиши.

Модал феълларининг инфинитив билан бирга қўлланувчи **синтактик воситалар**: can/could, should, would [11].

Инглиз халқи суҳбатда мулоим ва хушмуомала бўлишга интилади. Бу каби ҳолатларга қуйидаги мисоллар далил бўлади:

“Mrs Farmer?” asked the bobby. “We’d like you to come down to the station. We’d like you to help us with an identity parade. There’s a young chap there who’s said to have frequented bar . . .”

“Who’s is this chap anyway?”

“That’s what we hope your wife will be able to tell us. (Gilbert A. A nice little killing. P.218)

“As you wish. I shall close my eyes and clasp my hands. I may ask you questions from time to time. If I do, please answer very simply.

“Very well.” (Creasy J. Stars for the Toff. P. 173-174.)

Юқорида келтирилган мисолдан маълум бўладики, суҳбатдошга Mrs Farmer деб мурожаат қилиш суҳбатдошга бўлган ҳурматни ифодалайди. Нутқдаги would, could каби модал феъллар суҳбатдошга бўлган ҳурматни ифодалаш учун қўлланган.

Ўзбек тилида киши исмларига, қариндошлик билдирувчи сўзларга -жон, -бек, -хон, -бой сўзларга аффикслари қўшилиб ҳурмат маъноси вужудга келади: Тоғажон, Авазбек, Нигорахон каби. Шунингдек, отларга-лар кўплик қўшимчаси қўшилганда (бобомлар, ойимлар, дадамлар) ва отнинг луғавий маъносига -кина, -гина(опагинам, укагинам)каби қўшимчаларни қўшиш орқали ҳам ҳурмат маъноси ифодаланади. Отларга ҳурмат маъноларини ифодаловчи қўшимчаларини қўшиш нутқ таъсирчанлигини ошишига хизмат қилади. Масалан:

- Раҳмат **Камолхон ака!** Сиз берган маълумотлар мен учун жуда қизиқарли ва қимматли бўлди. Терговга ҳам нафи тегса ажабмас. **Ижозатингиз билан яна битта савол берсам.**

- Марҳамат! Тортинманг, азизим! (Синдаров К. Темурийлар кутубхонасининг сири. Б.145)

Келтирилган мисолда терговчи олимни нутқ мақсади чорлаш, нутқий таъсирчанликни ошириш учун уни сизлаб чақиради ҳамда савол беришга рухсат сўрайди.

Юқоридаги далил ва мулоҳазалардан хулоса сифатида айтиш мумкинки, ҳар икки тилда шахс шаънини қадрлашни ифодаловчи лисоний воситалар мавжуд. Инглиз тилида шахс шаъни илтимос қилиш орқали модал феълни инфинитив билан бирга қўллаш ва жумлани савол тарзида ифодалаш билан намоён бўлади. Ўзбек тилида эса қариндошлик билдирувчи сўзларга ва отнинг луғавий маъносига аффикслар қўшиш орқали шахс шаъни қадрланади.

Диалогик риторикада узр сўраган ҳолда нутқ мақсади чорлаш кузатилади. Узр сўрамоқ авф этишни, гуноҳини кечириш юзасидан илтимос қилмоқ деб изоҳланади [11].

'Good evening', he said evenly. **'I'm sorry to have kept you.** My name's Ramsay. I'm an Inspector with Northumbria Police.'... He spoke formally. **'I'm afraid I have to ask some questions,'** he said. **'I'm sure you'll understand.'**

'Yes,' she said. Was she offended by the formality? Surely she would understand. (Cleeves A. Killjoy. Allison & Busby. P.25)

- Кечирасиз отахон, исмингизни ҳам билмайман. Сиз билан гаплашиб ўтиргим келяпти, бир нарса сўрасам майлими?

У бунақа мулозаматни эшитмагани учунми ёки қўнгли юмшадими ҳарҳолда тиланчи чол инсофга келиб:

- Майли, сўрай қол, - деди.(Машарипова З. Тамға. Б.26)

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, терговчи нутқидаги фаол мавзуларга оид лисоний воситалар муайян мақсадда қўлланади. Ҳар икки халқ вакили сифатидаги терговчиларнинг турли динга эътиқод қилишлари, урф-одатлари, миллий қонун тизими, ҳақиқатни аниқлаш тушунчасига турлича ёндашуви каби турли омиллар уларнинг тилида, диалогик риторикасида ҳам ўз ифодасини топади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича илмий-услубий рисола. – Тошкент, 2017. Б. 39.
2. Бахронова Д.К. Антропозоморфизмларнинг семантик ва лингвокультурологик хусусиятлари(ўзбек ва испан тиллари материалида). фил.фан.дис (PhD). автореф... ЎзДЖТУ, 2017. Б. 21.
3. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Т.: ФАН. АН Руз., 2007. С. 155, 19-20.
4. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: «Учпедгиз», 1959. С. 211; Худойберганова З.Н., Мамаражабов Б.Б. Тил ва маданият: ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир масаласи. Замонавий таълим / Современное Образование, 2016. – Б. 31.
5. Самигова Х.Б. Инглиз ва ўзбек тилларида эркалаш функционал-семантик майдони. Филол. фан номз. ...дис. – Т.: ЎзДЖТУ, 2010. Б. 123.
6. Мулоқот маданияти.– Т.: Низомий номидаги ТДПУ. 2018. Б. 27-28.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. Ж. 3. Б. 623.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. Ж. 5. Б. 563.
9. Usmonov S. Yurstning nutq madaniyati. –Т.: O'zbekiton faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. Б. 153.
10. Zulawski D.E., Wicklander D.E. Practical AspectsofInterview and Interrogation. CRCPRESS, USA. 2002. P. 269.
11. Хомутова Т.Н., Шабан А.К., Фаткулин Б.Г. Лингвистические средства выражения вежливости в деловом письме-просьбе: контрастивное исследование (на материале английского, арабского и русского языков). Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика». 2019. Т. 16, № 2. С. 29. DOI: 10.14529/ling190204
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. Ж. 5. Б. 269.

УДК: 811.111.1:811.512.133(575.1)

Наргиза АБДУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Инглиз филологияси кафедраси катта ўқитувчиси, PhD
E-mail: 6052789@mail.ru, n.abdullayeva@nuu.uz

ЎЗМУ профессори, фил.ф.д. Джумабаева Ж.Ш. тақризи асосида

THE ISSUE OF SEMANTIC CLASSIFICATION OF ENGLISH AND UZBEK NATIONAL PROVERBS

Annotation

In Modern Linguistics while studying complex linguistic units – proverbs as an object of scientific investigation one should consider not only linguistic features of them, but also folklore and cultural peculiarities of proverbs as well. Furthermore, classifying proverbs into certain semantic groups, which are belong to several languages containing different systems, on the basis of their above-mentioned features and peculiarities provides investigating proverbs thoroughly, moreover, compiling thematic collections and translational dictionaries of proverbs.

Key words: proverb, paremiology, contrastive analysis, invariant proverb, semantic classification, semantic group, unique proverbial group, equivalent.

ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО НАЦИОНАЛЬНЫХ ПОСЛОВИЙ

Аннотация

В современной лингвистике при изучении сложных языковых единиц – пословиц как объекта научного исследования следует учитывать не только их языковые особенности, но также фольклорные и культурные особенности пословиц. Кроме того, разделение пословиц на определенные семантические группы, принадлежащие к нескольким языкам, содержащим различные системы, на основе их вышеупомянутых признаков и особенностей позволяет тщательно исследовать пословицы, более того, составлять тематические коллекции и переводные словари пословиц.

Ключевые слова: пословица, паремиология, контрастивный анализ, инвариантная пословица, семантическая классификация, семантическая группа, уникальная группа пословиц, эквивалент.

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИ СЕМАНТИК ТАСНИФ ҚИЛИШ МУАММОСИ

Аннотация

Замонавий лингвистикада мураккаб тил бирликлари бўлган мақолларни илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганиш давомида уларни нафақат лингвистик бирлик сифатидаги хусусиятлари тадқиқ этилади, балки бу жараёнда уларнинг фольклор ва маданий жиҳатлари ҳам эътиборга олинади. Бинобарин, турли тизимли тиллардаги мақолларнинг мазкур жиҳатлари асосида уларни семантик гуруҳларга таснифлаш мақолларни чуқур ўрганиш, уларнинг мавзулаштирилган тўпламларини ҳамда таржима лўғатларини яратиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: мақол, паремиология, чоғиштирма таҳлил, инвариант мақол, семантик тасниф, семантик гуруҳ, уникал провербиал гуруҳ, муқобил.

Кириш. Мақоллар оғзаки нутқимизда кўп учровчи тил бирликлари бўлиб, улар халқнинг ижтимоий ҳаётини, тарихини, тажрибасини ва маданиятини ўзида яққол акс эттиради ҳамда ҳам насрий, ҳам назмий кўринишга эга бўлади. Ушбу ҳикматли гапларнинг баъзилари бадиий бўёқдорлиги билан бошқаларидан ажралиб турса, баъзилари эса халқ тилидаги оддий сўزلардан ташкил топади ва халқчил тилда вужудга келади. Образли мазмунга эга мазкур тил бирликлари ўзига хос турли-туман семантик хусусиятларни ўзида намоён этади. Уларнинг қисқа ва лўнда мазмуни остида халқнинг улкан мулоҳазаси, ўй-хаёли ҳамда насиҳати камраб олинади. Ўзбекистон Республикасида таълим-тарбия ва илм-фанга, шунингдек, илмий тадқиқот ишларини рағбатлантириш ҳамда илмий-оммабоп лойиҳалар соҳасида инновацион фаолиятни такомиллаштиришга берилаётган алоҳида эътибор давлатимизни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида [1]

ҳам ўз аксини топган. Бинобарин, она тилимизни унга қардош бўлмаган ҳинд-европа тиллари билан ўзаро чоғиштириб ўрганиш асосида тилшуносликни ривожлантиришга қаратилган илмий изланишлар кўлами ҳам сезиларли даражада кенгаймоқда. Шу сабабли, инглиз ва ўзбек халқ мақоллари мисолида мақолларнинг семантик хусусиятларини ўрганган ҳолда уларнинг чоғиштирма таснифини амалга ошириш ушбу мақоланинг долзарблигини белгилайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбек тилшуноси З.Машарипова мақолларнинг семантик хусусиятларини уларнинг мазмунидаги ранг-барангликда кўради: «Улар кишиларнинг ақлини ўткирлаштиради, нутқини равшан ва таъсирчан қилади, ҳаётда тўғри йўлни танлай билишга, ҳаётий жумбоқлар ва муаммоларни тўғри ечишга ўргатади..., турмушнинг жамики катта-кичик масалалари хусусида кимматли маслаҳатлар беради..., огоҳлантиради..., танбех бериб шошма-шошарлик билан хулоса

чикармасликка ундайди..., меҳнатсеварликни улуғлайди..., халқ идеалига тўғри келмайдиган ярамас иллатларни танқид қилади» [2]. Мақолларнинг вужудга келишига узок вақт кетиши сабабли улар таркибига тилдаги янги тушунча ва уларни ифодаловчи сўзлар ҳамда жумлаларнинг кириб келиши маълум вақтни талаб қилади. Шунинг учун жамият ва тилдаги ўзгаришлар мақолларда бирмунча вақт ўтгандан сўнггина намоён бўлади. Бир нечта сўзлардан тузилган мақоллар тилга турғун бирикма сифатида кириб келади ҳамда ўзгармас таркибга эга бўлади. Мақоллардан нутқ жараёнида одатда уларнинг таркибини ўзгартирмай қўлланилади. Шу сабабли, мақоллар нутқ бирлиги эмас, сўз ва иборалар каби тил бирлиги ҳисобланади. Ҳозирги давр инглиз миллати ва умуман Европа халқлари мақолларининг асосий илдизлари сифатида В.Мидер Грек ва Рим Антик даври ҳамда Ўрта аср Лотин тили даври манбалари, Инжил китоби ва бошқа тиллардан таржима қилинган ҳолда ўзлашган мақолларни санаб ўтади [3]. Ўзбек тили ҳам узок тарихий илдизларга эга бой тилдир. Ўзбек тилига ўтган асрда давлат тили мақоми берилганлигига қарамай, унинг тарихий варианты X-XI асрлардаёқ «туркий тил» номи билан тўлиқ шаклланган тил ҳисобланади. Ўзбек халқи ўз мулоқотида мақол ва маталлардан фаол фойдаланади, шу сабабли ҳам ўзбек тили мақол ва маталларга ўта бой тиллардан биридир. Ушбу мақоллар илдизларининг бир учи ўзбек халқи тарихига, яна бир учи Ислом динига боғланса, қолгани араб, тожик, форс, рус, қозоқ, инглиз каби тиллардан таржима қилинган ҳолда кириб келган ўзлашган мақоллардир. Бундан ташқари, баъзида оммавий ахборот воситалари ва интернет тармоқларида, фильм ва кўшиқларда қўлланилган афоризм ёки қисқа ва лўнда чуқур мазмунга эга жумла ёки иборалар ҳам вақт ўтиши билан кўпчилик томонидан қўлланилиб, мақолга айланиши кузатилади. Тилдаги баъзи мақолларнинг эса келиб чиқиш негизи номаълум бўлиши ҳам мумкин. Демак, мақолларни уларнинг келиб чиқиш манбаларига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин: 1) тарихий воқеаликка асосланган мақоллар; 2) диний қарашларга асосланган мақоллар; 3) афоризм ва чуқур мазмунга эга жумла ёки иборалардан келиб чиққан мақоллар; 4) бошқа тиллардан ўзлашган мақоллар; 5) келиб чиқиши номаълум бўлган мақоллар.

Мақоллар нейтрал ва маъжозий маъноларга эга бўлиши мумкин. Шу сабабли уларни оғзаки нутқда ҳам, бадиий адабиётда ҳам, оммабоп газета ва журналларда ҳам, ҳаётнинг бошқа турли соҳаларида ҳам учратамиз. Инглиз тилшунослигида мақолларнинг семантикаси П. Грзиек [4], Г.А. Лундберг [5] ва Н.Р. Норрик [6] каби бир нечта тилшуносларнинг ишларида ёритилган бўлиб, уларда инглиз тилидаги мақоллар ҳам кўчма ва ўз маъносида қўлланилиши таъкидлаб ўтилган. Лекин ўзбек тилидаги мақоллардан кўра инглиз тилидаги мақолларда кўчма маънолилик кўпроқ учрайди. Хусусан, П. Грзиек қуйидагича ёзади: «... paremiologists specifically, do not differ from ordinary sign users, whose cognitive activity is principally characterized by what psychologists have termed the «effort after meaning» and identified as an anthropological constant» [4:69]. Олимнинг фикрига кўра паремиологларнинг вазифаси оддий белгилардан фойдаланувчилар каби мақолларни ҳам турғун бирлик сифатида тадқиқ қилишдир. Ўз ишларида Н.Р. Норрик анъанавийлик (traditionality), гап каби тўлиқ таркибга

эга бўлиш (self-containedness), дидактик таркиблилик (didactic content), турғун шаклга эга бўлиш (fixed form), поэтик хусусиятлилик (poetic features), образлилик (imagery) каби мақолларнинг ўзиги хос хусусиятларини кўриб чиқди. Шулар қаторида олим мақолнинг семантик хусусиятлари ҳақида шундай фикр билдиради: «Semantic features of individual proverbs are interesting in themselves and they may suggest an approach to proverbiality» [7]. Унинг ушбу илмий назариясига кўра, алоҳида танлаб олинган мақолларнинг семантик хусусиятларини ўрганиш жараёни асосида умумий провербиаллик (мақолга хослик)ка нисбатан ўзига хос ёндашув келиб чиқиши мумкин. Яъни мақолларнинг стандарт семантикаси учун танлаб олинган муайян бир маданиятга оид мақолларга хос бўлган маъно муносабатларининг асосий турлари умумий назарияни яратиш учун намуна ёки асос бўлиб хизмат қилади. Бунга мисол қилиб тилшунос инглиз халқ мақолларидаги полисемия ҳодисасига тўхталиб ўтади ва A rolling stone gathers no moss мақолининг иккита маънога эга эканлигини мисол сифатида кўрсатади: 1) a person on the move remains young (ҳаракатда бўлган киши қаримайди); 2) a person on the move remains poor [7] (бир нечта ишнинг кетидан чопадиган киши бой бўлмайди). Бу каби мисоллар ўзбек халқ мақоллари орасида ҳам кўплаб топилади: Эрта келган эрта кетар: 1) эрта қўлга киритилган бойлик ўз эгасини эрта тарк этади; 2) ёш эмас қари киши вафот этса адолатдандир. Мақолларга омонимия ҳодисаси ҳам хосдир. Масалан: инглиз тилида: Little fishes slip through nets, but great fishes are taken. 1) кийинчилик пайтида паст табақали одамлар кийинчиликдан билдирмай қочиб қолишади, юқоридагилари эса тутилишади; 2) инсон хотирасидан кичик нарсалар тез ўчиб кетади, лекин муҳим аҳамиятга эга катта воқеалар қолади; ўзбек тилида: Тўртта шап-шапдан, Битта ҳап-ҳап яхши. 1) бошқаларга маслаҳат бериб ақл ўргатиш осон, лекин уни амалда бажариш кийин, шу сабабли ишни амалда бажариш гапириш ёки ақл ўргатишдан кўра яхшироқдир; 2) бирор таом истеъмол қилиш гаплашишдан кўра яхшироқдир; 3) керакмас нарсалар ҳақида узок вақт гап сотишдан кўра керакли нарса ҳақида қисқа вақт ичида гаплашган яхшироқдир. Полисемия ва омонимик мақолнинг маъноларидан қайси бири сўзловчи ёки ёзувчи томонидан назарда тутилаётгани ушбу мақол қўлланилаётган контекстга қараб англашилади.

Тадқиқот методологияси. Мақолларга синонимия ва антонимия ҳодисалари ҳам хос бўлиб, инглиз ва ўзбек халқ мақоллари мисолида мақоллардаги лексик-семантик муносабатларнинг учраши микдорининг ошиб бориш тартибида уларнинг даражаланиш қаторини қуйидагича тузиш мумкин: омонимия → антонимия → полисемия → синонимия. Ушбу градуонимик қаторга мувофиқ, мақоллар ичида омоним мақоллар энг кам микдорда учрайди, шунингдек мақоллар орасида тез-тез кўзга ташланадиган тури маъноси бир-бирига яқин бўлган мақоллардир. Ушбу мақолада бир-бирига қардош бўлмаган инглиз ва ўзбек тиллардаги мураккаб бирликлар таҳлилга тортилганлиги сабабли, унинг методологик асосини чоғиштира, семантик-таҳлил ва компонент-таҳлил методлари уйғунлашуви ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар. Ҳар қандай табиий тил таркибидаги мақоллар орасида вақт ўтиши билан жамият ва тилдаги ўзгаришлар сабабли бир ёки бир нечта компоненти ўзгариб (бунда сўз ёки жумла бошқа сўз ёки жумла билан ўрин алмашиши, ўрнини ўзгартириши, тушиб қолиши ёки янги сўз ёки жумла қўшилиши назарда тутилмоқда), бир нечта вариантга

эга бўлган мақоллар ҳам учрайди ва улар «инвариант мақоллар» [8] деб аталади. Баъзи ҳолларда ўзгарган компонент мақолнинг мазмунини деярли ўзгартирмайди («синоним инвариант мақоллар»), баъзи ҳолларда эса структурал ўзгариш мақолнинг мазмунини сезиларли даражада ўзгартиради («синоним бўлмаган инвариант мақоллар»).

1-жадвал

Инглиз ва ўзбек тилларидаги инвариант мақол турлари

№	Инвариант мақол турлари	Инглиз тилида	Ўзбек тилида
1.	синоним инвариант мақоллар	Measure twice, cut once. Measure thrice and cut once. Measure seven times, cut once. Score twice before you cut once. Think twice, cut once.	Етти ўлчаб, бир кес. Саккиз ўлчаб, бир кес.
2.	синоним бўлмаган инвариант мақоллар	It takes two to make a bargain. It takes two to make a quarrel.	Каттани мақта, кичикни сақла. Кичикни мақта, каттани сақла.

Масалан, инглиз тилидаги It takes two to make a bargain мақоли «келишувга эришиш учун икки томон керак бўлади» маъносига эга бўлса, It takes two to make a quarrel мақоли «низо ёки жанжал вужудга келиши учун икки томон керак бўлади, яъни бир одамнинг ўзи бошқа одам бўлмас жанжал қила олмайди» деган ҳақиқатни ўзида акс эттиради. Ўзбек тилидаги Каттани мақта, кичикни сақла мақоли «каттани мактасанг, тўғри қабул қилади, кичикни мактасанг, ўзига юқори баҳо бериб, кибрга берилиб кетади» мазмунида, Кичикни мақта, каттани сақла «кичикни мактасанг, янада яхши бўлишга ҳаракат қилади, лекин катталарни ҳам унутма ва уларга ғамхўрлик қил», деган маънода қўлланилади.

Турли тилларда улардаги мақолларни тўплаб, уларни мавзулаштирган ҳолда семантик таснифлаш борасида шу кунгача салмоқли ишлар амалга оширилган. Хусусан, ўзбек халқ мақоллари ҳам бир нечта тилшунос ва адабиётшунос олимлар томонидан тўпланиб, мавзулаштирилган ҳолда тўплам шаклида чоп этирилган. Жумладан, Р.Жуманиёзов ўзининг

паремиологик тўпламида ўзбек халқ мақолларини 22 та мавзуга [9], А.Холмуҳамедов эса 56 та мавзуга [10] ажратди. Ҳозирги кунда ўзида миқдор жиҳатдан энг кўп ўзбекча мақолларни жамлаган Т.Мирзаев, А.Мусокулов ва Б.Саримсоқов томонидан ҳаммуаллифликда яратилган паремиологик тўпланда [11] 8000 дан ортиқ мақоллар 70 та мавзуга ажратилган. Инглиз тилидаги мақолларнинг энг йирик мавзулаштирилган изоҳли луғати The Oxford Dictionary of Proverbs [12] бўлиб, унда 2000 дан ортиқ мақоллар 237 та семантик гуруҳга ажратилган бўлиб, уларнинг тахминан 60 таси ўзида 10 тадан ортиқ мақолларни жамлаган. Мазкур икки тўпланда ҳам топиладиган катта семантик гуруҳлар ва уларга кирувчи мақоллар сонининг чоғиштирама таҳлили амалга оширилганда шу нарса аниқ бўлдики, ўзбек халқининг тил бойлигида инглиз халқига нисбатан мақолларнинг кўплиги ва уларни ўз нутқида фаолроқ қўлаши сабабли, мазкур икки тилдаги мақолларнинг умумий сониди ҳам, уларнинг семантик гуруҳлари ичидаги миқдорида ҳам катта фарқ сезилади.

2-жадвал

Инглиз ва ўзбек халқ мақолларидаги йирик семантик гуруҳлар

№	Мақолларнинг семантик гуруҳлари/мавзулари	Инглиз тилидаги мақоллар сони	Ўзбек тилидаги мақоллар сони
1.	Яхшилик ва ёмонлик	141	470
2.	Нодонлик ва донолик	165	300
3.	Меҳнаткашлик ва ишёқмаслик	92	259
4.	Оила ва қариндошчилик	98	251
5.	Календарь бирликлари (йил, фасл, ой, ҳафта, кун, в.б.) ва табиат ҳодисалари(об-ҳаво)	83	144
6.	Эҳтиёткорлик ва таваккалчилик	48	141
7.	Муҳаббат	89	132
8.	Дўстлик ва қадрдонлик	55	126
9.	Самарадорлик ва бесамарлик	44	94
10.	Адолат ва адолатсизлик	64	94
11.	Мардлик ва номардлик	65	92
12.	Одоб-ахлоқ ва хулқ-атвор	43	90
13.	Кексалик ва ёшлик	45	83
14.	Севинч ва ғам	40	48
15.	Ўлим	17	21

Хусусан, «яхшилиқ ва ёмонлик», «нодонлик ва донолик», «меҳнаткашлиқ ва ишёқмаслик», «оила ва қариндошчилик», «календарь бирликлари (йил, фасл, ой, ҳафта, кун, в.б.) ва табиат ҳодисалари(об-ҳаво)», «эҳтиёткорлик ва таваккалчилик», «дўстлик ва қадрдонлик» каби мавзулардаги мақолларнинг икки тилдаги миқдори кескин фарқ қилади. Шунга қарамай, «севинч ва ғам» ва «ўлим» ҳақидаги мақоллар мазку икки тилда тенг миқдорда топилди. Бир-бирига қардош бўлмаган бу икки тилда бир хил мавзуга доир мақолларнинг мавжудлиги дунёдаги барча халқларнинг муайян умумий тушунча ва қарашларга эга эканлигини исботлайди. Лекин бир тилдаги бир мавзуга доир мақоллар доимо ўзаро синонимлик муносабатга эга ёки икки тилдаги бир семантик гуруҳга оид мақоллар ўзаро муқобил бўлиб келади деб ҳисоблаш хато бўлади. Чунки ҳар қандай мақол ўзининг семантик кучи, ўзига хос мазмунга эга бўлиши, стилистик салоҳияти ва лингвокультурологик хусусиятлари билан нафақат ўша тилдаги унга маънодош бўлган бошқа бир мақолдан, балки бошқа бир тилдаги унинг муқобилидан ҳам фарқ қилади. Муайян бир тилда ёки бир тил оиласига мансуб бир нечта тилларда мавжуд, лекин бошқа тилларда учрамайдиган уникал семантик мавзулар ҳам борки, бу каби мавзулар фақат мазкур мавзуларга оид мақоллар мавжуд бўлган тил эгаларининг миллий маданияти ва менталитетига хос бўлган хусусиятларни ўзида акс эттиради. Масалан, «христиан динига оид» (The blood of the martyrs is the seed of the Church, The nearer church, the farther from God) ва «инглиз миллатига хослик» (The English are a nation of shopkeepers, The Englishman's house is his castle) мавзуларидаги мақоллар ўзбек тилининг паремиологик тўпламида умуман топилмайди. Ўз ўрнида «меҳр-оқибат ва оқибатсизлик» (Одамнинг тафтини одам олар, Бир уй тўла жонсан, бир-бирингга меҳмонсан), «ор-номус ва номуссизлик» (Йигитнинг хуни – юз танга, ор-номуси – минг танга, Номус ўлимдан қаттиқ), «андиша ва андишасизлик» (Андишанинг отини кўрқоқ қўйма, Қиз ҳуснсиз бўлса бўлсин, андишасиз бўлмасин), «фаросат ва фаросатсизлик» (Гап эгасини топади, Фаросатни фаросатсиздан ўрган), «мусулмончилик» (Эшак маккага бориб ҳожи бўмас, Мулланинг қорни очса, намози тугар) каби мавзулардаги мақоллар нафақат инглиз тилида, балки бошқа Европа тилларида ҳам учрамайди.

Тилшунослик тарихида нафақат муайян бир тилдаги мақолларнинг семантик таснифи, балки бир неча тиллардаги мақолларнинг халқаро семантик таснифлари ҳам амалга оширилган. Масалан, рус паремиолог Г.Л. Пермяков шарқ халқлари ҳисобланувчи 72 та миллатнинг тилида учровчи мақолларни йиғиб, битта тўплам [13] шаклида чоп эттиради. Кейинроқ, яъни 1970 йил мазкур тўламдаги шарқ халқ мақоллари (хусусан, ўзбек халқ мақоллари ҳам) ва рус халқ мақолларининг умумий таснифи берилган китоби нашрдан чиқади, ушбу китоб 1979 йилда инглиз тилига таржима қилиниб, чоп этилади [14]. Ушбу китобда тилшунос мақолларни ҳар бири учтадан категорияга бўлинган тўртта йирик мантикий-семиотик асосий гуруҳлар (logico-semiotic arch-invariants) га ва ўз навбатида ҳосил бўлган ушбу 12 та категорияларни ички майда категорияларга ажратади. У яратган мантикий-семиотик асосий гуруҳлар қуйидагилар: «I A Permanence and mutability, I B

Producer and his goods, II A Action and reaction, II B One's own and another's» [14:180-195]. Г.Л. Пермяковнинг таснифи бўйича биринчи гуруҳга 1) шахс, нарсаси ёки тушунчанинг ўз хусусиятини ўзгартирмай ўз шаклида қолиши, 2) доимо ўзгаришда бўлиши ҳамда 3) баъзи нарсаларда ўзгариш бўлиши ва бошқаларида эса ўзгариш бўлмаслиги ҳақидаги мақоллар киради; иккинчи гуруҳ 1) яратувчи ва унинг яратган нарсаси орасида ажралмас боғлиқлиқнинг мавжуд бўлиши (унга эгалик қилиши), 2) яратувчи ва унинг яратган нарсаси орасида ажралмас боғлиқлиқнинг мавжуд бўлмаслиги (унга эгалик қилмаслиги), 3) баъзида яратувчи ўзи яратган нарсасига эгалик қилиши ва ундан фойдаланиши, баъзида эса унга эгалик қилмаслиги ва ундан умуман фойдаланмаслиги ҳақидаги мақолларни ўз ичига олади; учинчи гуруҳдан 1) ҳар бир иш-ҳаракат шу иш-ҳаракатга мос бўлган натижани келтириб чиқариши, 2) ҳар бир иш-ҳаракат шу иш-ҳаракатга мос бўлмаган ёки кутилмаган натижани келтириб чиқариши, 3) баъзан бир иш-ҳаракат шу иш-ҳаракатга мос бўлган натижани келтириб чиқарса, баъзан унга мос бўлмаган ёки кутилмаган натижани келтириб чиқариши тўғрисидаги мақоллар жой олади; охири гуруҳда эса 1) бирор кишининг ўзига тегишли нарсаси ёки хусусияти яхши(роқ) бўлиши ва бошқаники ёмон(роқ) бўлиши, 2) бирор кишининг ўзига тегишли нарсаси ёки хусусияти ёмон(роқ) бўлиши ва бошқаники яхши(роқ) бўлиши, 3) иккала тарафнинг ҳам нарсаси ёки хусусияти яхши бўлиши ёки баъзида ўзиники яхшироқ, баъзида эса бошқаники яхшироқ бўлиши ҳақидаги мақоллар мавжуд. Мазкур тасниф бир қарашда мукамалдек кўринади, лекин унда келтирилган йирик ва майда гуруҳлар ҳам, уларнинг категориялари ҳам тилшунос назарда тутган тиллардаги кўплаб мақолларни қамраб ола олмайди.

Замонавий тилшунослиқнинг янги йўналишларидан бири бўлган компьютер тилшунослиги вужудга келганидан сўнг, турли китоб, қўлланма ва луғатларнинг электрон шаклдаги вариантлари, лингвистикага оид турли интернет саҳифалари, электрон шаклдаги маълумотлар базалари, компьютер ва қўл телефони учун дастурлар ҳамда тил корпуслари яратилди. Мазкур ишлар қаторида Финландиялик олим М.Куси ва унинг кизи А. Лаухакангас томонидан яратилган электрон шаклдаги халқаро мақоллар тўплами [15] жаҳон мақолшунослиги тараққиётини тезлаштирувчи омиллардан бири бўлди. Унда дунёнинг кўплаб тилларидаги мақоллар, хусусан Европа қитъасидаги инглиз, фин, рус халқ мақоллари, Шимолий ва Лотин Америкаси халқлари мақоллари, кўплаб Осиё халқлари мақоллари, Тинч океани ороллари ва Африка халқлари (асосан, Сахара чўли ва унинг атрофидаги ҳудудларда истиқомат қилувчи миллатлар) мақоллари ягона халқаро тасниф асосида тартибланди. Улар 13 та асосий мавзу (А ҳарфидан Т ҳарфигача бўлган ҳарфлар билан белгиланган), 52 та катта гуруҳ (рақамлар билан белгиланган) ва 325 та кичик гуруҳ (кичик ҳарфлар билан белгиланган) ларга ажратилган. Бундан ташқари ҳар бир мақолнинг ўзи мансуб бўлган кичик гуруҳдаги тартиб рақами ҳам мавжуд бўлиб, бу ўша мақолни электрон тўпламдаги бошқа мақоллардан фарқлашга хизмат қилади. М.Куси томонидан таклиф этилган мақолларнинг халқаро таснифида келтирилган асосий паремиологик мавзулар ва уларнинг ўзбек тилидаги таржималари қуйидагича:

The practical knowledge of nature (табиат ҳақидаги амалий билимлар); Faith and basic attitudes (ишонч ва асосий муносабатлар); The basic observations and sociologic (асосий кузатувлар ва ижтимоий мантик); The world and human life (борлик ва инсон ҳаёти); Sense of proportion (мутаносиблик/мувозанат тушунчалари); Concepts of morality (одоб-ахлоқ қоидалари/тушунчалари); Social life (ижтимоий ҳаёт); Social interaction (ижтимоий муносабат); Communication (мулоқот); Social position (ижтимоий мавқе/ўрин); Agreements and norms (келишувлар ва меъёрий тушунчалар); Coping and learning (уддалаш ва ўрганиш); Time and sense of time (вақт ва вақтнинг моҳияти). Ушбу турларнинг ҳар бири мос равишда ички таснифланганлиги сабабли бирор-бир мақолни ушбу электрон тўпладан топиш ва унинг қайси тур ёки гуруҳга киришини аниқлаш осон амалга ошади.

Хулоса ва таклифлар. Турли тиллар оиласига кирувчи инглиз ва ўзбек тилларидаги мақолларнинг

семантик хусусиятларида ўхшашликлар кам бўлиб, уларнинг семантик гуруҳлари мавзуси ўзаро ўхшаш бўласа-да, уларнинг миқдори, семантик ва прагматик потенциали бир-бирига жуда кам ҳолларда мос келади. Ҳар иккала миллатда ҳам ўзига хос миллий анъана, дин, тарих ва маданиятни ўзида акс эттирадиган мақоллар ҳамда уларнинг семантик гуруҳлари мавжудки, уларни биз уникал провербиал гуруҳлар деб атаймиз. М. Куси томонидан яратилган турли халқ мақолларининг семантик таснифи мукаммал даражадаги таснифлаш бўлиб, у ўзида қўплаб тилларга хос мақолларнинг тематикасини қамраб ола олади. Хусусан, ўзбек тилидаги мақолларни ҳам мазкур семантик тасниф асосида таснифлаб, ушбу таснифнинг икки тилли (ўзбек ва инглиз) электрон тўплам шаклини яратиш ҳамда ўзбек халқ мақолларини ҳам ушбу халқаро таснифга киритиш келажакдаги режаларимиз қаторидадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль, № 28 (6722).
2. Машарипова З. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Т.: Ўқитувчи, 2007. – Б. 31-32.
3. Gotthardt H.H., Varga M.A. (ed.) Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. – Warsaw/Berlin: De Gruyter Open, 2014. – P. 6.
4. Grzybek P. Semiotic and Semantic Aspects of the Proverb. In: Gotthardt H.H., Varga M.A. (ed.) Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. – Warsaw/Berlin: De Gruyter Open, 2014. – P. 68-81.
5. Lundberg G.A. The Semantics of Proverbs // ETC: A Review of General Semantics. № 15/3, 1958. – P. 215-217.
6. Norrick N.R. How Proverbs Mean. Semantic studies in English proverbs. – Berlin: Mouton, 1985. – 213 p.
7. Norrick N.R. Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb Features. In: In: Gotthardt H.H., Varga M.A. (ed.) Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. – Warsaw/Berlin: De Gruyter Open, 2014. – P. 17.
8. Жигарина Е.Е. Современное бытование пословиц: вариативность и полифункциональность текстов. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2006. – С. 16-18.
9. Жуманиёзов Р. Сўз кўрки – мақол. – Т., 1964. – 102 б.
10. Халмухамедов А. Жемчужены мысли народной. – Т., 1972. – 187 б.
11. Мирзаев Т., Мусоқулов А. ва Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари. – Т.: Шарқ, 2005. – 257 б.
12. Speake J., Simpson J. The Oxford Dictionary of Proverbs. Fifth edition. – N.Y.: Oxford University Press, 2008. – 625 p.
13. Пермяков Г.Л. Избранные пословицы и поговорки народов Востока. – Москва: Наука, 1968. – 672 с.
14. Permyakov G.L. From Proverb to Folk-tale. Notes on the General Theory of Cliché. – Moscow: Nauka, 1979. 286 p.
15. <http://lauhakan.home.cern.ch/lauhakan/cerp.html>. The Matti Kuusi International Type System of Proverbs.

*Розанна АБДУЛЛАЕВА,
Ташкент тиббиёт академияси
Ўзбек ва хорижий тиллар кафедраси мудири
Филология фанлари номзоди, доцент
E-mail:rosanna67@mail.ru*

ЎзДЖТУ профессори, фил.ф.д. Бокиева Г.Х. тақризи асосида

ABOUT METHODOLOGICAL MODEL OF TEACHING MEDICAL TERMINOLOGY OF RUSSIAN LANGUAGE OF MEDICAL UNIVERSITY STUDENTS THROUGH NETWORK TECHNOLOGIES

Abstract

The paper presents a model of the methodological system of teaching medical terminology of Russian language to the students of medical higher educational institutions through network technologies. The proposed model of network learning is considered as purposefully created complex pedagogical components, i.e. a set of certain components of the pedagogical process, which ensure the achievement of the set educational goals of teaching Russian medical terminology to the medical students and efficacy of results through network technologies.

Key words: medical terminology, teaching model, methodological system, pedagogical condition, educational information – computer environment pedagogical process, network teaching, network technology.

О МЕТОДИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ ПОСРЕДСТВОМ СЕТЕВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье представлена модель методической системы обучения медицинской терминологии русского языка студентов медицинских высших образовательных учреждений посредством сетевых технологий. Предлагаемая модель сетевого обучения рассматривается как целенаправленно созданный комплекс педагогических составляющих, т.е. совокупность определенных компонентов педагогического процесса, обеспечивающих достижение поставленных учебно-воспитательных целей обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков и эффективность результатов посредством сетевых технологий.

Ключевые слова: медицинская терминология, модель обучения, методическая система, педагогические условия, образовательная информационно-компьютерная среда, сетевое обучение, сетевая технология.

ТИЗИМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ОРҚАЛИ ТИББИЁТ ОЛИЙЎҚУВЛАРИ ТАЛАБАЛАРИГА РУС ТИЛИ ТИББИЙ ТЕРМИНЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК МОДЕЛИ ҲАҚИДА

Аннотация

Мақолада тизимли технологиялар орқали тиббиёт олий ўқув юртлири талабаларига рус тили тиббий терминларини ўқитишнинг услубий тизими ёритилади. Тизимли ўқитишнинг таклиф этилаётган модели мақсадга мувофиқ яратилган педагогик компонентлар мажмуаси сифатида қаралади, яъни тиббиёт олийўқувлари талабаларига рус тили тиббий терминларини ўқитишнинг белгиланган таълим мақсадларига эришишни ва тизимли технологиялар орқали натижалар самарадорлигини таъминлайдиган педагогик жараённинг айрим таркибий қисмлари қўриб чиқилади.

Калит сўзлар: тиббий терминология, ўқитиш модели, методик тизим, педагогик муҳит, ўқув ахборот компьютер муҳити, тизимли ўқитиш, тизимли технология.

Введение. Осуществляемые в современном мировом сообществе в целом и в Республике Узбекистан в частности реформы в системе образования направлены на достижение нового качества образования, которое может быть «достигнуто в условиях значительного расширения информационного пространства студентов и преподавателей, его содержательного и структурного обновления, а также в условиях открытости и доступности источников информации. Глобальная информационная сеть с ее масштабным контентом и уникальным инструментарием его обработки является эффективным средством обеспечения таких условий»[1], в том числе и при обучении русской медицинской терминологии студентов медицинских вузов.

Методология исследования. Для успешного обучения медицинской терминологии студентов медицинских высших образовательных учреждений на занятиях русского языка с применением сетевых технологий нами была создана научно обоснованная модель методической системы обучения, реализация которой обусловливается созданием и соблюдением конкретных педагогических условий.

Под моделью методической системы обучения русской медицинской терминологии студентов медицинских вузов посредством сетевых технологий понимается целенаправленно созданный комплекс педагогических составляющих как совокупность определенных компонентов педагогического процесса, обеспечивающих достижение поставленных учебно-воспитательных целей обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков и эффективность результатов посредством сетевых технологий.

Эффективность применения сетевых технологий в обучении русской медицинской терминологии обуславливается рядом факторов, которые, в отличие от факторов обеспечения успешности процесса обучения традиционными методами, имеют такие характерные признаки, как направленность на обеспечение максимальной активности обучающегося; обеспечение выбора некоторых параметров обучения самим обучающимся.

При этом «специфической чертой понятия «педагогические условия» является то, что оно включает в себя элементы всех составляющих процесса обучения и

воспитания: цели, содержание, методы, формы, средства»[2].

Под педагогическими условиями нами понимаются составляющие учебно-воспитательного процесса, обеспечивающие достижение его целей и задач. Это те факторы и обстоятельства, которые «являются результатом целенаправленного отбора, конструирования и применения элементов содержания, методов, а также организационных форм обучения для достижения определенных дидактических целей»[3].

Анализ и результаты. Предлагаемая нами модель методической системы обучения русской медицинской терминологии в медицинских высших образовательных учреждениях Республики Узбекистан посредством сетевых технологий вбирает в себя педагогические условия, которые составляют три педагогических компонента нашей модели:

1) организационно-педагогический компонент; 2) психолого-педагогический компонент; 3) дидактический компонент.

Организационно-педагогический компонент модели обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков представляет собой «существенный компонент комплекса объектов, явлений или процессов, от которых зависят другие, обусловливаемые феномены (объекты, явления или процессы), и влияющий на направленное и упорядоченное формирование среды, в которой протекает феномен»[4]. Организационно-педагогический компонент модели обучения медицинской терминологии русского языка предопределяет эффективность достижения целей обучения и воспитания с ракурса управления педагогическим процессом.

Психолого-педагогический компонент предлагаемой нами модели методической системы обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков, направленный на обеспечение «заинтересованности обучением, адаптируемости к индивидуальным особенностям обучаемых, поисковой активности обучаемых, личной ответственности за уровень своих знаний, самооценки и самоактивизации, индивидуализации обучения, объективности оценки учебных достижений, сотрудничество и наставничество в организации обучения посредством компьютера, обеспечение свободы получения образования»[5]. Дидактический компонент модели обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков – это «обстоятельства процесса обучения, которые представляют собой результат организационных форм обучения для достижения определенных дидактических целей, результат отбора, конструирования и применения элементов содержания и методов»[6].

Тем не менее компоненты модели, общность которых обеспечивается их реализацией в едином «процессе, влияющем на развитие личности, представляющем собой совокупность внешних факторов (обстоятельств, обстановки) с единством внутренних сущностей и явлений»[7], имеют некоторые различия в направленности вектора зоны их действий.

Организационно-педагогический компонент сетевого обучения русской медицинской терминологии будущих медиков направлен на организационные моменты подготовки и проведения учебного процесса, а именно:

- 1) оформление учебного кабинета, располагающего к активной и продуктивной деятельности;
- 2) оснащение учебного кабинета необходимым компьютерно-техническим оборудованием, позволяющим проводить сетевое обучение;

3) четкое распределение функций преподавателя и студента в процессе сетевого обучения;

4) тщательное планирование учебной деятельности обучающихся;

5) создание единой информационно-образовательной среды;

6) обеспечение свободного доступа к обучающему материалу;

7) возможность самостоятельного распределения и контролирования времени изучения материала и выполнения заданий по нему самим обучающимся;

8) достижение сбалансированного сочетания форм индивидуальной и коллективной работы;

9) обеспечение коммуникативно-компьютерной среды для взаимодействия студентов друг с другом;

10) возможность прослеживания и анализа самими обучающимися динамики усвоения материала в срезе выполняемых заданий и попутной корректировки пробелов в ходе тренировочного этапа обучения;

11) консультативная помощь преподавателя студентам, сопровождающая весь процесс обучения;

12) периодическое обновление обучающего электронного материала по медицинской терминологии русского языка.

Как видим, организационно-педагогический компонент сетевого обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков представляет собой комплекс средств и мер по управлению образовательным процессом, содействующих нормальному функционированию системы сетевого обучения.

Цель обучения. «Основная цель современной высшей медицинской школы состоит в том, чтобы создать систему обучения, которая бы удовлетворяла образовательные потребности каждого студента в соответствии с его склонностями, способностями, интересами и возможностями»[8]. При обучении русской медицинской терминологии студентов медицинских вузов посредством сетевых технологий преследуется цель формирования, развития и совершенствования знаний о терминологической системе русского языка в области медицины, навыков и умений применения медицинских терминов в профессиональной русской речи будущих медиков.

Содержание обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков характеризуется, безусловно, коммуникативной направленностью обучения, т.е. нацеленностью на практическое овладение обучающимися медицинским терминологическим пластом русского языка и ситуативно оправданным его употреблением в контексте своей врачебной практики.

Эффективность применения сетевых технологий в обучении русской медицинской терминологии напрямую зависит от грамотно подобранного или разработанного электронного обучающего материала. Обучающий электронный материал должен соответствовать следующим критериям: материал должен подходить теме занятия и быть функциональным, освещать актуальные для студентов проблемы, иметь признаки новизны, затрагивать их интересы и увлечения; материал должен содержать большой дидактический потенциал для формирования и развития коммуникативной компетенции студентов во всех ее проявлениях:

- лингвистической компетенции, включающей в себя языковую компетенцию (фонетическую, грамматическую, лексическую) и компетенцию речевую (компетенции аудирования, чтения, говорения и письма);
- социолингвистической компетенции (в том числе и социокультурной компетенции);
- прагматической компетенции;

2) тексты для изучения должны быть тематическими, охватывающими основные коммуникативные ситуации профессиональной деятельности будущего медика, и отражать аутентичную картину мира медицинских работников;

3) обучающий материал должен позволять наряду с развитием коммуникативной компетенции студентов-медиков формировать и развивать общепрофессиональную компетенцию, а также повышать научно-творческие способности обучающихся;

4) материал должен носить характер проблематичности и содействовать развитию познавательной деятельности студентов;

5) электронный материал должен служить не только целям обучения, но и формированию у обучающихся научной этики врача, воспитанию гуманно-нравственного отношения к своим пациентам, беззаветной любви к своей профессии.

Методы обучения. Сетевое обучение русской медицинской терминологии студентов медицинских вузов примечательно в том плане, что в его процессе можно применять как традиционные, так и инновационные методы обучения, нацеленные на коммуникативность, интерактивность, межпредметные связи, формирование и развитие навыков и умений саморазвития и самоконтроля обучающихся.

Средства обучения. Применение сетевых технологий при обучении русской медицинской терминологии студентов-медиков обеспечивает доступ к сетевым сервисам глобальной сети в формате *онлайн*, с помощью которых можно самостоятельно создавать образовательную среду с разнообразными авторскими учебными материалами и обмениваться ими.

Образовательное пространство при обучении русской медицинской терминологии студентов-медиков целесообразно, на наш взгляд, формировать из следующих сетевых сервисных средств и технологий:

электронная почта: технология отправки и получения электронных писем по электронному почтовому ящику; облачные технологии: «различные аппаратные, программные средства, методологии и инструменты, которые предоставляются пользователю, как интернет-сервисы, для реализации своих целей, задач, проектов»[9]; социальные сети (в том числе чаты, форумы, комментарии в них); проектные сети: создание проектных команд для решения задач в рамках специализации; веб-квест – информационные ресурсы сетевого пространства, назначенные для выполнения проблемных заданий в ходе ролевой игры; блоги: электронные дневники, предназначенные для публичного обсуждения; веб-сайты: совокупность веб-страниц, системно организованные электронные документы; телеконференции: удаленные на расстоянии аудио- и видеосовещания по телекоммуникационным каналам; мобильные приложения: предназначенное для работы на мобильных устройствах программное обеспечение; электронные библиотеки: совокупность электронных документов, доступ к которым производится при помощи навигационных и поисковых средств; и др.

Выводы и предложения. Сетевое обучение русской медицинской терминологии студентов-медиков можно применять не только при непосредственном проведении практических аудиторных занятий (обучение русскому языку в медицинских высших образовательных учреждениях Республики Узбекистан, согласно учебной программе и плану, предусмотрено осуществлять в форме практических занятий), но и при организации внеаудиторной, самостоятельной работы обучающихся. Кроме того, сетевые технологии позволяют организовывать и проводить различные онлайн-конференции, факультативные занятия, олимпиады, консультации, экзамен и много других разнообразных мероприятий, в том числе и выливающиеся в корпоративные формы образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Колесников А.К., Оспенникова Е.В. Информатизация образовательного процесса в педагогическом университете // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании, № 1, 2005. – С. 6.
2. Штеймарк О.В. Педагогические условия эффективного использования компьютерных технологий в педагогическом процессе // Знание. Понимание. Умение, № 1, 2008. – С. 211.
3. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1996. – С. 568.
4. Володин А.А., Бондаренко Н.Г. Анализ содержания понятия «организационно-педагогические условия» // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки, № 2, 2014. – С. 144.
5. Рахимов Б.Х. Значимость взаимодействия педагога с информационной средой // Многоязычие, русский язык, открытое образование и чтение в глобальном информационном обществе: Сб. информ.-аналит. матер. – М., 2019. – С. 253.
6. Глебова М. В. Система дидактических условий развития продуктивного мышления учащихся // Молодой ученый, №11, 2011. Т.2. – С. 158.
7. Шалин М.И. Организационно-педагогические условия развития конкурентоспособности личности старшеклассника // Теория и практика образования в современном мире: Матер. III Междунар. науч. конф.. – СПб.: Реноме, 2013. – С. 47.
8. Тимофеев А.А., Ушко Н.А., Ярифа М.А. Кредитно-модульная система обучения. // Современная стоматология, № 1, 2013. – С. 134.
9. <https://sonikelf.ru/oblauchnye-texnologii-dlya-zemnyx-polzovatelej>

Dildora AGZAMOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, fil.f.n.
E-mail:draimjonova@mail.ru

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori Jalolova Sh.M. taqrizi ostida

ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТИ В ПСИХОЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье кратко исследуются типы памяти и ее психолингвистические особенности. Выбор словарного запаса и понимание речи во многом зависят от кратковременной и долговременной памяти. Сенсорная память, кратковременная память, фонологический цикл и хранилище пространственно-визуальной базы данных являются отдельными компонентами памяти, эпизодический буфер, типы долговременной памяти все еще находятся в поле зрения в психолингвистике. Несколько ученых мира провели исследования в этой области. Сакс (1967) показал, что в задачах на запоминание значение слова сохраняется в порядке следования слов. Кауп и Зваан говорят, что когда понятие существует, оно запоминается после задержки, в отличие от слов, которых не существует. Ларсен, Баддели и Андраде (2000) обнаружили, что запоминание похожих слов на 25% медленнее, чем запоминание несходных слов. Важным преимуществом психолингвистического подхода с точки зрения рассматриваемых вопросов является трактовка памяти как сложной системы, включающей ряд подсистем, выполняющих свои функции и управляющих отдельными мимическими процессами. Такое понимание памяти расширяет поле исследований лингвиста, позволяя ему рассматривать механизм памяти в ее различных процессах и функциях.

Ключевые слова: память, сенсорная память, кратковременная память, фонологический цикл и пространственно-визуальная база данных, эпизодический буфер, долговременная память.

STUDY OF MEMORY IN PSYCHOLINGUISTICS

Abstract

The article briefly examines the types of memory and its psycholinguistic features. Vocabulary choice and speech comprehension largely depend on short-term and long-term memory. Sensory memory, short-term memory, phonological loop and storage of the visual-spatial sketchpad are separate components of memory, episodic buffer, types of long-term memory are still in the field of view in psycholinguistics. Several scientists around the world have conducted research in this area. Sachs (1967) showed that in memorization problems the meaning of a word is preserved in the order of the words. Kaup and Zwaan say that when a concept exists, it is remembered after a delay, as opposed to words that do not exist. Larsen, Baddeley and Andrade (2000) found that memorizing similar words is 25% slower than memorizing dissimilar words. An important advantage of the psycholinguistic approach from the point of view of the issues under consideration is the interpretation of memory as a complex system that includes a number of subsystems that perform their functions and control individual mimic processes. This understanding of memory expands the field of research of the linguist, allowing him to consider the mechanism of memory in its various processes and functions.

Key words: memory, sensory memory, short-term memory, phonological loop and visual – spatial sketchpad, episodic buffer, long-term memory.

PSIXOLINGVISTIKADA XOTIRANING O'RGANILISHI

Annotatsiya

Maqolada xotira turlari hamda uning psixolingvistik xususiyatlari qisqacha o'rganilgan. Leksikani tanlash va nutqni tushunish qisqa muddatli va uzoq muddatli xotiraga juda bog'liq. Sensor xotira, qisqa muddatli xotira, fonologik sikl va fazoviy - vizual ma'lumot saqlash bazasi xotiraning alohida tarkibiy qismlaridir, epizodik bufer, uzoq muddatli xotira turlari psixolingvistikada chuqur o'rganilmagan. Bu borada jahon olimlaridan bird nechtasi ushbu sohada tadqiqotlar olib borishgan. Sachs (1967) xotirani esga olish vazifalarida so'z ma'nosi so'zlar tartibida saqlanib qolishini ko'rsatdi. Kaup va Zvaan aytishlaricha kontseptsiya mavjud bo'lganda, u aytilgan narsa mavjud bo'lmagan so'zlardan farqli o'laroq, kechiktirilgandan keyin esga olinadi. Larsen, Baddeley va Andrade (2000) o'xshash so'zlarni eslash o'xshash bo'lmagan so'zlarni eslashdan 25% sekinroq ekanligini aniqladilar. Ko'rib chiqilayotgan masalalar nuqtai nazaridan psixologik lingvistik yondashuvning muhim ustunligi - bu xotirani o'z funktsiyalarini bajaradigan va individual mimik jarayonlarni boshqaradigan bir qator quyi tizimlarni o'z ichiga olgan murakkab tizim sifatida talqin qilishdir. Xotira haqidagi bu tushuncha tilshunosning tadqiqot yo'nalishini kengaytirib, xotira mexanizmini uning turli xil jarayonlari va funktsiyalarida ko'rib chiqishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: xotira, sensor xotira, qisqa muddatli xotira, fonologik sikl va fazoviy - vizual ma'lumot saqlash bazasi, epizodik bufer, uzoq muddatli xotira.

Kirish. Xotira mavzusi jamiyat va madaniyat uchun abadiy mavzulardan biridir. Har doim o'tmish xotirasi hozirgi kunni tushunishda va kelajakni rejalashtirishda muhim rol o'ynagan. So'nggi o'n yilliklarda mamlakatimizda ham, chet ellarda ham xotira

muammolariga qiziqish sezilarli darajada kuchaymoqda. Psixologlar va tilshunos olimlar tomonidan tuzilgan xotira va tilning o'zaro ta'siri muammosi tezda butun ijtimoiy-gumanitar muammoga aylandi. So'nggi yillarda lingvistik tadqiqotlarda antropotsentrik paradigmaning o'rnatilishi

bilan bog'liq holda, xotirani tilshunoslik shaxsining namoyon bo'lishlaridan biri sifatida o'rganish alohida dolzarblikka ega bo'ldi. Inson tug'ilishida hayot davomida boshdan kechirgan har qanday hodisani turkumlash va saqlash uchun murakkab, o'zaro bog'liq tizim mavjud. Ovoz, vizual, hissiy ma'lumotlar birlashtirilib, voqealar sifatida leksik birliklar bilan bog'langan tasvirlarni beradi. Ular xotirada saqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hamma ma'lumotlarni eslab qolish bir xil darajada oson emas, chunki har xil turdagi voqealar muhimligiga qarab xotiraning turli qismlarida saqlanadi.

Xotiraning eng dolzarb va keng tarqalgan modeli uchta umumiy bosqichdan iborat: sezgir (real vaqtda sodir bo'ladigan hodisalar), qisqa muddatli (cheklangan vaqt davomida ma'lum miqdordagi ma'lumotni saqlab turadigan) va uzoq muddatli (voqealarni saqlaydigan) xotira.

Hodisa sodir bo'lganida, neyronlar qobig'idan chiqadi, kodlanadi va tegishli ma'lumot turi uchun javob beradigan miya bo'lmasida saqlanadi. Xotirada biror bir voqeani tiklash paytida (leksik qidirish) o'tgan hodisani qayta tiklash uchun kodlangan neyronlar faollashadi.

Leksikani tanlash va nutqni tushunish qisqa muddatli va uzoq muddatli xotiraga juda bog'liq. Xotiradagi tadqiqotlar quyidagilarni tushunishga imkon beradi:

- Leksikani saqlash va tanlash
- leksik birliklarni turkumlash
- Qabul qilish yo'llari

Xotira darajasi.

Sensor xotira sensor "hodisalar"ni saqlashni o'z ichiga oladi, bu beshta hissiyotning har biri tomonidan real vaqtda qabul qilinishidir. Sensor xotira - bu xotiraning eng qisqa turi, chunki sensorli ma'lumot faqat 2 dan 5 soniyagacha saqlanishi mumkin, chunki u tezda keyingi axborot bilan almashtiriladi. Bundan tashqari, Sensor xotirada takrorlash komponenti yo'q, shuning uchun stimullarni saqlash mumkin emas.

Sensorli xotira ma'lumotlarning taassurotlarini eslab qolishga yordam beradi.

Atayin e'tiborsiz qoldirilmasa, sensorli ma'lumotlar avtomatik ravishda qayta ishlanadi. Shuning uchun biz ba'zida "sezgir ortiqcha yuk" ni boshdan kechiramiz. Bu bizning hissiyotlarimiz juda ko'p ma'lumotlar bilan bombardimon qilinganida sodir bo'ladi. Hamma narsani qayta ishlash o'rimga, biz nimani boshdan kechirishni xohlaymiz, yoki ortiqcha yuk manbasini tashlab, barcha in'ikoslarni o'chirib qo'yamiz. Bizning hislarimiz boshqariladigan miqdordagi stimullarni qabul qilganda, uchta jarayondan biri sodir bo'lishi mumkin. Sensor xotira ataylab ma'lumotni yo'q bo'lib ketishi yoki yo'q bo'lib ketishi mumkin bo'lgan ma'lumotni e'tiborsiz qoldirishi mumkin, shunda u vayron bo'ladi (tezda unutiladi). Diqqat yoki e'tiborni qabul qiladigan idrok etilgan ma'lumotlar qisqa muddatli xotiraga o'tadi.

Vizual stimullar ikonik xotira, eshitish xotirasi va taktil xotira bilan qayta ishlanadi. Ta'm bilan bog'liq bo'lgan xotira "ta'm" qobig'i tomonidan qayta ishlanadi, hid bilish xotirasi o'ziga xos sinfga o'xshaydi. Ushbu turdagi ogohlantiruvchilarni saqlash ombori xotirada ishtirok etadigan joylarga juda yaqin bo'lgan hid qobig'i tomonidan qayta ishlanadi. Ehtimol, bu nega biz hidlarni shunchalik aniq eslayotganimiz va nima uchun ba'zi hidlar bizga joylarni, odamlarni va tajribalarni eslatishini tushuntiradi.

Qisqa muddatli xotira

Bizning e'tiborimizni jalb qiladigan sensorli xotiradagi ma'lumotlar qisqa muddatli xotiraga o'tkaziladi. Qisqa muddatli xotira nisbatan tez foydalanish uchun yaqinda qayta ishlangan ma'lumotni saqlaydi va har qanday vaqtda saqlashi mumkin bo'lgan ma'lumot miqdori bo'yicha cheklangan. Uning vazifasi, birinchi navbatda, ma'lumotni faol va osonlik bilan saqlashdir.

Boshqacha qilib aytganda, qisqa muddatli xotira jumlaning qayta ishlash jarayonida tovushlar va so'zlar saqlanadigan vaqtinchalik, cheklangan saqlash joyining cheklangan miqdori sifatida tavsiflanishi mumkin. Shunday qilib, siz gapni tinglayotganingizda, qolgan qismini qayta ishlash paytida birinchi so'zlarni "saqlashingiz" kerak. Bu yerda har qanday o'quv jarayonida ma'lumot saqlanadi. Dastlabki ma'lumotlar, ya'ni sintaksis daraxtini qanday chizish kerakligi saqlanishi kerak, shunda keyingi materiallar, ya'ni ism iborasining tarkibiy qismlari oldingi axborot bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun ba'zi o'quvchilar eslatma yozadilar. Qisqa muddatli xotira cheklangan miqdordagi ma'lumotga ega bo'lganligi sababli, yangi ogohlantiruvchilar eskirganing o'rni bosadi, chunki 5 daqiqa oldin aytilgan narsani unutadi.

G.Miller odamlarning bir vaqtning o'zida 5-9 bo'lak ma'lumotni eslab qolishlarini ko'rsatdi. Qisqa muddatli xotira protsessing tizimi bir vaqtning o'zida juda ko'p vazifalarni bajarayotgan bo'lsa yoki haddan tashqari murakkab vazifa bajarilayotgan bo'lsa, masalan, buyumlarning uzun ro'yxatini yodlashga urinishda tezroq ishlatiladi. Qisqa muddatli xotira to'liq tushunchalarni saqlamaydi, ammo mavjud bo'lgan eng muhim ma'lumotlarni saqlaydi. Agar bu ma'lumot kerak bo'lmasa u uzoq muddatli xotiraga o'tadi[1].

Ishchi xotira.

Ishchi xotira qisqa muddatli xotiraning asosiy tarkibiy qismidir, shu sababli bu ikki atama ko'pincha bir-birining o'rnida ishlatiladi. Ishchi xotira ko'pincha miyaning "qidiruv motori" deb nomlanadi. U to'rtta hal qiluvchi komponent bilan tavsiflanadi. Ishchi xotira bir necha soniya davomida ishlaydi, u kiruvchi stimullarni vaqtincha saqlashni ta'minlaydi, bu ko'proq e'tibor yoki e'tiborni jalb qiladigan ma'lumotni saqlash joyidir va bu ma'lumot manipulyatsiya qilinadigan miyaning tarkibiy qismidir.

R. Atkinson va R. Shiffrinning [2] xotira ko'p bo'lmali modeliga javoban A. Baddeley va G. Hitch 3 qismdan iborat asosiy ijrochi va ikkita "yordamchi tizimini", ya'ni fonologik tsikl va visual boshqaradigan Ishchi xotira modelini ishlab chiqdilar[3].

Asosiy ijrochi qism frontal korteksda joylashgan bo'lib, yuqori darajadagi bilim vazifalarini bajaradi. Uning funktsiyalari idrok etish, tushunish va mulohaza qilish jarayonida audio va vizual tasvirlarni ajratib olish, ushlab turish va muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi. Uning "yordamchi tizimlari" dan olingan ma'lumot vaqtincha izlab topiladigan va yangilanadigan izchil, epizodik holatlar sifatida saqlanadi.

Yordamchi tizimlar.

Fonologik tsikl akustik ma'lumotni qo'llab-quvvatlaydigan va takrorlaydigan ikkita komponentdan iborat.

Ovoz stimullari (nutq tovushlari) fonologik qisqa muddatli xotira bo'linmasiga kirib, so'ngra takrorlash orqali yangilanadigan artikulyatsion mashq qismiga o'tadi. Bu yerda vaqtincha saqlangan tovushlarning xotira izlari

kerak bo'lganda qayta faollashtiriladi. Masalan, nutqni (ishlab chiqarish va idrok etishni) qayta ishlash jarayonida siz shakllanayotgan so'zlar va iboralarga tegishli barcha tovushlarni doimiy ravishda nazorat qilib borasiz. Gap shundaki, ham gapiruvchi ham tinglovchilar ko'pincha o'zlarining, yoki boshqalarning nutqlaridagi xatolarini anglay oladilar, bu vaqtda mo'ljallangan nutq tovushlarini qayta esga olish uchun qayta faollashuv sodir bo'ladi.

Fonologik sikl.

A. Baddeley va boshqalar tadqiqot olib borishganda, unda ishtirokchilar eslab qolmoqchi bo'lgan so'zlar ro'yxatiga hech qanday aloqasi bo'lmagan so'zlarni baland ovoz bilan aytishni so'rashdi. Bu shuni ko'rsatdiki, bir-biriga bog'liq bo'lmagan ikkita manbani qayta ishlash paytida artikulyatsiya mashq qilish jarayoni to'sqinlik qiladi, natijada fonologik tsikldagi xotira izlari parchalanadi[3].

Boshqa tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'xshash tovushli so'zlar ro'yxatini esga olish bir-biridan farq qiladigan so'zlardan ko'ra ko'proq vaqt talab etadi. Buning sababi shundaki, bir so'z uchun mashq qilingan tovushlar boshqasiga tegishli bo'lganidek takrorlanishi mumkin. Ushbu turdagi senariyda g'oya yoki tushuncha (semantik tarkib) yo'qolmaydi; ma'lumot fonologik siklning subvokal tayyorgarlik qismida yo'qoladi.

Fazoviy – vizual ma'lumot saqlash bazasi fonologik tsiklga o'xshash vositalar yordamida vizual va fazoviy ma'lumotlarni saqlaydi va qayta ishlaydi. U vizual tarzda to'plangan ma'lumotni saqlaydi (shakllar, ranglar, manzil, tezlik va boshqalar). Vizual kesh yoki ma'lumotni saqlash miyaning ensa hamda visual qobig'ida amalga oshadi.

Fonologik tsikl va Fazoviy - vizual ma'lumot saqlash bazasi xotiraning alohida tarkibiy qismlari sifatida.

J.Kvinn va J.Makkonnel tadqiqot o'tkazdilar, unda qatnashuvchilardan so'zlar yoki fonologik yozuvlardan foydalangan holda so'zlar ro'yxatini yodlab olishlari so'raldi. Uch rejim sinovdan o'tkazildi. Vazifalar hech qanday aralashuvsiz, bir vaqtning o'zida vizual shovqin (nuqta naqshlarining o'zgarishi), bir vaqtning o'zida og'zaki shovqin, notanish nutq signali, masalan, chet tili bilan bajarilgan.[4]

Natijalar shuni ko'rsatdiki, vizual eslash bir vaqtning o'zida vizual vazifaga ta'sir qilmagan. Buning aksi fonologik tayyorgarlik holatida topilgan. Bir vaqtning o'zida ishlov berishni bir xil komponentdan foydalangan holda bajarilganda, faoliyat sustlashgan.

Epizodik buffer.

2000 yilda A. Baddeley epizodik buferni qo'shib, ishchi xotira modelini kengaytirdi, bu qisqa vaqt ichida barcha ma'lumotlarni saqlash uchun mo'ljallangan konteyner turiga kiradi. U 2 ta yordamchi tizimidan (fonologik, vizual va fazoviy) olingan ma'lumotlarni birlashtiradi va ushbu tasavvurlarni "epizod" sifatida saqlaydi. Epizodik bufer barcha ma'lumotlarni bitta epizodik ko'rinishga birlashtiradi ya'ni hodisani xronologik tarzda esda tutishga yordam beradi. Shunday qilib, ishchi xotiraning avvalgi funktsiyalariga qo'shimcha ravishda yana bir funktsiya qo'shildi. Bunda, shuningdek, yordamchi tizimlari tomonidan qamrab olinmagan ma'lumotlarni saqlash komponenti bo'lishi mumkin, masalan, semantik, musiqiy va boshqalar[5].

Uzoq muddatli xotirasini yo'qotgan bemorlar qisqa muddatli xotirada ma'lumotlarni saqlashi va foydalanishlari mumkin.

Uzoq muddatli xotira. Uzoq muddatli xotira cheklanmagan miqdorda ma'lumotni noaniq holda saqlaydi. Hech kim umr bo'yi har bir daqiqaning har daqiqali tafsilotlarini eslay olmasa ham, odatda uzoq muddatli xotira barcha mazmunli epizodik voqealarni, ya'ni yetarli darajada e'tiborni jalb qilganlarni, yetarlicha mashq qilinganlarni va ularga semantik xususiyatlar berilganligini saqlaydi, deb ishoniladi.

Xo'sh, nega 2010 yil 10-iyun kuni kechki payt nima qilganingizni eslamaysiz? Uzoq muddatli xotira ma'lumotni birlashtirish va sintez qilishni yaxshi bilsa ham, kichikroq ma'lumot qismlarini bir-biridan ajratib turishga qodir emas. Har qanday hodisani eslash uning muhimligi va mashq qilinishiga asoslanadi. Shunday qilib, siz tavsiflanmagan kunda kechki payt nima qilganingizni eslay olmasangiz ham, siz maxsus ta'tilda (ahamiyat) kechki payt qilgan narsangizni eslashga moyilroqsiz. Chet tilni bolaligidanoq o'rgangan, ammo voyaga yetguniga qadar uni ishlatishga harakat qilmaydigan kishi, o'rgangan narsalarini eslab qolish uchun kurashadi. Shunga qaramay, ma'lum bir miqdordagi o'rganish (takrorlash) sodir bo'lishi bilanoq, ushbu til qobiliyati tiklanadi yoki esga tushadi.

Uzoq muddatli xotirada saqlanadigan ma'lumotni qidirib topish, haqiqiy dunyodagi bilimlarni o'z ichiga oladi, undan semantik munosabatlarga asoslangan holda xulosalar chiqarilib, aloqalar o'rnatiladi.

Uzoq muddatli xotirada ikkita asosiy saqlash komponentlari mavjud:

Aniq xotira bu faktlar va hodisalardan ongli ravishda xabardor bo'lishdir (Deklarativ xotira).

- Epizodik xotira: shaxsiy tajriba va voqealarni obraz sifatida eslash qobiliyati; o'tgan tajribalar haqida batafsil ma'lumot.

- Semantik xotira: o'rganilgan takrorlanadigan ma'lumot manbalari o'rtasidagi aloqalar nuqtai nazaridan mazmunli bo'lgan shaxsiy tajriba va voqealarni eslash qobiliyati.

Yashirin xotira behush va protsessual ma'lumotlarga ega.

- Protssessual xotira: vazifalarni bajarishda strategiyani ketma-ket voqealar yoki rag'batlantiruvchi javoblar to'plami sifatida eslash qobiliyati.

Tahlil va natijalar. Xotira borasidagi bir nechta mashhur tadqiqotlarni ko'rib chiqaylik:

Sachs xotirani esga olish vazifalarida so'z ma'nosi so'zlar tartibida saqlanib qolishini ko'rsatdi. Sachs ishtirokchilarning har xil oraliq bo'g'inlar bilan taqdim etilgan to'rt xil jumlaning so'z tartibini bilish qobiliyatini sinovdan o'tkazdi. Ishtirokchilar oraliq bo'g'inlar kam bo'lganida so'zlarning tartibini muvaffaqiyatli eslab qolishdi. Shu bilan birga, u oraliq bo'g'inlar ko'payishi va so'zlarning tartibini eslashning pasayishi natijasida hosil bo'lgan uzoqroq bo'shliqlar o'rtasidagi bog'liqlikni topdi. Qizig'i shundaki, ishtirokchilar semantik tarkibdagi o'zgarishlarga yuqori darajada sezgirlik ko'rsatdilar.

Gap (1) hikoyaga kiritilgan.

(1) U bu haqda buyuk italiyalik olim Galileyga xat yubordi.

So'ngra ishtirokchilar (1) dan (2) - (4) ni farqlash qobiliyatlari sinovdan o'tkazildi.

(2) U buyuk olim Galileyga bu haqda xat yubordi. (so'zlarning rasmiy tartibini o'zgartirish)

(3) Bu haqda xat Italiyaning buyuk olimi Galileyga yuborilgan. (sintaktik xilma)

(4) Buyuk italiyalik olim Galiley unga bu haqda xat yubordi. (semantik o'zgarish)

Mavzulardan so'z tartibidagi farqlarga e'tibor qaratishlari so'raldi. So'z tartibidagi o'zgarishlarni aniqlash qobiliyati vaqtini kechiktirishga mos ravishda tezda pasayib ketdi. Oxir-oqibat, so'z tartibidagi farq butunlay yo'qoldi. Biroq, (1) va (4) o'rtasidagi ma'no o'zgarishi eng uzoq vaqt o'tgandan keyin ham esga olingan[6].

J. Bransford va M. Jonsoning ta'kidlashicha, hikoyalar oldingi bilimlar bilan kontekstlashtirilganida, sub'ektlar 14 tadan 3.6 g'oyani eslab qolishgan. Hikoyalar kontekstlashtirilganda 14 ta fikrdan 8 tasi esga olingan[7].

B. Kaup va R. Zvaan aytishlaricha (1) kontsepsiya mavjud bo'lganda, u aytilgan narsa mavjud bo'lmagan so'zlardan farqli o'laroq, kechiktirilgandan keyin esga olinadi (2). Bu yerda kontsepsiya pushti libosga ishora qiladi.

(1) Vlad Agnesning pushti libosini kiyganidan ko'ngli taskin topdi.

(2) Vlad Agnesning pushti libosini kiymanidan ko'ngli taskin topdi.

(1) da Agnes o'zining pushti libosini kiyib olgan, shu sababli kontsepsiya mavjud, shuning uchun Agnes

pushti libos kiymaslikka qaror qilganidan keyin eslash stavkalari yuqori edi (2)[8].

J. Larsen, J. Baddeley va J. Andrade o'xshash so'zlarni eslash o'xshash bo'lmagan so'zlarni eslashdan 25% sekinroq ekanligini aniqladilar. Ishtirokchilardan so'zlar ro'yxatini ketma-ket esga olishlari so'ralganda, so'zlar fonologik jihatdan farq qilganda ular yaxshiroq ishlashdi.

Agar stimullar fonologik jihatdan o'xshash bo'lsa, vazifa qiyinroq edi, masalan, inglizcha knee, he, lee, she, me odd, shy, up, bay, hoega qaraganda qiyinroq kechgan[9].

Xulosa va takliflar. Ko'rib chiqilayotgan masalalar nuqtai nazaridan psixologik lingvistik yondashuvning muhim ustunligi – bu xotirani o'z funktsiyalarini bajaradigan va individual mimik jarayonlarni boshqaradigan bir qator quyi tizimlarni o'z ichiga olgan murakkab tizim sifatida talqin qilishdir. Xotira haqidagi bu tushuncha tilshunosning tadqiqot yo'nalishini kengaytirib, xotira mexanizmini uning turli xil jarayonlari va funktsiyalarida ko'rib chiqishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Miller, G. The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *The psychological review*, 1956, №63, 81-97.
2. Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M. Chapter: Human memory: A proposed system and its control processes. In Spence, K. W., & Spence, J. T. *The psychology of learning and motivation* (Volume 2). New York: Academic Press. 1968, pp. 89-195.
3. Baddeley, A. D., & Hitch, G. Working memory. In G.H. Bower (Ed.), *The psychology of learning and motivation: Advances in research and theory* (Vol. 8, pp. 47-89). New York: Academic Press. 1974
4. Quinn J.G., and McConnel J. https://illiamduck.weebly.com/uploads/5/6/3/7/56375503/working_memory_baddely_.pdf
5. Baddeley A. The episodic buffer: a new component of working memory? [https://www.cell.com/trends/cognitive-sciences/fulltext/S13646613\(00\)015382?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS1364661300015382%3Fshowall%3Dtrue](https://www.cell.com/trends/cognitive-sciences/fulltext/S13646613(00)015382?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS1364661300015382%3Fshowall%3Dtrue)
6. Sachs J.S. Recognition memory for syntactic and semantic aspects of connected discourse. <https://link.springer.com/article/10.3758/BF03208784>
7. Bransford J. and Johnson M. Schema activation in memory for prose. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/10862968009547351>
8. Kaup, B., & Zwaan, R. A. Effects of negation and situational presence on the accessibility of text information. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 29(3), 439-446. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.29.3.439>
9. Larsen J., Baddeley J. and Andrade J. Phonological similarity and the irrelevant speech effect: Implication for models of short-term verbal memory https://www.researchgate.net/publication/12429041_Phonological_similarity_and_the_irrelevant_speech_effect_Implication_for_models_of_short-term_verbal_memory

Amira AMINOVA,
Buxoro davlat universiteti magistranti
E-mail: aminovaamira24@gmail.com

BuxDu dotsenti, filologiya fanlari doktori Jo'rayeva B. M. taqrizi asosida

THE CONCEPT OF "ASSESSMENT" IN UZBEK PROVERBS

Annotation

To date, the analysis of various concepts expressed in Uzbek folk proverbs is carried out. This article examines the expression of the concept of "assessment" in Uzbek folk proverbs. First of all, the ability of the concept of "assessment" to be reflected in Uzbek folk proverbs is based on examples. There is also a brief overview of scientific research on the topic. Uzbek folk proverbs are divided into articles that assess the person, articles that assess the object, events, processes, proverbs that assess family relationships and their members. In each type of article, the relationship between the assessments is divided into positive, negative and neutral assessments.

Key words: assessment, concept, "assessment" concept, proverb, positive assessment, negative assessment, neutral assessment, dictionary.

КОНЦЕПТ «ОЦЕНКА» В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация

На сегодняшний день проводится анализ различных концепций, выраженных в узбекских народных пословицах. В статье исследуется выражение концепт «оценка» в узбекских народных пословицах. Во-первых, способность концепт «оценка» отражаться в узбекских народных пословицах основана на примерах. Также есть краткий обзор научных исследований по теме. Узбекские народные пословицы делятся на статьи, оценивающие человека, статьи, оценивающие предмет, события, процессы, пословицы, оценивающие семейные отношения и их членов. В каждом типе статей отношения между оценками делятся на положительные, отрицательные и нейтральные.

Ключевые слова: оценка, концепт, концепт «оценка», пословица, положительная оценка, отрицательная оценка, нейтральная оценка, словарь.

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA "BAHO" KONSEPTI

Annotatsiya

Bugungi kunga qadar o'zbek xalq maqollarida ifodalangan turli konseptlar tahlil amalga oshirilmoqda. Mazkur maqolada o'zbek xalq maqollarida "baho" konseptining ifodalanishi tadqiq etilgan. Avvalo, "baho" konseptining o'zbek xalq maqollarida aks eta olish xususiyati misollar orqali asoslangan. Shuningdek, mavzu doirasida amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar xususida qisqacha to'xtalib o'tilgan. O'zbek xalq maqollarida shaxsga baho beruvchi maqollar, narsa-predmetga baho beruvchi maqollar, voqea-hodisa, jarayonga baho beruvchi maqollar, oilaviy munosabatlar va ularning a'zolariga baho beruvchi maqollar kabi turlarga ajratilgan. Har bir turga kiruvchi maqollarda yuzaga chiqqan baho munosabati ijobiy, salbiy va neytral baholarga bo'lib alohida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: baho, konsept, "baho" konsepti, maqol, ijobiy baho, salbiy baho, neytral baho, lug'at.

Kirish. Aynan izohli lug'atlar konsept mazmunini ochib berishda, uning o'ziga xosligini aniqlashda tadqiqotchiga katta imkoniyatlar beradi. Bundan tashqari, biror konseptual tushunchalarning tipologik tahlili bevosita lug'aviy ma'nolar bilan taqqoslash orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun ham "baho" so'zining o'zbek tili izohli lug'atida keltirilgan ma'nolariga e'tibor qaratishni joiz deb topdik.

Baho [f. – narx, qiymat] 1. Biror narsaning pul bilan o'lchanadigan qiymati; narx. Yuqori baho. Past baho. Chakana baho. Uydagi narxni bozordagi baho buzar. Maqol. Otimning o'mildirig'iga ularning havasi kelib, bahosini so'radilar. A. Qodiriy, Kichik asarlar.

2. ko'chma Ahamiyat, mohiyat, qadr-qimmat. Bizda suvning bahosi oltinga teng.

Baho bermoq 1) bahosini, narxini belgilamoq; 2) biror kimsa, narsa yoki voqea-hodisaning ahamiyati, qadri haqida fikr bildirmoq. Biz esa bunga to'g'ri baho bermay, rahmdillik qilamiz. K. Yashin, Hamza. Odamning husniga baho berma, aqliga baho ber. Maqol. Negadir bu voqeaga keragidan ortiqcha baho berib, unga, Oqilaga sinovchan

nazar tashlab yuradigan bo'lishibdi. M. Jaloliddinova, Shonli avlod. Bahosi yo'q 1) hech baholab bo'lmaydigan, juda ulkan ahamiyatga molik bo'lgan, bebaho. Hayotda gaz – bahosi yo'q narsa ekan. Lekin [O'rmonjon] yaxshi odam, xudoga qarab aytganda, bahosi yo'q odam. A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari; 2) topilmaydigan, tengsiz, noyob. Bechora oqila, o'zi juda halol, mehnatkash, bolalarga juda mehribon, qisqasi bahosi yo'q xotin. A. Qahhor, Og'riq tishlar. Ayniqsa, musaffo havosining, tanga orom baxsh etuvchi sarin yellarinin bahosi yo'q. "Yoshlik".

3. Ta'lim tizimida o'quvchilarning bilimni o'zlash-tirishi, axloqi yoki ma'lum yutuqqa erishish darajasiga qarab qo'yiladigan ball. Besh baho. Qoniqarli baho. Endi maktab boraman, Besh bahoni olaman. Onamni quvontirib, Shokoladni olaman. "Boychechak". Nutqi ravon bolalarning baholari ko'pincha yuqori bo'ladi. "Saodat". Bu baholar bilan institutni orzu qilmasa ham bo'lardi. S. Siyoyev, Yorug'lik [7].

Endi esa "baho"ning etimologiyasiga e'tiborimizni qaratamiz. Shavkat Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" kitobi 3-jildida shunday yozilgan:

BAHO Bu tojikcha ot adabiy o'zbek tiliga shu shaklda olingan bo'lib, "qiymat", "narx", "ball" kabi ma'nolarni anglatadi (TjRS, 53; O'TIL, I, 90). Baho otidan o'zbek tilida bahola – fe'li yasalgan, bahosi yo'q iborasi tuzilgan [5]. Ko'rinib turibdiki, tilshunoslikda mavjud har ikki ta'rifda ham biz izlagan xususiyat aks etmagan. Shu sababli ayni o'rinda ensiklopedik lug'atga murojaat qilish maqsadga muvofiq. BAHO (baho berish) (falsafada) – ijtimoiy hodisalar, inson faoliyati, xulqiga bo'lgan munosabat, ularning ahamiyatini, muayyan axloq me'yorlari va tamoyillariga mosligini ko'rsatish (ma'qullash yoki qoralash, rozi bo'lish yoki tanqid qilish va sh.k.). Insonning ijtimoiy mavqeyi, dunyoqarashi, madaniy saviyasi, aqliy va axloqiy kamoloti bilan belgilanadi. Boshqa tomondan esa, qilingan harakat sabablari, vositalari va maqsadlarini, uning qanday sharoitda bajarilganligini, shaxs xulqidagi o'mini hisobga olish bu shaxsga to'g'ri baho berishning zarur shartidir. BAHO q. Narx [8]. Bu ta'rif birinchi navbatda bahoning falsafiy kategoriya ekanligini ko'rsatadi. Falsafiy "baho" rivojlanish, taraqqiyot natijasida aksiologik, so'ngra lingvistik kategoriya sifatida o'rganildi. Yuqoridagi ikki lingvistik lug'atda "baho"ning munosabat ifodalash xususiyatining aks etmaganligini uning tilshunoslikning yangi yo'nalishlarida o'rganila boshlanganligi bilan izohlash mumkin.

Ne'mat Mahkamov va Ixtiyor Ermatovlarning "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" kitobida maqolga shunday ta'rif beriladi: "Chuqur ma'noli, tuzilishi gapga teng, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega bo'lgan folklor janri. Maqollarda xalqning ko'p yillik tajribali, hayot hodisalarining ma'lum bahosi (unga munosabat) aks etadi: Daryo suvini bahor toshirar, Odam qadrini mehnat oshirar [4]. Ushbu ta'rifning birinchi qismi maqolning adabiyotshunoslik sohasining o'rganish obyekti ekanligini ko'rsatsa, keyingi qismi esa bizning tadqiqot mavzumiz bilan aloqador. Mualliflar maqolda biror voqea-hodisaga munosabat, unga beriladigan baho aks etishini qayd etishi bir tomondan, xalq maqollarida baho munosabatining mavjudligini isbotlasa, ikkinchidan, har bir maqol baho konseptining ifodalanish birligi bo'la olishi mumkinligini ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xalq maqollarida turli konseptlarning o'rganilishi yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirilgan. Xususan, A.B.Begmatov ishida ayol obrazini ifodalovchi fransuz maqol va frazeologizmlarida ayol shaxsining xarakterini baholovchi shkalalar tahlil qilinadi. Bunda nafaqat shaxs xulqi, balki real borliq voqea, hodisalarining roli va ularning ahamiyati ham e'tiborga olingan. Umuman, ayol obrazi qo'llanilgan genderli frazeologizm va maqollar hamda ulardagi salbiy va ijobiy baholashlar qiyoslab o'rganilgan. Shu bilan birgalikda tahlil qilingan maqol va frazeologizmlar anglatgan ma'nolar xususida xulosalar berilgan [2]. U. S. Yigitaliyevning dissertatsion ishida "odam" konseptining maqollarda namoyon bo'lishiga alohida e'tibor qaratilgan. Uning yozishicha: "Konseptning nutqda voqelanishida gap shaklidagi maqollar ham muhim o'rin tutadi. Masalan, vatanparvarlik mavzusidagi «Birovning yurtida bek bo'lguncha, o'zingning yurtida it bo'l», «Erdan ayrilsang ham, eldan ayrilma», «Yoridan ayrilgan yetti yil yig'lar, Elidan ayrilgan o'lguncha yig'lar» maqollari inson va vatan munosabatlarini aks ettirganligi bois til egalari xotirasida «odam» konseptini voqelantiradi [6]. Olima M. R. Bakirova tatar va ingliz tilidagi xalq maqollarida

ifodalanган baho munosabati yuzasidan o'z fikrlarini bayon etgan [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Metodologiya — faoliyatda qo'llaniladigan ma'lum usullar tizimi (fanda, siyosatda, san'atda va h.k.) va tizim haqidagi ta'limot yoki metod nazariyasi sifatida amal qiladi [11]. Ushbu maqolani yozishda empirik tadqiqot metodlariga tayanildi. Empirik tadqiqot metodi sirasiga kiruvchi eksperiment (o'rganilayotgan jarayonga faol va izchil aralashish, eksperimentning maqsadlariga muvofiq maxsus yaratilgan hamda nazorat ostiga olingan sharoitlarda tadqiq qilinayotgan obyektni tegishli tarzda o'zgartirish yoki uni aks ettirish), tavsiflash-tajriba (kuzatish yoki eksperiment natijalarini fanda qabul qilingan ma'lum belgilash tizimlari yordamida qayd etishdan iborat bilish operatsiyasi) metodlari shular jumlasidandir. Bundan tashqari, tadqiqot ishimizda umumilliy metodlarning ayrim shakllarini ko'rish mumkin.

Tahlil va natijalar. O'zbek xalq maqollarida "baho" konsepti quyidagi turlarga bo'linadi:

I. Shaxs xarakterini tavsiflovchi maqollarda ifodalanган baho.

II. Narsa-predmetni tavsiflovchi maqollarda ifodalanган baho.

III. Voqea-hodisa, jarayon asosida yaratilgan maqollarda ifodalanган baho.

IV. Oilaviy munosabatlar va ularning a'zolariga baho beruvchi maqollar.

Maqol orqali shaxsga beriluvchi baho — so'zlovchining biror inson yurish-turishi, o'zini tutishi, xarakteri, ijtimoiy kelib chiqishi, yashash tarzi, oilaviy ahvoli, yoshi, jismoniy holati va boshqalarga maqol orqali bergan ijobiy, salbiy yoki neytral subyektiv bahosi. Ushbu turga kiruvchi maqollar quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganildi:

I.1. Shaxs xarakterini tavsiflovchi maqollarda ifodalanган baho. O'zbek xalq maqollarida shaxs xarakteriga ijobiy, salbiy va neytral subyektiv bahoning ifodalanishi quyidagi holatlardan kelib chiqib amalga oshadi.

1.1.1. *Insondagi salbiy xarakter-xususiyatni baholovchi maqollar:* "Hayosizga — har kun hayit", "Orsizga — olti kun bayram", "Bevafo yor — joningga dor", "Orachiga olti tayoq", "O'lik bo'lib go'rda yo'q, Tirik bo'lib to'rda yo'q", "Qirq kishi ham bir, qing'ir kishi ham bir", "Yulg'ich yulib to'ymaydi", "Eshak baxshi bo'lmas, yomon yaxshi bo'lmas", Behunarning "hunari" — gap sotish", "Laqmaning kallasi — tarozining pallasi", "Qo'rqqoqa qo'y boshi qo'sh ko'rinar, Qo'shmog'i bilan besh ko'rinar", "Ko'ngli qoraning — yuzi qora", "Dili qoraning qilmishi — qiyqlik", "Nomarddan najot kutma, itdan hojat", "Nodon bilan shavla yesang, oyog'ingning tagi pishar", "Chalasavodning tagidan chirigi chiqadi", "Ochko'z lochin tinog'idan ayrilar", "Bir qoraga bir qora, bermaganning beti qora", "Ahmoqning katta kichigi bo'lmas", "Betamizda bet bo'lmas, bezorida uyat", "Anqov bo'lgan kishining mazasi yo'q ishining", "Ziqna birga unamay duvajaga tushadi", "Indamas"dan ish chiqar", "Ochko'z boyimas, o'g'ri to'ymas "Ichi torning — ishi tor", "Ochko'zning o'zi to'ysa ham, ko'zi to'yamas", "Bevafo yor — joningga dor", "O'g'ring yelkasi — qiyshiq", "Chaqimchiga chorak o'q, qaytib kelsa u ham yo'q".

1.2. *Insondagi ijobiy xarakter-xususiyatni baholovchi maqollar:* "Qo'lida hunari borning belida kamari bor", "Ishlagan xor bo'lmas", "Olimga olam yorug'", "Intilgan elga yoqar", "Beli bog'liqning ko'ngli bog'liq", "Mol

boqqanning barmog'idan moy tomar", "Tirishgan och qolmas", "Tirishgan tog'dan oshar, Ter to'kkan baxtli yashar", "G'ayratlidan ilon qochib qutulmas",

"G'ayratlidan quyon qochib qutulmas", "Dili to'g'ining yo'li to'g'vri", "Kamtar kerilmaydi, Mol-dunyoga berilmaydi", "Saxiyning o'ng qo'li berar, Chap qo'li bilmas".

1.3. Insondagi ijobiy va salbiy xarakter-xususiyatni baholovchi maqollar. Ikki komponentli xalq maqollarining birinchi komponentida ijobiy baho, ikkinchi komponentida salbiy baho ifodalanishi mumkin. Aksincha, maqollar komponentlarning o'rin almashinishi orqali ham har ikki baho munosabatini o'zida aks ettira oladi: "G'ayratlarning yuragi qaynar, G'ayratsizning yuragi o'ynar", "Hunarli o'lmas, hunarsiz kun ko'rmas", "Donoga ilm — ilm, nodonga essiz ilm", "Dono — bir joyda, Dangasa — har joyda", "Ishlagan yerni yashnatar, Ishlamagan — qaqshatar", "O'g'ri boylik topsa, baxtidan ko'rar, To'g'ri boylik topsa, mehnatdan ko'rar", "Yomon kelsa — buzar, Yaxshi kelsa — tuzar", "Yomon — o'z g'amida, Yaxshi — el g'amida", "Kamtar yetar murodga, Manman qolar uyatga", "Kamtar kamolga yetar, Besabr oyoqdan yitar", "Baxilniki doim "yo'q", Saxiy yo'q bo'lsa ham to'q".

I.2. Jins jihatdan baho berish ham shaxsga baho beruvchi maqollarning tarkibiy qismi hisoblanib, bunda gender jihatdan xoslangan so'zlar maqolning asosini tashkil qiladi. "Ayolning sarishtasi, ro'zg'orning farishtasi".

I.3. Kasb-kor jihatdan shaxsga baho berish quyidagi maqollarda ko'zga tashlanadi: "Mulla, mullaning ishi hiyla", "Baxshi to'rdan yayraydi, Mulla go'rda", "So'fining og'zi azonda, ikki ko'zi qozonda", "Jallob — turgan-bitgani qallob", "Eshak eti go'sht bo'lmas, savdogar hech do'st bo'lmas", "Shikanda go'sht bo'lmas, savdogar do'st bo'lmas", "Yulg'unning oti bo'lmas, Savdogarning — do'sti", "Qaroqchi yo'lni poylar, Savdogar go'lni tovlar", "Kosib — habibi xudo".

I.4. Ijtimoiy mavqe jihatdan kelib chiqib baho ifodalovchi maqollar: "Boyning so'zi — boy, yo'qning so'zi loy", "Faqir piyoda yurar, Boy — tuyada".

I.5. Yosh jihatdan shaxsga baho berish ham maqollarda o'z aksini topgan: "Yoshdan xato, kattadan uzr", "Bola, bolaning ishi chala", "Qarisi bor uning parisi bor", "Aqlli qariya — oqib turgan daryo", "Qariya — qarindoshlar moytug'i".

II. Narsa-predmetni tavsiflovchi maqollarda ifodalangan baho.

O'zbek xalq maqollarida predmetga baho berish mavjud bo'lib, bunda aniq va mavhum predmetlarni bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq.

II.1. Quyidagi maqollarda aniq predmetga baho berish namoyon bo'ladi: "Damachining qovunini yemabsiz — dunyoga kelmabsiz", "Non — asli don", "Asal qilmaydi kasal", "Ko'z — ko'ngil oynasi", "Bir anor ming bemorga davo".

II.2. Mavhum predmetlarga ijobiy baho beruvchi maqollar: "Aql — odamning oltin toji", "Ilmi hikmat suvni yondirar", "Bilim — davlatdan qimmat", "Suv — yorug'lik" "Odob — oltindan qimmat", "Farosat — nifsi

karomat", "Uyat o'limdan qattiq", "Til — qilichdan o'tkir", "Tarbiya taqani to'g'iraydi".

II.3. Mavhum predmetlarga salbiy baho beruvchi maqollar: "Gina — adovatning qo'shnisi", "Boylik, boylik tubi o'g'rilik", "Jahl — dushman", "Uyqu o'lim bilan teng", "Urush — xunrezlik", "Suv — tilsiz yov".

II.4. Mavhum predmetlarga neytral baho beruvchi maqollar: "Vaqt tog'ni yemirar, suv toshni kemirar", "Til — qilichdan o'tkir", "Pul qo'lining kiri yuvsa ketadi".

III. Voqea-hodisa, jarayonga baho berish quyidagi maqollarda ko'zga tashlanadi: "Urush — xunrezlik", "Urush — tomoshabinga oson", "To'y — to'nliniki", "O'lim qosh bilan qovoqning orasida", "Quyon yili yut bo'lar",

"Quruq ayoq — tilsiz yov", "Savr kirdi — ekinlarga davr kirdi", "Savr oyi — davr oyi".

IV. Oilaviy munosabatlar bilan bog'liq maqollarda ham oila a'zolariga beriladigan subyektiv baho yaqqol namoyon bo'lib turadi.

IV.1. Qondosh bo'lgan qarindoshlarga baho beruvchi maqollarda, asosan, ijobiy baho munosabati yetakchilik qiladi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad oila a'zolarini bir-biriga maqtab, oilaning tinchligini ta'minlash, mustahkamlashdir. Masalan, "Ota-ona oltin qanot" maqoli orqali xalqimiz er-xotinni bir-biriga yaqinlashtirib, mehrli bo'lishga undasa, "O'g'il uyning bulbuli, Qiz uyning guli" maqoli orqali farzandni ardoqlashga chorlaydi. Ona va farzand o'rtasidagi munosabatni "Ona — daraxt, bola — meva" maqoli yordamida ifodalasalar, "Xotinli ro'zg'or guldur, xotinsiz ro'zg'or cho'ldir" maqoli orqali oilada ayolning o'rnini ko'rsatib berishga urinadilar. Ba'zi o'rinlarda masalan, "Yuzsiz xotin — tuzsiz xotin" maqolida salbiy baho ifodalangan.

IV.2. Qondosh bo'lmagan qarindoshlarga baho beruvchi maqollar ham mavjud bo'lib, "Qaynona — g'amxona", "Boja bojani ko'rsa, tishi qichishadi", "Qaynsingil — qaynona singil", "Qaynsingil — yarim kundosh", "Qaynsingil — chaqmoq tosh", "Qaynegachim — piltakachim", "Qaynog'a qayin bo'lur, qayini mayin bo'lur" kabi maqollar shular jumlasidandir. Bu turdagi maqollarda asosan, salbiy baho munosabati ustunlik qiladi. Ammo bu turda ijobiy baho munosabatini ifodalovchi maqollar ham bor: "Qaynota — ota bo'lur, Qaynona — ona bo'lur". "Qaynim — qaymoq yog'im (ijobiy baho), Qaynsinglim — yurak dog'im" (salbiy baho). Ko'rinib turibdiki, "baho" konseptining ijobiy va salbiy baho ko'rinishlari ushbu turdagi maqollarda ham bir o'rinda ifodalanish imkoniyatiga ega.

Xulosa va takliflar. O'zbek xalq maqollaridagi baho konsepti to'rt turga bo'lib o'rganildi. Birinchi turdagi maqollar shaxs xarakterini tavsiflovchi xalq maqollarida ijobiy, salbiy, neytral baholarning har uchasi ham ifodalanadi va salbiy baho ustunlik qiladi. Narsa-predmetni tavsiflovchi xalq maqollarida "baho" konseptining uch turi ham birdek ifodalansa, voqea-hodisaga asoslangan o'zbek xalq maqollarida baho munosabatining neytral baho turi yetakchilik qiladi. Oilaviy munosabatlardan kelib chiqib, qondosh bo'lgan qarindoshlarga baho berishda ijobiy baho, qondosh bo'lmaganlarga baho berishda salbiy baho yetakchilik qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Бакирова М.Р. Понятие оценки в пословицах татарского и английского языков //Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2009. — №1 — С. 137-139

2. Бегматов А.Б. «Аёл» образини ифодаловчи мақол ва фразеологизмлар (француз тили мисолида)//Ученый XXI века международный научный журнал. – 2016. – № 3-4 (16). – С. 55-57
3. Жўраева Б. М. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари. Филол. фан. доктори (DSc) дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – Б. 74
4. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T: Fan, 2013. – B. 69
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3 жилд. –Т:” Университет”, 2009. –Б. 27
6. Йигиталиев У. С. Ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликлар. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (Phd) дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – Б. 54
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 194.
8. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. –Тошкент. –Б.168
9. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2013. – 509 b.
10. Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент: Ўзбек совет энциклопедияси, 1990. – 524 б.
11. Shermuhamedova N.A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. Darslik. – T .: «Fan va texnologiya», 2014, – 464 b.

Zilola AMONOVA,
Buxoro davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, f.f.n.
E-mail: amonova77@mail.ru

BuxDU dotsenti, filologiya fanlari doktori Sh.A.Hayitov taqrizi asosida

COMPARATIVE ANALYSIS OF NASIMI "SIGMAZAM" GHAZALI PUBLICATIONS

Abstract

The article comments on the differences in the publication of radifi ghazal "Sigmazam" by Imomiddin Nasimi, one of the great writers of Azerbaijani literature. It is known that ghazals play a key role in Nasimi's work. Among his ghazals, the ghazal "Sigmazam" is very popular, and many poets were inspired by this ghazal. In particular, Baburrahim Mashrab also wrote a ghazal with the radif "Sigmamdur". It has also been translated into Uzbek by such translators as Khalid Rasul, Ergash Achil, Tahir Qahhor. When we look at the printed editions of this ghazal, we can see that there are differences in size and word usage. In order to clarify this issue, the publication of two Azeri and two Uzbek-language devons, as well as a ghazal from the folk tale "Qissayi Sayid Nasimi" were used.

Key words: Nasimi, ghazal, publishing difference, manuscript, literary communication, translation, print edition.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПУБЛИКАЦИЙ НАСИМИИ ГАЗЕЛИ «СИГМАЗАМ»

Аннотация

В статье комментируются отличия в издании гезели "Сигмазам" одного из великих писателей азербайджанской литературы Имомиддин а Насими. Известно, что гезели играют ключевую роль в творчестве Насими. Среди его гезелей очень популярна гезель "Сигмазам", и многие поэты были вдохновлены этой гезелью. В частности, Бабурахим Машраб также написал гезель с радификом "Сигмамдур". Он был также переведен на узбекский язык такими переводчиками, как Халид Расул, Эргаш Ачил, Тахир Каххор. Когда мы смотрим на печатные издания этой гезели, мы видим различия в размере и употреблении слов. Для выяснения данного вопроса использовались публикации двух азербайджанских и двух узбекскоязычных девонов, а также гезель из народной книги "Киссаи Саид Насими".

Ключевые слова: Насими, гезель, издательское различие, рукопись, литературная коммуникация, перевод, печатное издание.

NASIMIY "SIG'MAZAM" RADIFLI G'AZALI NASHRLARINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada Ozarbayjon adabiyotining ulug' ijodkorlaridan biri Imodiddin Nasimiy qalamiga mansub "Sig'mazam" radifli g'azalining nashriy tafovutlari haqida mulohazalar bayon etiladi. Ma'lumki, Nasimiy ijodida asosiy o'rinni g'azallar egallaydi. Uning g'azallari orasida "Sig'mazam" radifli g'azali ancha mashhur bo'lib, bir qancha shoirlar mazkur g'azaldan ilhomlangan. Jumladan, Boborahim Mashrab ham "Sig'mamdur" radifli tatabbu'-g'azal yozgan. O'zbek tiliga Xolid Rasul, Ergash Ochil, Tohir Qahhor kabi mutarjimlar tomonidan tarjima ham qilingan. Mazkur g'azalning bosma nashrlarni ko'zdan kechirganimizda, hajm jihatdan va so'z qo'llash bilan bog'liq tafovutlar mavjud ekanligini ko'rish mumkin. Bu masalaga oydinlik kiritish uchun ikkita ozar tilidagi va ikkita o'zbek tilidagi devonlarning nashridan hamda xalq qissalaridan hisoblanmish "Qissayi Sayid Nasimiy"da keltirilgan g'azaldan foydalanildi.

Kalit so'zlar: Nasimiy, g'azal, nashriy tafovut, qo'lyozma, adabiy aloqa, tarjima, bosma nashr.

Kirish. Imodiddin Nasimiy – Sharq mumtoz adabiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan ijodkorlardan biri. Uning she'rlari o'z davridayoq bir qancha shoirlar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qilgan. Nasimiy XIV asrda yashab faoliyat ko'rsatgan bo'lsa-da, uning nomi va g'oyalari XX asrga qadar Sharq mumtoz adabiyotida yashab keldi. Shoirning g'azallariga muxammaslar bog'landi, tatabbu'lar yaratildi. She'rlari turli tillarga tarjima bo'lib, qayta-qayta nashr etildi. Jumladan, o'zbek tiliga ham uning she'rlari Mirtemir, Xolid Rasul, Asqar Qosimovlar [4] va Tohir Qahhor[5] tomonidan tarjima qilingan. Nasimiy she'rlari o'z tilida ham Ozarbayjonda ko'p martalab nashr yuzini ko'rgan. Shoir g'azallari orasida "Sig'mazam"radifli g'azali juda mashhur bo'lib, mazkur she'rga Boborahim Mashrab "Sig'mamdur" radifli tatabbu'-g'azal ham yozgan. Hatto ushbu g'azal xalq qissalari nomi bilan yuritiladigan "Qissayi Sayid Nasimiy"

da ham keltirilgan. Ayni holatlar g'azalning angagina mashhur bo'lganligini ko'rsatadi. Shunday bo'lsa-da, ozar tilida turli yillarda nashr etilgan kitoblarda g'azal baytlarining soni va unda qo'llanilgan ayrim so'zlar bilan bog'liq tafovutlar mavjud. Albatta, tafovutli o'rnlarni aniqlash, nisbatan mukammal variantni tanlash – ijodkor g'oyalarini to'la va aniq anglash imkonini beradi. Bu matnshunoslik oldidagi muhim vazifa sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Masalaga oydinlik kiritish uchun ozar va o'zbek tillarida nashr bo'lgan variantlarini o'zaro qiyoslaymiz. 1962- yilda Bakuda M.Y.Gulizoda tomonidan nashrga tayyorlangan "Сечилмиш эсэрлэри" nomi bilan nashr etilgan kitobda g'azal o'n baytdan iborat [7, 96]. 1973- yilda Bakuda Xolid Rasul tomonidan tartib berilgan "Сечилмиш эсэрлэри" nomi bilan nashr etilgan kitobda g'azal o'n olti baytdan iborat. 1977- yilda Toshkentda nashrga tayyorlovchi va

so'z boshi muallifi Xolid Rasul tomonidan tartib berilgan "Nasimiy. Asarlar" nomi bilan nashr etilgan kitobda g'azal o'n besh baytdan iborat. Shuningdek, 2019- yilda Tohir Qahhor tarjimasida berilgan "Jononni sevarman" nomi bilan chop etilgan kitobda ham g'azal o'n besh baytdan iborat.

Aytish joizki, xalq qissasi nomi bilan yuritiluvchi "Qissayi Sayid Nasimiy" tarkibida "Sig'mazam"radifli g'azali o'n bir baytdan tashkil topgan [10,84].

Tadqiqot metodologiyasi. Qiyoslashda, g'azalning dastlab, asliy tildagi matn hisoblangan ozar nashrlariga e'tibor qaratamiz. Ozar tilidagi ikki nashrdan Xolid Rasul tartib bergan nusxa mazkur nashrlar orasida mukammali bo'lib, baytlar soni hamma nashrlarga nisbatan ko'p. Shu nuqtayi nazardan ushbu bosma nashrni tayanch nashr hisoblab, qolgan nashrlarni shunga qarab taqqoslaymiz:

Мэндэ сығар икки чаһан, мән бу чаһана сығмазам,
Кәһһәри ламәкан мәнәм, көвнү мәканәсығмазам.
Әршлә фәршү кафү нун мәнә булунду чүмлә чүн,
Кәс сөзүнүвүәбсәм ол, шәрһи бәжанәсығмазам.
Көвни мәкандыр әјәтим, затидүрүр бида јәтим,
Сән бу нишанла бил мәни, билки нишанәсығмазам.
Кимса күманү зәни илә олмады һагт илә билиш,
Һәгги билән билир ки, мән зәннү күманәсығмазам.
Сүрәтә бахү мә'нини сүрәт ичиндә таны ким,
Чисм илә чан мәнәм вәли, чисм илә чанәсығмазам.
Һәм сәдәфәм, һәм инчи јәм һәшрү сират әсинчијәм,
Бунча гумашүрәхт илә мән бу дүканәсығмазам.
Кәнчи ниһан мәнәм мән уш, ејни әјан мәнәм мән уш,
Кәһһәри-кан мәнәммән уш, бәһрәвү канәсығмазам.
Кәрчи мүһити ә'зәмәм, адым адәъдир, адәмәм,
Тур илә күнфәкан мәнәм, мән бу мәканәсығмазам.
Чан илә һәм чаһан мәнәм, дәһрилә һәм заман мәнәм,
Көр бу ләтифә ји ки, мән дәһрү зәманәсығмазам.
Әнчүм илә фәләк мәнәм, вәһј илә һәм мәләк мәнәм,
Чәк дилинивүәбсәм ол, мән бу лисанәсығмазам.
Зәррә мәнәм, күнәш мәнәм, чар илә пәнчү шеш мәнәм,
Сүрәти көр бә јан илә, чүнкибә јана сығмазам.
Зат илә јәм сифат илә, күлшәкәрәм нәбат илә,
Гәдрилә јәм бәрәт илә, бәстәдәһанәсығмазам.
Нарә јанан шәчәрмәнәм, чәрхә чыхан һәчәр мәнәм,
Көр бу одун зәбанәсин, мән бу зәбанәсығмазам.
Шәһд иләһәм шәкәр мәнәм, шәмсмәнәм, гәмәр мәнәм,
Руһи-рәван бағышларам, руһи-рәванәсығмазам.
Тир мәнәм, кәманмәнәм, пир мәнәм чаван мәнәм,
Дөвләти чавиданмәнәм, ајинәданәсығмазам.
Кәрчи бу күн Нәсими јәм, һашими јәм, гурәјши јәм,
Мәндән улудур әјәтә, шанәсығмазам[6].

Tahlil va natijalar. Ko'ryapmizki, mazkur g'azalning baytlar soni bilan bog'liq tafovut sezilarli darajada. Yuqoridagi nashr bilan qiyoslaganda 1962- yilda

Bakuda M.Y.Gulizoda tomonidan nashrga tayyorlangan "Сечилимиш әсәрләри" nomi bilan nashr etilgan kitobda g'azaldagi quyidagi olti bayt tushirib qoldirilgan:

Әршлә фәршү кафү нун мәнә булунду чүмлә чүн,
Кәс сөзүнүвүәбсәм ол, шәрһи бәжанәсығмазам.
Көвни мәкандыр әјәтим, затидүрүр бида јәтим,
Сән бу нишанла бил мәни, билки нишанәсығмазам.
Кимса күманү зәни илә олмады һагт илә билиш,
Һәгги билән билир ки, мән зәннү күманәсығмазам.
Чан илә һәм чаһан мәнәм, дәһрилә һәм заман мәнәм,
Көр бу ләтифә ји ки, мән дәһрү зәманәсығмазам.
Әнчүм илә фәләк мәнәм, вәһј илә һәм мәләк мәнәм,
Чәк дилинивүәбсәм ол, мән бу лисанәсығмазам.
Нарә јанан шәчәрмәнәм, чәрхә чыхан һәчәр мәнәм,
Көр бу одун зәбанәсин, мән бу зәбанәсығмазам.

O'zbek tiliga tarjima qilinib, 1977- yilda Toshkentda nashr etilgan "Nasimiy. Asarlar" nomli kitobda ham g'azalning quyidagi bir bayti tushirib qoldirilgan:

Нарә јанан шәчәрмәнәм, чәрхә чыхан һәчәр мәнәм,
Көр бу одун зәбанәсин, мән бу зәбанәсығмазам.

Ammo qizig'i shundaki, mazkur kitobni nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi ham Xolid Rasuldir. Biz nashrlar orasidan tayanch nashr deb hisoblagan ozarbayjon nashri ham Xolid Rasul tomonidan tartib

berilgan. Ammo shunday bo'lsa-da, bir bayt bilan tafovut qilyapti.

O'zbek tiliga yana bir tarjima, ya'ni Tohir Qahhor tarjimasida ham quyidagi bir bayt keltirilmagan:

Тир мэнэм, кэманмэнэм, пир мэнэм чаван мэнэм,
Дөвлэти чавиданмэнэм, ајинэданэсығмазам.

Biz taqqoslagan nashrlar (1962- yilda Bakuda M.Y.Gulizoda tomonidan nashrga tayyorlangan "Sечилмиш эсэрлэри", O'zbek tiliga tarjima qilinib, 1977- yilda Toshkentda nashr etilgan "Nasimiy. Asarlar")

nomli kitobda va "Qissayi Sayid Nasimiy" tarkibida kelgan g'azalda)dan faqat Tohir Qahhor tarjimasida quyidagi bayt mavjud:

Нарэ јанан шэчэрмэнэм, чэрхэ чыхан һэчэр мэнэм,
Көр бу одун зэбанэсин, мэн бу зэбанэсығмазам.

Nasimiy asarlarining tarjima bo'lishi, albatta, quvonarli hol. O'zbek xalqi ozarlarning ulug' shoiri bo'lmish Nasimiy ijodi bilan tanishib, ma'naviy ozuqa oladi. Ammo ta'kidlash joizki, o'zbek tili va ozar tili bir til oilasiga mansub bo'lib, ularda fonetik va morfologik jihatdan yaqinlik bor. Demoqchimizki, ayrim so'zlarni

asliyatda, ya'ni Nasimiy qo'llagan holda saqlab qolish lozim. Bu she'rning ta'sir doirasini va ijodkor uslubini ko'rsatuvchi jihatlaridan hisoblanadi. Tohir Qahhor ana shu talablardan kelib chiqmay, shoir she'rlarini tarjimasida Nasimiy ruhini saqlashga harakat qilmagan. Hatto g'azal radifini ham "sig'magum" tarzda o'zgartirgan:

Menga sig'ar ikki jahon, men bu jahona sig'magum,
Gavhari bemakon o'zim, barcha makona sig'magum [3].

Radifdan tashqari, ikkinchi misrada "lomakon" so'zini ham "bemakon" tarzida tarjima qilinganligini ko'rish mumkin. Vaholanki, bu so'z nutqimizda ham, zamonaviy she'ryatda ham tarjimasiz, o'z holatida

ishlatiladi. Masalan, O'zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov 1966- yilda yozgan "Onam vafotiga" she'rida "lomakon" so'zini qo'llaydi:

Makonda lomakonsan, endi qaydan izlagaydurman,
Fig'onim kimga aytib, kimga sendin so'zlagaydurman [4].

Tohir Qahhor tarjimasida misradagi "lomakon" so'zini "bemakon" tarzida tarjima qilinishi birinchidan, davr ruhini berishga monelik qilsa, ikkinchidan, baytdagi "bemakon" so'zi "lomakon" so'zining ma'no qirralarini bera olmaydi. Sababi, "lomakon" tasavvufiy nuqtayi nazaridan "yo'qlik olami"ni ham bildiradi. Lirik qahramon o'zini "yo'qlik olami"dagi gavharga qiyoslayapti. Shoir shu orqali, Allohning yaratilishi ichida insonning ulug' va mukarramligiga urg'u beradi. Bu o'rinda borliq va insonning yaratilishida gavhar bilan bog'liq fikrlar bir qancha diniy manbalarda zikr etilgan: "Olloh taolo Arshi A'loda Gavharni yaratdi va o'sha gavhardan Lavhul Mahfuzni bunyod qildi. So'ng Alloh Taolo Gavharga xitob qildi: "Kengay!" Gavhar cheksiz darajada kengaydi va Ollohning kursisiga aylandi. Shundan keyin Olloh Kursi qarshisiga bir dona gavharni qo'ydi va unga haybat nazarini tikdi. Gavhar titrashga tushib, erib suyildi. Undan to'rt yelni bunyod etdi. Keyin shu to'rt yeldan Yerni, Ka'baning o'rmini, yetti qat osmonni, oyni, quyoshni, insonni, xullas, borliqdagi butun mavjudotni yaratdi"[7]. Ana shunga ishora qilib, Nasimiy "Gavhari lomakon

manam", deydi. Ya'ni yo'qlik olamida gavhar bor edi. Inson ana shu gavhardan bunyod bo'ldi. Bu gavharning zohiriy ma'nodagi "bemakon" sifati bilan berish mantiqsizday tuyuladi. Bundan tashqari, "bemakon" so'zi "Lomakon" so'ziga qaraganda salbiy ma'no ottenkasini ifodalaydi.

Ma'lumki, tilimizda ma'nodosh hisoblangan hamma so'zlarni birining o'rniga ikkinchisini qo'llab bo'lmaydi. Jumladan, "lomakon" va "bemakon" so'zlari ham xuddi shunday. Mazmun-mohiyat nuqtayi nazardan olib qaraganda ham, "lomakon" so'zi Ollohg'a nisbatan ishlatiladiki, bu so'z o'rnida "bemakon" ni qo'llash, bizningcha, joiz emas. Qolaversa, lomakon tasavvuf istilohlaridan biri bo'lib, terminlar tarjima qilinmaydi.

1977- yilda Toshkentda nashr etilgan "Nasimiy. Asarlar" nomli kitobida tarjimonlar (Mirtemir, Xolid Rasul, Asqar Qosimov)esa, Nasimiy tilining ayrim jihatlarini saqlab qolganlarki, kitobxon Nasimiy "tili" va "ruhi" ni his qilib turadi. Jumladan, shoir qo'llagan radif "sig'mazam" ham aynan saqlab qolingan:

Menga sig'ar ikki jahon, man bu jahona sig'mazam!
Gavhari lomakon manam, kavnu makona sig'mazam [2]!

Tarjimon-shoir Tohir Qahhor ham katta mehnat qilgan, albatta. Ammo qayd etganimizdek, shoir tiliga xos ayrim tushunarli o'rinlarni saqlab qolsa, maqsadga muvofiq bo'lardi.

Nasimiy jasorati va ijodi xalq orasida juda qadrlangan. Hatto u haqida "Qissayi Sayid Nasimiy" qissasi yaratilgan. Ushbu qissa arab yozuvidan joriy

yozuvimizga o'girilgan bo'lsa-da, hozircha alohida kitob hoida nashr etilmagan. Yaqin kunlarda bu xayrli ish samarqandlik hamkasblarimiz tomonidan amalga oshish arafasidalgidan quvonish mumkin. Demak, mazkur qissada keltirilgan "Sig'mazam"radifli g'azalini ham nashriy nusxalar bilan qiyoslash mumkin. Bunda ham tushirilib qoldirilgan baytlar mavjud:

Кимса куману зени илэ олмады һагт илэ билиш,
 Һәгги билән билир ки, мән зәннү куманәсығмазам.
 Сүрәтә баху мә'нини сүрәт ичиндә таны ким,
 Чисм илэ чан мәнәм вәли, чисм илэ чанәсығмазам.
 Әнчүм илэ фәләк мәнәм, вәһј илэ һәм мәләк мәнәм,
 Чәк дилинивүәбсәм ол, мән бу лисанәсығмазам.
 Шәһд илэ һәм шәкәр мәнәм, шәмсмәнәм, гәмәр мәнәм,
 Руһи-рәван бағышларам, руһи-рәванәсығмазам.
 Тир мәнәм, кәманмәнәм, пир мәнәм чаван мәнәм,
 Дөвләти чавиданмәнәм, ајинәданәсығмазам.

Aytish lozimki, tafovutli o'rinlar faqat baytlar sonigagina tegishli emas. Chunki mazkur kitoblarda baytlar o'rni mos kelmaydigan nuqtalar ham mavjud. Ya'ni ma'lum bir baytlarning tushib qolishi natijasida bir nashrati bayt o'rni keyingi nashrda, tabiiyki, mos

kelmaydi. Shuningdek, qissada ayrim so'zlar noto'g'ri o'qilgan, yoki qo'lyozmani ko'chirgan kotibning xatosi bilan so'zlar ozar tilidagi nashr bilan mos kelmaydi. Masalan, qissadagi birinchi bayt quyidagicha:

Ikki jahon manga sig'mas man bu jahona sig'masam,
 Gavhari lomakon manam man bu makona sig'masam[8].

Mazkur bayt barcha nashrlar(Xolid Rasul tomonidan tartib berilgan Sечилмиш әсәрләри", M.Y.Gulizoda tomonidan nashrga tayyorlangan Sечилмиш әсәрләри", Toshkentda Xolid Rasul tomonidan nashr etilgan "Nasimiy. Asarlar" nomi kitob)da "Manga sig'ar ikki jahon" tarzda berilgan. Faqat "Qisayi Sayid Nasimiy"da "Ikki jahon manga sig'mas" tarzda berilgan. Baytning mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, "Ikki jahon manga sig'mas" holatida qo'llanish noo'rin. Chunki shoir ikki jahon (foniy va boqiy olam) menga sig'adi, ammo men bu jahonga sig'mayman, deydi. Nasimiyda ilohiy ishq shunday mavj uradiki, bu mavjni hech nimaga sig'dirish mumkin emas edi. Shu bois, shoir "Menga sig'ar ikki jahon, man bu jahona sig'mazam", deydi. Yoki ikkinchi baytning ikkinchi misrasida "Kel so'zing uza etmakim sharhi bayona sig'mazam" deya qissada keltirilgan. Ammo yuqoridagi nashrlarda "Kes so'zingni va absam o'l, sharhi bayona sig'mazam" tarzida keltirilgan. Albatta, mazmundan kelib chiqsak, ikkinchi variant, ya'ni nashrlarda keltirilgan misra to'g'ri yozilgan. Bu kabi tafovutli o'rinlarni yana qolgan baytlar davomida ham ko'rish mumkin.

Ta'kidlab o'tganimizdek, qissa qo'lyozma variantda bo'lganligi, bunda kotib husnixati bilan bog'liq

o'ziga xosliklar so'zlarni o'qishda qiyinchilik tug'diradi. Shundan kelib chiqib, joriy yozuvga o'girishda ma'lum xatoliklar kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Nasimiyning "Sig'mazam" radifli g'azali uning eng mashhur she'rlaridan biri hisoblanadi. Mazkur g'azal hajm jihatdan ham anchagina katta – o'n olti baytdan iborat. She'rda shoirning falsafiy-tasavvufiy qarashlari juda chiroyli tashbehu, talmehlarda, istiorau, tanosublarda ifoda etilgan. G'azal o'zining ifoda uslubi bilan kitobxonni o'ziga maftun etadi. Ushbu she'rning turli nashrlarda tafovutlar bilan berilishi shoir asarlari qo'lyozma nusxalarining ko'pligi va turli davlatlarda tarqalganligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Chunki filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori Karimulla Muhammadzodaning ma'lumotga ko'ra, Nasimiy asarlarining 160 dan ortiq nusxalari mavjud bo'lib, ular Ozarbayjon, Turkiya, O'zbekiston, Tojikiston, Eron, Misr, Buyuk Britaniya kabi bir qancha davlatlarning qo'lyozmalar fondida saqlanadi. Mazkur qo'lyozmalar asosida shoir asarlarini nuqsonsiz nashr qildirish matnshunosligimiz oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

АДАБИЁТЛАР

1. Амонова З. Хуруфийлик ва бадий ижод. Тошкент. Парадигма .2017 йил. 143-Б.
2. Амонова З. Хуруфийликнинг форс-тожик адабиётига таъсири. Тожикистон халқаро конференция материаллари. Хўжанд 2019. 89-92.Б
3. Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972 й. 782 -Б
4. Насимий. Асарлар. Тошкент.Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.1977й. 230-Б.
5. Nasimiy I. Jononni sevarman. Toshkent: Bilim va intellektual salohiyat nashriyoti. 2019y. 132-В
6. Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик.1-жилд.Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2000 й. 428-Б.
7. Нәсими Имадәддин. Сечилмиш әсәрләри.- Бақы, 1962. 540-Б.
8. Нәсими Имадәддин. Сечилмиш әсәрләри. - Бақы, 1973. 690-Б
9. Хуршид Даврон. Шахидлар шоҳи. – Тошкент, 1998. – 176- Б.
10. Юлдошева С.А. Бадий-биографик киссалар ва уларнинг поэтик таҳлили. Самарқанд. 2018. 132-Б.

УДК: 410(07)

Saidaxon GOIPOVA,
Teacher of Andijan State University
E-mail: saida.goipova@mail.ru
Moxigul AZIMOVA,
Teacher of Andijan State University
E-mail: saida.goipova@mail.ru
Mavjudaxon BOKIEVA,
Teacher of Andijan State University
E-mail: saida.goipova@mail.ru

ADU Associate Professor, f.f.n. Based on a review by Abduvaliev M.A.

PSYCHOLOGICAL AND LINGUISTIC FACTORS OF ORGANIZING TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN GRADES 1-4

Abstract

Our article is devoted to the organization of teaching foreign languages in grades 1-4. At this stage, the importance of addressing foreign language teaching issues and creating an appropriate lesson plan for primary school students has been explored. Nowadays, English language teaching is one of the most important topics in primary and secondary schools, academic lyceums, colleges, and at the same time, the importance of psychological and linguistic factors in the good education of students in grades 1-4 has been studied.

Key words: psychological, organizing, teaching, foreign, languages, efficient, way.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ЯЗЫКОВЫЕ ФАКТОРЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В 1-4 КЛАССАХ

Аннотация

Наша статья посвящена организации обучения иностранным языкам в 1-4 классах. На этом этапе изучается важность решения вопросов преподавания иностранного языка и создания соответствующего плана уроков для учеников начальной школы. В настоящее время преподавание английского языка является одной из самых важных тем в начальных и средних школах, академических лицеях и колледжах, и в то же время изучается важность психологических и лингвистических факторов в хорошем образовании учащихся 1-4 классов.

Ключевые слова: психологический, организационный, обучение, иностранный, языки, действенный, способ.

ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРИНИ 1-4 СИНФЛАРДА ЎҚИТИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ПСИХОЛОГИК ВА ЛИНГВИСТИК ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Бизнинг ушбу мақоламиз чет тилларини 1-4 синфларда ўқитишни ташкил этишга бағишланган. Ушбу босқичда чет тилларини ўқитиш масалаларини ҳал қилиш ва бошланғич ўқувчиларга тегишли дарс режасини яратиш жуда муҳимлиги ўганиб чиқилган. Ҳозирги кунда инглиз тилини ўқитиш бошланғич ва ўрта мактабларда, академик лицейларда, коллежларда энг муҳим мавзулардан бири эканлиги ва шу билан бирга 1-4 синфларда ўқувчиларнинг яхши билим олишларида психологик ва лингвистик омилларнинг муҳимлиги ўрганиб чиқилган.

Калит сўзлар: психологик, ташкил қилиш, ўқитиш, чет, тиллар, самарали, йўл.

Introduction. The English language becomes one of the most communicative languages of the world. Because as a global language English is being used as the language of science, business and technique. So, our education needs to develop the English language teaching at the elementary stage of the secondary schools as it is mentioned above. It requires most qualified and knowledgeable English language teachers from us.

English is one of the most important subjects at elementary and secondary schools, academic lyceums, colleges and it's essential that students receive a good education in this subject. Since writing is such a prominent part of the English language, the teacher is obliged to possess knowledge of how to improve pupils' proficiencies in an efficient way.

Literature review. Psychology effect education in every field of teaching learning process. For years, teacher

educators have written about the purposes, aims, and goals of educational psychology and have stressed the relevance of the field for the practice of teaching and learning.

However, as Sternberg noted, educational psychologists seem to be having more and more trouble explaining to educators what they do and why educators should care. In this special issue, authors explore the relevance of educational psychology in teacher education programs, noting how educational psychology contributes to the preparation of teachers. It is very essential for a teacher to teach his students according to their mental abilities[7].

Traditional models of teacher training often emphasized pedagogy (particularly general pedagogy) at the expense of content area preparation, at least according to the critics. This is by now well recognized and has led to a variety of reform proposals focusing on increasing

content area preparation. One influential model of reform construes teacher expertise as comprised of three, interwoven, strands: (1) content knowledge, (2) pedagogical knowledge (both general and specific), and (3) knowledge of learners and learning[1].

Our research is based on the authentic research works such linguists and methodologists as E.P. Shubin, V.V. Sitel, R.Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, Jan Svartik, M.A. Belyayeva, V.D.Arakin, J.Jalolov, U.Yusupov, U.H.Hoshimov, R.L.Kovner, J. Buronov, U.Xoshimov, G.M.Xoshimov, Sh.S.Alimov.

Research methodology. Psychology is an intrinsic part of education and pre-service teachers often do not receive sufficient preparation in psychology. At most, teacher preparation programs offer one or two courses in psychology. These are generally disconnected in the curriculum from candidate clinical experience and can be more theoretical than applied in focus. Once in the field, in-service teachers lack handy psychological knowledge that can help[3].

In this part of the chapter, psychological factors of classification will be described deeply.

1. Basis of Classification
2. Chronological Age
3. Retarded Children
4. General Intelligence
5. Attainment in School Subjects
6. Multiple and Composite Basis

1. Basis of Classification

- The simplest and the crudest basis of classification is the age of the children

- Education based on age where elementary education is compulsory and the children join the schools at a certain prescribed age.

- Generally children are to be chosen of same age

- Age is generally considered an index of a pupils educational standing (rank)

2. Chronological Age

- ✓ Age is to be considered unreliable basis of classification

- ✓ Difference of age may have difference in abilities

- ✓ Age factor was the simple criterion for classification in views of the teachers and administrators

- Lock step was introduced for bringing equality

- Mental ability was according to the chronological age

- Attention is focused upon the retardation in schools

3. Retarded Children

- Retarded factor is very large in educational progress

- Spending much time in the class for its completion show their retardation specially in rural areas

- Stagnation occurs to much larger extent in rural areas than in urban

- Due to inferiority, retarded pupils usually lose self respect and self confidence

- Often neglected by the teachers in the class

- They can not express their feelings by the way of compensation

- Poor parents can not afford the expenses of their children at schools even if education is free

- Older students may be sent to their age level students or promoted to the higher classes

4. General Intelligence

- ✓ Priority is now on mental age in many countries for classification

- ✓ Division of the classes into section usually based on the tests

- ✓ Transfer of the pupil is also considered on the base of these tests

- ✓ These tests for classification help in the progress of the students

- ✓ Intelligence tests are mostly considered useful for primary schools

- ✓ Individual tests are better than group tests for the children under ten or eleven years of age

- ✓ Tests are to be conducted by the trained personnel in the field of psychology

- ✓ Moral qualities, such as application, consciousness, and regularity are necessary for the proper use of intelligence

5. Attainment in School Subjects

- Weakness in any one of the subject is the psychological factor

- Future achievements based on the past results of the different subjects

- Headmaster should take different tests regarding reading, writing and the simplest process of arithmetic

- Tests realize the pupils to develop their special abilities, together with general abilities and up to the required standards

6. Multiple and Composite Basis

- Social maturity of the children

- Physiological growth, their moral and emotional qualities to industry, perseverance, ambition and interest

- Multiple basis usually be checked against each other but final decision is based on teacher

- Composite method employs a number of criteria such as psychological development, general intelligence, achievement in the school subjects, social maturity, industry, application, chronological age, etc[2].

Tests are applied in respect of all these traits and raw scores reduce to a composite score.

When we think about linguistic factors of organizing teaching English, the following main aspects of linguistics should be hit upon our mind. They are: phonetics, grammar and lexicology. According to up to date teaching methods, while creating a new lesson, teacher should pay a great attention to utilize all of those linguistic aspects in his/her lesson plan. Because, while using the following aspects of linguistics during the same lesson, teacher can obtain such achievements:

1) if phonetic rules and exercises are joined in and taught at the lesson, students can cope with not only reading the words, phrases and sentences coherently, but also learning how to pronounce them correctly by doing various exercises;

2) by using grammar rules and exercises, they can possess grammatical cohesion, learn how to make correct sentences and choose appropriate tense forms and carry out grammatical principles all the time;

3) using various lexicological exercises which belong to synonyms, antonyms and homonyms help students boost and enrich their vocabulary skills.

Analysis and results. It is difficult to provide definitive descriptions of the differences between each grade of elementary school, but here are some points to remember:

1st and 2nd grade: They love to be active and often enjoy doing the same thing over and over again with just a few variations to the activity. A quick pace is required to keep their attention and it is especially important to start the class with as little delay as possible. Have calming activities prepared in case they become over excited (e.g. breathing in and out deeply after physical activities). If you are going to do several activities, make sure they are related.

3rd and 4th grade: Children at this age have the energy of the 1st and 2nd graders, but can understand the activities of the older students. Their natural curiosity is also at a peak during this period.

Teaching English in kindergarten is an easy and enjoyable experience. Unlike their adolescent counterparts, few young Japanese children have inhibitions about speaking English, and display a remarkable eagerness to learn and perform. The following ideas have all been used

with classes of five and six year olds, with class sizes ranging from 20-28. All have worked, and all are fun[4,5,6,8,9,10].

Conclusion/Recommendations. Education and psychology are closely related each other. Psychology had changed the spirit of education and it gives new meaning to learning in classroom. Psychology also changed the old concept of education where only upper class had the ability and right to learn.

Psychology gives education the theory of individual differences that every child has different mental ability and learns with different pace. Today in modern era, education psychology is the foundation of education. Psychology effect education in every field of teaching learning process. For years, teacher educators have written about the purposes, aims, and goals of educational psychology and have stressed the relevance of the field for the practice of teaching and learning.

АДАБИЁТЛАР

1. Алимов Ш. С. Чет тилларни ўқитишда лингво – дидактик ўйинлар. Андижон 2009. Б.89
2. Жалолов Ж. Чет тили ўқитиш методикаси. Тошкент 1996. Б.76
3. Зарипова Р. А. Чет тили методикасидан қўлланма. Тошкент 1996. Б.68
4. Омонов Н.Т., Хўжаев Н.Х. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Тошкент 2009. Б. 41
5. Хошимов Ў, И. Ёкубов Инглиз тили ўқитиш методикаси. Тошкент. 2003. Б.84
6. Boice, Robert. First-order principles for elementary students: Ten basic ways to improve the teaching process. Bolton, ma: Anker publishing company, Inc., 1996. pp. 113-120.
7. Brookfield, Stephen D. Becoming a critically reflective teacher. San Francisco, ca: jossey bass, 1995. pp. 68-76.
8. Campbell, William E. And Karl a. Smith. New paradigms for elementary teaching. Edina, MN: interaction book company, 1997. pp. 145.
9. Davis, Barbara gross. Tools for teaching. Second edition. San Francisco, ca: jossey-bass publishers, 2009. pp. 312-321.
10. Donche V. "Differential use of learning strategies in first-year higher education: the impact of personality, academic motivation, and teaching strategies". The British journal of educational psychology. 2013. p. 240

УДК: 37:05/07(575.1)

Шавкат ИБРАГИМОВ,

*Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети доценти
филология фанлари номзоди.*

E-mail: ibragimov_shavkat@inbox.ru

Ф.ф.д Ё.Маматовва тақризи асосида

“O'ZBEKISTON-24” ТЕЛЕКАНАЛИДА ИЖТИМОЙ МУАММОЛАРНИ ЁРИТИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Сўнгги пайтларда мамлакатимиз оммавий ахборот воситаларида ижтимоий масалани ёритиш журналистларнинг энг асосий вазифаларидан бирига айланиб бормоқда. Айниқса телеканалларда берилаётган ахборот ва таҳлилий дастурларда ижтимоий масалалар мавзу, кўлами кенгайиб бормоқда. Мақолада ижтимоий муаммоларни ёритувчи кўрсатувларни тайёрлаш босқичларини ўрганиш, давлат дастури талқинида ижтимоий муаммоларни қай даражада ёритилаётганини таҳлил этган ҳолда мавжуд ютуқ ва нуқсонларни аниқлаш ва ижтимоий муаммоларни акс эттирган лойиҳаларнинг жамиятда тутган ўрни, ушбу кўрсатувларда фаолият олиб бораётган журналистларнинг фактларни топиш ва улар билан ишлаш маҳорати, бу жараёнда вужудга келувчи муаммолар каби масалаларни ўрганиш мақсад қилинган.

Калит сўзлар: ижтимоий, оила, саломатлик, бандлик, ижтимоий ҳимоя, нафақа, моддий ёрдам, телевидение, телеканал, журналист, хабар, кўрсатув.

ВОПРОСЫ ОСВЕЩЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ ТЕЛЕКАНАЛА “UZBEKISTON-24”

Аннотации

В последнее время освещение социальной проблематики в средствах массовой информации нашей страны становится одной из главных задач журналистов. Особенно в информационно-аналитических программах на телеканалах социальные вопросы находятся в масштабе темы. Цель статьи — изучить этапы подготовки свидетельств, освещающих социальные проблемы, выявить существующие достижения и недостатки путем анализа степени охвата социальных проблем в трактовке государственной программы и она направлена на изучение таких вопросов, как роль проектов, отражающих социальные проблемы в обществе, способность журналистов, работающих в этих свидетельствах, находить и работать с ними, проблемы, возникающие в этом процессе.

Ключевые слова: социальная сфера, семья, здоровье, занятость, социальная защита, пенсия, материальная помощь, телевидение, телеканал, журналист, заметка, передачи.

QUESTIONS COVERAGE OF SOCIAL PROBLEMS OF “UZBEKISTON-24” TV CHANNEL

Abstract

Recently, coverage of social issues in the mass media of our country has become one of the main tasks of journalists. Especially in informational and analytical programs on TV channels, social issues are on the scale of the topic. The purpose of the article is to study the stages of preparing evidence covering social problems, to identify existing achievements and shortcomings by analyzing the extent of coverage of social problems in the interpretation of the state program.

Key words: social sphere, family, health, employment, social protection, pension, financial assistance, television, TV channel, journalist, note, programs.

Кириш. Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари аҳолининг бандлиги ва реал даромадларини босқичма-босқич оширишда аҳолининг реал пул даромадларини ва харид қобилиятини ошириш, янги иш ўринлари яратиш ҳамда аҳолининг, энг аввало, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари битирувчиларининг бандлигини таъминлаш, меҳнат бозори инфраструктурасининг мутаносиблиги ва ривожланишини таъминлаш, ишсизлик даражасини қисқартириш асосий вазифалардан бири ҳисобланиб “O'zbekiston24” телеканалида ушб мавзу бўйича туркум кўрсатувлар бериб борилмоқда. Бу кўрсатувларни ҳар кунги дастурдан кузатиб ижтимоий соҳани ёритишнинг муаммолари талқин этилади. Ушбу каналда берилаётган ижтимоий мавзуларда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш, оила саломатлигини мустаҳ-

камлаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, оналар ва болаларнинг сифатли тиббий хизматга эришишини кенгайтириш, уларга ихтисослаштирилган ва юқори технологияларга асосланган тиббий ёрдам кўрсатиш, фармацевтика саноатини янада ривожлантириш, аҳоли ва тиббиёт муассасаларининг арзон, сифатли дори воситалари ва тиббиёт буюмлари билан таъминланишини яхшилаш, улар нархларининг асоссиз ўсишига йўл қўймаслик бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш мавзусидаги кўрсатувлар билан бирга, арзон уй-жойлар қуриш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, аҳолининг ҳаёт шароитлари яхшиланишини таъминловчи йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш, таълим ва фан соҳасини ривожлантириш, болалар мактабгача таълим муассасалари тармоғини кенгайтириш, ёшларга оид

давлат сиёсатини такомиллаштириш, жисмонан соғлом, рухий ва интеллектуал ривожланган, мустақил фикрлайдиган, қатъий ҳаётий нуқтаи-назарига эга, Ватанга содиқ ёшларни тарбиялаш мавзулари кенг ўрин олган[1].

Асосий қисм. Президентимиз Шавкат Мирзиёев «бизнинг энг олий мақсадимиз одамларимизни рози қилиш», дея такрор ва такрор таъкидлаб ўз ишчанлиги ва халқимиз ҳаётини фаровон қилишга бўлган уринишларини унинг сўзидан ва ишидан билиб турибмиз. Халқона ва самимий айтилган бу сўз, аслида, мамлакат ижтимоий сиёсатини белгилаб беради. Ўтган уч йилдан зиёд вақт ичида юртимизда қандай оламшумул воқеалар юз берди. Тарихий ўзгаришлар шарофати билан давлат халққа яқинлашди, у энди халқ учун ишлай бошлади. “Халқ бой бўлса, давлат ҳам бой бўлади” деган шиор билан халқ ичига қриб борди. Президент виртуал қабулхонасига фуқаролар мурожаатининг аксарияти ижтимоий масалаларни қамраб олган ва Халқ қабулхоналари фаолияти бугун наинки халқимиз, балки халқаро ҳамжамият эътирофига ҳам сабаб бўлмоқда.

Шуни айтиш керакки, жойларда мавжуд муайян камчилик ва нуқсонларни ҳолис ва ҳаққоний танқид қилишда телевидениенинг хизмати беқиёсдир. Тўғри, у ҳам оммавий ахборот воситалари сингари ахборот етказди, таҳлил қилади, жамоатчилик фикрини шакллантиради. Бироқ телевидение ўзидан илгари вужудга келган оммавий ахборот воситаларидан фарқли ўлароқ ахборотни ҳиссиётга бойроқ тарзда тарқатиши (тасвир, овоз ва махсус эффектлар ёрдамида етказиб бериш) билан ажралиб туради. Ривожланаётган мамлакатларда давлатнинг маълум соҳадаги сиёсатининг тарғиботчиси телевидение экани сўзимизни тасдиқлайди. “У ижтимоий ҳаётни бевосита кўрсата олиш ҳамда қатор санъат турларидан фойдаланиш имкони билан оммавий ахборот воситалари ўртасида энг биринчи ўринга даъвогардир”[2].

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ижтимоий муаммоларнинг телеканалларда ёритилиши, маълум бир соҳадаги ютуқ ва камчиликларни ўрганилиши томошабинда қизиқиш уйғотади. Ўз-ўзидан, бундай чиқишларнинг кўпайиши жамоатчилик фикрини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. “Жамоатчилик онгига таъсир ўтказишнинг биринчи ва замонавий омили бу – телевидение”[3] экан, унда таҳлилий дастурларни, хусусан, ижтимоий муаммолар ҳақида сўз юритилган кўрсатувларни кўпайтириш талаб этилади. Мавзумизда маҳаллий телеканалларда ижтимоий муаммоларни ёритишга ихтисослашган кўрсатувлар назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилинади. Шу томонлама битирув малакавий иши долзарбликка эга.

Ҳаракатлар стратегияси доирасида мамлакатимизда ҳаётга татбиқ этилаётган мутлақо янгича ижтимоий сиёсатнинг мазмун ва моҳиятини дунё жамоатчилигига етказишда тележурналистлар роли каттадир. Телеканалларнинг ахборот ва таҳлилий кўрсатувларида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш борасидаги олиб борилаётган кенг қўламли ишлар ёритилмоқда.

Мазкур ижтимоий-меҳнат масалаларини ҳал этишга бағишланган кўрсатувларда бевосита қатнашаётган иштирокчиларнинг тақлиф ва мулоҳазалари ҳамда тажрибаларини конструктив муҳокама қилиш, ўзаро фикр алмашишлари учун

халқаро платформа вазифасини ўтайди. Бу формат шакл-шубҳасиз, Ўзбекистоннинг очиклигини, фаол, амалий ҳамкорликка, халқаро ва чет эл тажрибаларини ўрганиш асосида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича вазифаларни ҳал этишга тайёрлигини ҳам намоиш этади. Президентимиз Ш.М. Мирзиёев “Янги йилда “Обод қишлоқ” ва “Обод маҳалла” дастурлари ижроси учун 4 триллион сўмдан зиёд маблағ ажратиш кўзда тутилмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизнинг урбанизация даражаси 35,5 фоизни ташкил этади ва ҳозирдан бошлаб зарур чоралар кўрилмаса, ушбу кўрсаткич яқин келажакда пасайиши мумкин,[4]” - деган эди.

Кўрсатувлар дастурида мамлакатимиздаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол, соғлиқни сақлаш соҳасидаги ишлар, таълим, ижтимоий инфратузилма, арзон уй-жойлар, иш жойларидаги меҳнат шароитлари, давлат органлари, қасаба уюшмалари ва иш берувчи ҳамкорлиги борасида аниқ тасаввурга эга бўлишлари учун тележурналистларнинг бевосита жойларга сафар уюштирилишини кўрсатувларнинг янада таъсирли чиқишига сабаб бўлади. Қолаверса, телевидениеда аҳолининг реал даромадлари ва бандлигини изчил ошириш орқали фаол ижтимоий ҳимоя, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва соғлиқни муҳофаза қилиш йўналишидаги давлат тизимини такомиллаштириш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, аҳолининг яшаш шароитлари яхшиланишини таъминловчи арзон уй-жойлар қурилиши, йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, таълим ва фан соҳасини ривожлантириш истиқболлари, ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш каби йўналишлар бўйича мунозарали кўрсатувлар бериб борилмоқда.

Халқаро миқёсда ижтимоий ҳимоя энг кам даражасининг тан олинган 9 тури мавжуд бўлиб, булар тиббий хизмат, ишсизлик бўйича нафақа, бахтсиз ҳодиса ёки касб касаллиги бўйича етказилган зарарни қоплаш бўйича нафақа, ҳомиладорлик ва туғиш нафақаси, боқувчисини йўқотиши муносабати бўйича нафақа, касаллик бўйича нафақа, қарилик бўйича пенсия, оилавий нафақа, ногиронлик бўйича нафақаларни ўз ичига олади. Ўзгаришлар жиҳати, ушбу хизматларнинг 5 тури тўлиқ, 2 тури эса қисман ижтимоий суғурта тизими билан қамраб олинган ходимнинг ҳиссасига тўғри келади. Бироқ афсуски, бугунга келиб ижтимоий суғурталанган ходимлар сони борган сари камайиб кетаяпти [5].

Халқаро меҳнат ташкилоти маълумотларига кўра, айни пайтда дунё аҳолисининг 55 фоизи ижтимоий ҳимоядан маҳрум бўлса, атиги 29 фоизи комплекс ижтимоий таъминотдан фойдаланиш имкониятига эга. Пенсия ёшидаги кексаларнинг 68 фоизи қарилик пенсиясини олишади. Бу эса кўплаб мамлакатларда ҳам жамғариб бориладиган, ҳам суғуртали пенсия таъминотининг етарлича ривожланмаганлигини кўрсатади. Яна бир оғир муаммо — тараққий топган йигирма биринчи асрда ҳам, афсуски, инсонларнинг соғлиқни сақлашга бўлган ҳуқуқи дунёнинг кўпгина минтақаларида ҳали реал ҳақиқатга айланмади. Бу, айниқса, аҳолининг 56 фоизи мазкур имтиёздан маҳрум бўлган қишлоқ жойларига тааллуқлидир.

Демак, бу борада муҳокама қилиниши лозим бўлган мавзулар етарли.

Яқинда Халқаро меҳнат ташкилоти жаҳон ҳамжамиятига бугунгача амалиётда бўлмаган — хусусий бегараз ёрдамни энг кам даражадаги ижтимоий химояни таъминлаш учун йўналтириш ҳақидаги чақириқ билан мурожаат қилди. Ва бу билан у ўз тажрибасида жисмоний шахс корхона ва жамғармаларининг бегараз ёрдамларидан ижтимоий химоя мақсадида фойдаланиш мумкинлигини эътироф этди. “Хар йили Халқаро меҳнат конференцияси чақирилади. У меҳнатга ва ижтимоий масалаларга доир умумий муаммолар ҳамда халқаро меҳнат меъёрлари муҳокама қилинадиган халқаро анжуман ҳисобланади. Бу анжуманда ташкилотнинг умумий сиёсати белгиланади”[6].

Ўзбекистонда бу борада етарли тажриба тўпланган, ижтимоий химоя соҳасида айнан давлат ва хусусий шерикчилик алоқалари йўлга қўйилган. Хусусан, ресурсларни фуқаролар ўртасида мақсадли қайта тақсимлаш, ижтимоий сиёсат тизимида эса ижтимоий таъминот, ижтимоий химоя, ижтимоий ёрдам марказий ўрин эгаллайди.

Мамлакатимизда давлат бюджети харажатларининг 60 фоизи ижтимоий-маданий соҳага: таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий химоялашга йўналтирилади. Зеро, миллий кадриятларга таяниш, ўзаро ёрдам ва аҳолини қўллаб-қувватлашнинг жамоавий шакллари халқимизнинг бу борадаги ўзига хос кадриятларидан биридир. Хусусан, маҳалла институти мазкур йўналишда алоҳида ўрин тутди.

Бугун юртимизда инсон омили олий кадрият даражасига кўтарилди. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг «Одамлар эртага эмас, бугун бахтли яшашни истайдилар», деган тамойилни илгари суриши ва буни бугунги сиёсатимизнинг устувор йўналишига айлантиришида ҳам айнан шу мазмун-моҳият мужассамдир. Мазкур принцип ижроси ўлароқ, мамлакатимизда амалга оширилаётган инсонпарвар сиёсат одамлар ҳаётига янгича мазмун бахш этмоқда. Хусусан, аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, қишлоқ жойларда янгиланган намунали лойиҳалар асосида арзон уй-жойлар қуриш бўйича дастурнинг қабул қилингани одамлар қалбида яшаш ва ишлашга бўлган қарашларни ўзгартириб юборди. Дастурга кўра, 2017 йилда шаҳар ва қишлоқларда умумий майдони 3,5 миллион квадрат метрдан ортиқ бўлган намунали ва қўп қаватли уйлар бунёд этилди.

2017 — 2020 йилларда шаҳарларда 945 та қўп қаватли тураржой қурилиши бўйича дастур қабул қилинган. Кам таъминланган оилалар учун Тошкент шаҳри, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар марказларида ва йирик шаҳарларда 50 мингга яқин квартиралар, арзон, қўп қаватли уйлар барпо қилинади. Хусусан, 2018 йилда худди шундай қўпквартиралар, умумий майдони 800 минг квадрат метрдан ортиқ бўлган уйлар қурилиб, аҳолига топширилди. Фақатгина Тошкент шаҳрининг ўзида 420 минг квадрат метрли уй-жой фойдаланишга топширилгани бошланган ишларнинг қўламини кўрсатади, албатта. Бироқ аҳоли фаровонлигини таъминлаш фақат уй-жой масаласи билан боғлиқ, десак нотўғри бўлади. Негаки, узок йиллар давомида айнан ижтимоий соҳада ўнлаб муаммолар йиғилиб келдики, оқибатда у одамларимизнинг нормал ҳаёт кечиришларига монелик қилди.

Бугун, айниқса, қишлоқ аҳоли пунктларида водопровод тармоқларини кенгайтириш ва модернизация қилиш дастурини амалга ошириш долзарб муаммолардан бири бўлиб турибди. Бугун махсус дастур доирасида 9 минг километр водопровод тармоқлари, 1400 қудук ва 3600 сув иншоотини қуриш ва реконструкция қилиш ишлари олиб борилаёпти. Бу Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Жиззах, Навоий, Сирдарё, Самарқанд, Тошкент ва Хоразм вилоятларидаги 3,2 миллион аҳолини қўшимча тоза ичимлик сув билан таъминлаб, мамлакат бўйича аҳолининг тоза ичимлик сувига бўлган талабини қондириш кўрсаткичини 67 фоиздан 84 фоизгача кўтариш имконини беради[7].

Мазкур вазифаларни амалга ошириш учун мамлакатимизда Уй-жой коммунал хизмат вазирлиги ташкил этилди ва Молия вазирлиги қошида махсус «Тоза сув» фонди фаолияти йўлга қўйилди.

Албатта, бу борада дунё тажрибаси ҳам муҳим ўрин тутди. Бинобарин, давлат дастурига биноан миллий менталитетимизга мос келувчи илғор хорижий тажрибаларни қонунчилигимизда мустаҳкамлаб қўйиш ва аҳолининг муносиб ҳаёт кечириши учун зарур бўлган даромад даражасини аниқлаш, «истеъмол савати» тушунчасини ҳаётимизга амалий қўллаш механизмларини яратиш лозим бўлади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасининг иккинчи бандида “Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас.[8]” деб таъкидланган. Шунингдек, дастурга кўра, аҳолининг реал даромадлари, иш ҳақи, стипендия, пенсия ва ижтимоий нафақаларни босқичма-босқич кўтариш, ички бозорда истеъмол товарлари ва хизматлар нархларининг кескин ошишига йўл қўймаслик бўйича амалий чоралар кўрилади.

Меҳнат бозорига талаб мавжуд бўлган мутахассисларни тайёрлаш тизимини кенгайтириш, айтилиб кетган ишсизларни касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака оширишга кенгроқ жалб этиш ҳам муҳим вазифалар сирасига киради. Президентимиз Шавкат Мирзиёев ҳар доим таъкидлаганидек: “Энг муҳим вазифамиз — мамлакатимизда тинчлик ва фаровонликни мустаҳкамлаш, одамларни, халқимизни ҳаётдан рози қилишдан иборат. Бунинг учун эл-юртимиз аввало биз — раҳбарларнинг фаолиятдан рози бўлиши керак. Бунинг учун ҳар бир раҳбар ўз аравасини ўзи тортиши, ўз соҳасидаги ишларнинг аҳволи учун ўзи шахсан жавоб бериши керак. Шундан кейин жамиятимизда ўзгариш бўлади, ривожланиш бўлади[9]”

Ушбу вазифаларни амалга ошириш жараёнида кам таъминланган оилалар, қўп болали оилалар, пенсионерлар, уруш ва меҳнат фахрийларини жамоа шартномалари ва келишувлари орқали моддий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари қабул қилинади. Айниқса “O‘zbekiston”, “O‘zbekiston-24” “Yoshlar” ва “Toshkent” телеканалларида бу мавзу мунтазам бериб борилмоқда.

2017-2020 йилларда аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган бир қатор манзилли дастурлар ижросини ҳақида туркум кўрсатувлар берилиб борилаётган. Хусусан, “O‘zbekiston-24” телеканалида берилган кўрсатувларда хунармандчилик, тадбиркорлик йўналишларини очиш, шахсий томорқа участ-

касини, шунингдек, чорва моллари ёки парранда харид қилиш, йўналишлари бўйича ўз оиласининг иқтисодини тиклаш истагини билдирган минглаб кам таъминланган оилаларга имтиёзли кредитлар олиб берилганлиги ҳақида сўз боради. Юзлаб ночор оилаларнинг уй-жойи таъмирланди, минглаб хонадонларга маиший техника олиб берилди. Шундай оилаларнинг аъзолари бўлган юзлаб оғир хаста бўлган беморларга моддий кўмак берилди. Жорий йилда ҳам бу йўналишдаги ишлар изчил давом эттирилмоқда.

Аҳолини дори-дармон воситалари билан таъминлашдек ўта масъулиятли ва жиддий вазифани тахлилий кўрсатувлар мавзусига киритилиб кўплаб баҳсли мунозараларга сабаб бўлмоқда. Бугунгача мамлакатнинг чекка туман ва қишлоқларида 2000 дан ортиқ ижтимоий аптека ишга туширилиб, олис ҳудудларда яшовчи минглаб инсонларнинг оғирини енгил, узоғини яқин қилишга бош бўлинди.

Кўриниб турибдики, “O'zbekiston-24” телеканали журналистлари фаолияти бугун биргина ижтимоий масалаларнинг бир томони билан чекланиб қолмапти. Айтиш жоиз бўлса, инсон манфаатлари, унинг яшаш, меҳнат қилиш борасидаги ҳуқуқларини таъминлашнинг кўп қиррали жиҳатларини ёритишда бевосита ташкилотчи, ўз сўзи ва ўрнига эга дастурга айланиб улгурди. Шу маънода, тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Ўзбекистон ўзи тўплаган ва халққа, кенг жамоатчиликка манзур ва маъқул бўлаётган тажрибасини дунё жамоатчилиги эътиборига етказиши, бу борадаги жаҳон ҳамжамияти эътибори ва диққат марказидаги муаммоларни муҳокама қилиш, уларнинг ечими бўйича тажрибаларни ўртоқлашишга тайёр. Шу боисдан 2014 йилнинг 5 майида “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”[10]ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилиниб, бу давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтиришда муҳим кадам бўлди.

Ахборот соҳасидаги эркинлик ва ошқораликни таъминлаш ҳамда кенг жамоатчиликка етказишда оммавий ахборот воситаларининг фаоллигини ошириш бугунги куннинг долзарб вазифаси эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Айниқса тараққиёт ва ижтимоий ҳаёт воқеликлари халқ оmmasига етказишда телевидениенинг ўрни катта. Айни эътибор журналистлардан

муайян мавзунинг теран, чуқур тахлилий мушоҳада асосида ёритиш, жамият ҳаётига тааллуқли долзарб масалаларнинг ечимини ижобий ҳал этишда ҳолислик, ҳаққонийлик тамойиллари асосида, юқори профессионал даражада ёндашишни талаб этмоқда. “Конкуренция шароитида бундай ижтимоий аҳамиятга эга бўлган кўрсатув рейтингини бўйича кўнгилочар кўрсатувларга ютқизиш мумкин эмас. Ва, жамият эртами кечми бу каби кўрсатувларга режиссёр ва журналистнинг маҳоратига баҳо беради”[11].

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда оммавий ахборот воситалари фаолиятини замон даражасига кўтариш учун ҳуқуқий қафолат ва шароитлар яратилди. Сўз ва матбуот эркинлиги, журналистнинг ахборотни монеликсиз излаш, олиш, тарқатиш ҳуқуқи Конституция ва қонунлар билан қафолатланди, цензура бекор қилинди. Бугун нафақат давлат, балки хусусий телерадиокомпанияларда, махсус кўрсатувлар ташкил этилиб, танқидий руҳдаги материаллар намойиш этилмоқда. Бироқ бу муваффақиятлардан тўхтаб, лоқайдликка берилиш кераклигини англабмайди. Аксинча ҳар бир журналист долзарб муаммоларни илғай олиши, масалага ёндашув ва услубдаги ўзига ҳосликка эътибор қаратишни кучайтириши лозим. Журналист ҳуқуқларини ва мажбуриятларини англаган ҳолда, қаддини тик тутиб ишлаши лозим. Телевидение бошқа оммавий ахборот воситалари сингари фикр айтиш, мулоҳаза билдириш минбари. Шундай экан, танқидий чиқишни ёппасига инкор этиш, ҳатто, журналистнинг ҳалоллигини шубҳа остига олиш каби ёндашувларга барҳам бериш зарур. Зеро, жамиятимизнинг бугунги ҳаёти, унинг барча қувончли, шу билан бирга, машаққатли, оғир томонлари телевидение ва оммавий ахборот воситаларида ўзининг қанчалик ҳолисона аксини топса, жамиятимизда шунчалик адолат ва тўғрисўзлик муҳити ҳукмрон бўлади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, фуқароларимиз ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларга муносиб турмуш шароитлари яратиш бугунги замонавий дунёнинг энг инсонпарвар қадриятларидан бирига айланди. Оддий одамлар орзу-истаклари, дарду-ташвишларини ўзида қамлаган бу эзгу қадрият янгиланаётган мамлакатимиз сиёсати билан ҳамоханг эканлиги ҳар биримизни қувонтиради, албатта.

АДАБИЁТЛАР

1. 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. www.Lex.uz
2. Худойқулов М. Журналистика ва публицистика. – Т.: “Тафаккур”, 2011, 115-бет.
3. Ибрагимов Ш. Тележурналистика асослари. – Т.: ЎЗМУ, 2012
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлиси Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси 23 декабрь 2018
5. <https://kasaba.uz/harakatlar-strategiyasi-va-kuchli-izhtimoiy-siyosat-halqaro-amaliyot-va-uzbekiston-tazhribasi/> Халқаро меҳнат ташкилоти. <https://kasaba.uz/halqaro-mehnat-tashkiloti/>
6. <https://kasaba.uz/harakatlar-strategiyasi-va-kuchli-izhtimoiy-siyosat-halqaro-amaliyot-va-uzbekiston-tazhribasi/>
7. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2017. -6 б.
8. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилганмажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь –Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 104-б.
9. 2014 йилнинг 5 майида “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. www.Lex.uz
10. Телевизионная журналистика: Учебник/Под редак. А.Я. Юровского. –М.: МГУ, 2004.С.46

Феруза ИСОКОВА,

Жиззах давлат педагогика институти

Ижтимоий гуманитар фанларда чет тили кафедраси ўқитувчиси

e-mail: fur.isokova@gmail.com

ЖДПИ PHD, доцент Рустамов И.Т. тақризи асосида

ҚУРЪОН МАЪНОЛАРИ ТАРЖИМАЛАРИДА МАДАНИЯТ ВА ТАРЖИМА МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Қуръонни таржима қилиш жараёнида ўзаро тафовутга эга бўлган маданият вакиллари томонидан яратилган таржималарида маданият ва таржима масалалари ёритилган бўлиб, таржима жараёнида ушбу ҳолатларга нисбатан чуқурроқ ёндашиш зарурлиги ҳақида сўз юритилади. Диний таржима бошқа таржималардан фарқ қилади, бу таржиманинг энг мураккаб турларидан бири. Чунки у аниқлик ва эҳтиёткорликни талаб қилади. Қуръон таржималари тарихига назар ташлаган ҳолда ушбу таржималарга нисбатан муносабатлар келтириб ўтилган. Сура номлари ва айрим диний сўзларнинг таржималари инглиз ва ўзбек тилида солиштирилиб, маданиятга хос жиҳатлари инобатга олинганлигига муносабат билдирилган.

Калит сўзлар: Қуръон, таржима, маданият, Бақара сураси, фасиқ, талоқ, иdda.

CULTURE AND TRANSLATION ISSUES IN THE TRANSLATION OF MEANING OF THE QUR'AN

Abstract

This article discusses the issues of culture and translation in the translations created by other different culture representatives while translating the Holly Koran and the necessity of deeper approach to the situations in translation. Religious translation differs from other translations in that it is one of the most complex types of translation. Because it requires precision and care. Looking at the history of Qur'anic translations, the attitudes towards these translations are given. The names of the suras and translations of some religious words were compared in English and Uzbek, taking into account the peculiarities of the culture.

Key words: Koran, translation, culture, surah of Baqarah (The Heifer), fasiq, taloq, iddah.

“Дин, шу жумладан, ислом дини ҳам минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганлигининг ўзиёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганлигидан, унинг ўзига хос бўлган бир қанча вазифаларни адо этишидан далолат беради. Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидаларига айлантирган. Маданиятга катта таъсир кўрсатган. Инсоннинг одамлар билан баҳамжиҳат яшашига қўмаклашган ва қўмаклашмоқда”.

Ислом Каримов

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз нутқларидан бирида: “Нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак маънавият керак. Илм йўқ жойда қолоқлик, жаҳолат ва албатта, тўғри йўлдан адашиш бўлади. Шарқ донишмандлари айтганидек, “Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!” Шу сабабли ҳаммамиз учун замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш узлуксиз ҳаётини эҳтиёжга айланиши керак.”[1] – дея таъкидлаганлар. Бу эса барча учун илм-маърифат, маънавият, ҳаётини тажриба сув ва ҳаво каби зарурлигидан далолат беради. Билим излаш, ўз устида ишлаш, китоб муталаа қилиб кенг мушоҳада билан иш юритиш бугуннинг талабидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон

Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сон “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 августдаги 610-сон “Таълим муассасаларида чет тилларни ўқитишнинг сифатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга оид яратилаётган шароитлар ҳар бир илм, билим олишни истаганлар учун аҳамиятли ҳисобланади. Хусусан, бугунги кунда чет тилларини ўрганиш замон талаби бўлиб, бу жараён билан шугулланиш учун барча имкониятлар эшиги очилганлиги кишини қувонтиради. Бу жараён мобайнида тил, таржима ва маданият тенг ўрганилиши келажак ҳаётимиз учун ҳам муҳим роль ўйнайди.

Китоб ўқиш инсонни теран фикрлашга, маънавиятли бўлишга ва энг муҳими мафкуравий иммунитетни ҳосил қилишга ёрдам беради. Шунингдек, чегара билмас билим уммонида сайр қилиш фақатгина тор доирада эмас, балки кенг қўламда амалга оширилади ва бунда тилнинг ва таржима асарларнинг аҳамияти юқори.

Тил – ижтимоий ҳодиса, яъни бу алоқа орқали амалга ошириладиган инсоний алоқанинг энг муҳим воситаси, яъни маълумот алмашиш, фикрлар, тажрибалар ва бошқалар. Аммо, маданиятлараро ва шахслараро алоқада, таржима жараёнисиз мулоқот қилиш мумкин эмас. Кўпгина тадқиқотчилар ушбу жараёни бошқа тилда ифодаланган фикрларнинг битта тили орқали етказиш сифатида акс эттирадилар ва шу сабабли таржима турли маданиятлар, фикрлар турлари, даврлар ва урф-одатлар ўртасидаги мулоқот воситаси бўлиб хизмат қилади. Таржима жаҳон адабиёти ва маданиятининг бадий бойликларини тарқатувчи ролини ўйнайди.

Таржима – бу фақат алоқа воситасигина эмас, балки ўзига хос лисоний-услубий ва терминологик бойитишнинг қудратли омили ҳам ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили ва методологияси. Ҳозирги даврда халқлар ўртасида ҳамкорлик, ҳамжихатлик, ўзаро ва ҳар томонлама алоқалар ниҳоятда жадаллашиб, зўрайиб бораётган асрда кўп миллатли маданиятнинг таржимасиз тараққий этишини тасаввур қилиш қийин.

Қуйидаги Қуръон оятида таъкидлангандек, Оллоҳ Одам Атони яратганида унга барча нарсанинг номини ўргатди:

“Оллоҳ Одам Атога барча номларни ўргатди.”
(2:31)

Ушбу жумла ҳақида бир қанча машҳур Қуръон шарҳловчилари фикр билдирганлар: Ибн Касир тўлиқ тил бу барча нарсанинг номлари; Розий ва Нишопурий ҳар бир нарсанинг аниқловчи ва хусусиятлари; Мутализа тилларни кашф қилиш қобилияти ва Шаухани ва Замахшарий фикрича эса, ҳар бир нарсани номлаш қобилияти яхлит тил ҳисобланади дея тушунтиришган.[4.p.80-81]

Жадаллик билан ривожланаётган Олам ва Одам ўзаро узвий таъсир ҳамда ҳаракатдадир. Инсоннинг атрофдаги борлиқда мунтазам равишда фаол иштирок этиши муайян ҳодисадир. Инсон ва ўрганилаётган олам ўртасидаги алоқада тил туради. Яъни, турли хил билимларни тартиблаш ва тизимлаштириш борасида бирон-бир жамоанинг этник маданий тилини манзаравий оламинг бунёд этади. Тиллар ўртасидаги алоқа, китоблар ва турли тиллардаги ёзма манбалардан фойдаланишга бўлган эҳтиёж инсонларни таржима санъатига етаклади.

Тил мулоқот воситаси ва фикр алмашиш жараёнининг муҳим омили ҳисобланади. Бироқ ўзга юрт тили, дини, маданияти ва ҳаёт тарзидан бохабар бўлиш учун тил билан биргаликда таржиманинг ҳам аҳамияти бағоятда каттадир.

Умуман, таржима деганда бир тилда ёзилган матн ёки айtilган нутқнинг бошқа тилда қайта яратилиши тушунилади. Шу маънода таржима халқлар, миллатлараро алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади. Таржима – бир тилдаги матнни бошқа тилда қайта яратишдан иборат адабий ижод тури. Шунингдек, у миллатлараро мулоқотнинг энг муҳим кўриниши, аслият ва қайта тикланган матн хусусиятига қараб бадий таржима, илмий таржима ва бошқа турларга ажратилади. Замонлар оша таржимага бўлган талаблар янгилана боради. Аммо унинг ижодий характери, қайта яратиш санъати эканлиги ўзгармайди. Таржиманинг кўламини ва тараққиёти ҳар бир халқнинг маърифий даражасига боғлиқ ва ўз навбатида, у

миллатнинг ижтимоий тафаккурига самарали таъсир этади.[9]

Таржимада маданиятга хос сўзларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Жумладан, Қуръон таржимасида диний сўзларни ҳам маданиятга хос сўзлар сирасига киритамиз ва бу сўзларни таржима қилиш жараёни анча мураккаб ҳисобланади. Чунки диний терминларнинг барчасининг ҳам ўзга миллат дини билан айнан эквиваленти ва алтернативи топилавермайди.

Ҳаёт, инсоният яратилгандан буён ривожланишда, ҳаракатда бўлиб, ҳар бир ўтаётган давр ўз эҳтиёжларни намоён этиб боради. Инсон шунчалик қизиқувчан мавжудодки, дунё сир асрорларини билишга асрлар давомида уриниб келганлар. Жумладан, диний билимларга эга бўлган ҳолда хотиржамликка эришишга интилган, лекин бу ҳар доим ҳам осон кечмагани боис, Қуръон таржималарига, яъни аслиятга мос эмас таржималарга эҳтиёжлар пайдо бўлди.

Қуръон тили мураккаб бўлганлиги учун ҳам нафақат араб тилини билмайдиган инсонлар учун, балки араб тилида сўзлашувчилар, араб халқлари учун ҳам бироз мушкул эканлиги сир эмас, чунки Қуръон араб тили – бугунги араб тилидан фарқ қилади. Ундаги айрим калималар тушуниш учун мушкул бўлиб, бу фақатгина ушбу соҳа билимдонлари томонидан маъно ва мазмунан тушунтиришлар билангина амалга оширилиши мумкин.

Қуръон матнларини турли тилларга таржима қилиш ва баъзи лексик бирликларни ушбу матнлардаги бошқа лексик бирликларга алмаштириш жараёнларини ўрганиш бугунги кунда катта қизиқиш уйғотмоқда, чунки Қуръон энг барқарор каноник диний жанрлардан бири сифатида унинг лексик матн тузилишидаги ўзгаришларга камроқ мойил бўлади. Ташқи идентификация лексик, стилистик, грамматик, синтактик, шунингдек, экстралингвистик фарқларни яширади, улар кўриб чиқилаётган даврда иккинчи даражали матн таркибий қисмидаги ўзгаришларни акс эттиради. Бу, биринчи навбатда, битта матнни бир вақтда таржима қилишни қийин қилдиқ қилишнинг аҳамияти ва долзарблиги билан боғлиқ.

Кейинги ўн йиллар ичида Қуръоннинг Шайх Аловуддин Мансур(1992), Шайх Абдулазиз Мансуров (2001), Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф (1991), Шайх Шамсиддин Бобохонов (1991), Саййид Маҳрнуд Тарозийнинг (1994), изоҳли, шарҳли, тафсири таржималари ўзбек тилида дунё юзини кўрди. Бу таржималарнинг умумий хусусияти содда, тушунарли замонавий ўзбек адабий тилида янграганлигидир.[7]

Ушбу таржималар орқали жамиятимизда араб тилидан беҳабар бўлган инсонлар ҳам Қуръоннинг илоҳий, гўзал сура ва оятларини ўқиб, Оллоҳ каломидан баҳра оломоқдалар. Жамият ривожланган сари янгидан-янги эҳтиёжлар ҳам пайдо бўлади. Шунинг билан биргаликда Қуръон таржималари даврга мослашган ҳолда ўқувчига тушунарли бўлиши учун яратилади. Бундай имкониятни ҳада қилаётган Қуръон таржимашуносларидан миннатдор бўлишимиз керак.

Қуръон таржимасига оид ишларда инглиз таржимашунос олимларининг ишларини алоҳида таъкидлаш керакки, улар орқали мусулмон бўлмаган инсонлар ҳам ислом дини, Қуръон мўжизаларидан баҳраманд бўлмоқда.

Таржимон исми: Александр Рос (AlexanderRoss)

Таржима номи: The Alcoran of Mahomet (МуҳаммадҚуръони)

Нашр этилган жой ва йили: Лондон, 1649 (Sixth edition printed in 1806)

Муфатҳхар Ҳусайин фикрига кўра, аслий таржима муаллифи номаълум, аммо огоҳлантириш ёзганлиги туфайли, бу иш Росга тегишли деб юритилади. Ушбу таржима ўзининг кириш қисми ва иловасида кўплаб исломга қарши фикрларга эга. Бундан ташқари, тил нуктаи назаридан жуда кўп хатолар мавжуд.[3]

Таржимон номи: Жорж Сейл (George Sale)

Таржима сарлавҳаси: The Koran: Commonly called the Alkoran of Mohammed

Нашр жойи ва йили: Лондон, 1734 (About 140 re-prints until 1984)

Жорж Сейл таржимаси Рос таржимасидан кўра аниқроқ ва бир қанча изоҳлар ҳам келтириб ўтилган. Ушбу таржима мусулмон бўлмаганлар орасида машҳур ҳисобланади. Аммо у исломга қарши тарафқашликлардан Роснинг Исломга қарши эмаслигини танқид қилганлиги учун азобланади. Унинг матни ўқиш ва тушуниш учун қийин, оят рақамлари қолдириб кетилган, бу кўплаб тушириб қолдиришлар ва нотўғри таржималар билан тўла.[2]

Юқоридаги таржималари изоҳи келтирилган Қуръон таржимашунос олимларидан ташқари Э.Х.Палмер, Муҳаммад Абдул Ҳаким Хон, Мирза Абул Фадл, Мирза Ҳайрат Дехлавий, Муҳаммад Али, Гулом Сарвар, Абдулла Юсуф Али, Рихард Бел, Схер Али каби яна кўплаб таржимашунос олимларни таъкидлаб ўтиш лозим.

Қуръон, Оллоҳ каломининг илоҳийлиги мусулмонларни ҳайратда қолдириши ва дилларига ислом нурини жойлаши билан биргаликда мусулмон бўлмаган халқлар олимлар ўртасида ҳам катта қизиқиш уйғотиб, таржима жараёни орқали бошқаларга ҳам мазмун ёритишга ҳаракат қилинган ва бугунги кунда ҳам қилинапти.

Таҳлил ва натижалар. Диний таржима бошқа таржималардан фарқ қилади, бу таржиманинг энг мураккаб турларидан бири. Чунки у аниқлик ва эҳтиёткорликни талаб қилади. Асосий қийинчиликлар таржимада мафкуравий тўсиқларни енгиб ўтишда ётади ва шунинг билан биргаликда терминология билан шуғулланишдаги қийинчиликлар ҳам назарда тутилади. Қуръон таржимлари бугунги кун талаби, эҳтиёжи ҳисобланади. Бу орқали исломнинг тўғри таълимотларини яратиш кўзда тутилган. Саудия Арабистонида Фаҳд комплекси Қуръоннинг кўплаб таржималарини таклиф қилиш учун ташкил этилган. Мусулмонларнинг 20% дан камроғи Араб тилида сўзлаша оладилар, бу эса қолган, яъни кўпчилик мусулмонлар Ислом дини ҳақидаги маълумотларни, билимларни таржималар орқали ўрганишларини англайди. Шундай қилиб, мусулмон бўлмаган ислом динини ўрганишга ҳаракат қилаётганлар учун таржима муҳим аҳамият касб этади. Таржимон диний таржима билан шуғулланар экан нафақат бу лингвист ёки полилог, шунинг билан бирга кўп маданиятлардан хабардор бўлиши асосий талаб ҳисобланади.

• The Heifer – al- Baqarah – Baqara – сигир, ғунажин, тана

Бақара сураси Қуръоннинг 2-сураси бўлиб, унинг маъноси арабчада “сигир” дейилади. Бу сурада Мусо алайҳиссалом бир киши ўлдирилганда, Аллоҳ таоло сигир сўйиб, унинг бир бўлаги билан ўликни урсинлар, деб буюради. Шу буйруқни бажаришганда мурда тирилиб, ўз қотили кимлигини айтиб беради. Шу сабабли сура сигир номи билан аталган. Бу Қуръондаги энг йирик сура бўлиб, унда эътиқод (Ислом мафкураси), ибодат, муомала, ахлоқ, никоҳ, талоқ ва идда каби масалалар баёни билан бир қаторда Мусо алайҳиссалом, Фиръавн ва исроил авлоди ўртасидаги можаролар ўз аксини топган.

Ушбу сурани ўзбек тилидаги маънолар таржимасида “Бақара” сураси деб таржима қилинган бўлса, Али Юсуф, Талал Итани, Муалави Шер Алиларнинг инглиз тилидаги маънолар таржимасида сурани “The Heifer” яъни, “Сигир” каби таржима қилинган бўлса, интернет сайтларидан бирида сурани “The Cow” деб таржима қилинган вариантини учратишимиз мумкин.

Ҳеч бир сўзда мутлоқ синонимлик учрамаслиги ҳам мумкин. Хўш, шундай экан, “The Heifer” ва “The Cow” таржималарини фарқли жиҳатдан ажратиш учун изоҳига эътибор қаратамиз:

1. *heifer* [ˈheɪfə] *noun* (in farming) a cow that has not borne a calf, or has borne only one calf Compare with cow I[5] – яъни Ғунажин;

Ғунажин – (мўғ.) Икки ёшдан ошган урғочи қорамол.[8]

2. *cow* I *noun* 1) a fully grown female animal of a domesticated breed of ox, kept to produce milk or beef [5]

Сигир – бузқоқлаган урғочи қорамол.[8]

Шундай қилиб, аслиятда англашилган асл маънони икки таржимадан қай бири юқори даражада ифодаланиши хусусида саволлар келиб чиқиши мумкин.

Ali(p.507) O ye who believe! If a sinner comes to you with any news, as certain the truth.

Sh.(p.593)O ye who believe! If an evil-doer comes to you with a report, look carefully into it.

Hi-Kh(p.701) O you who believe! If Fâsiq(liar-evil person) comes to you with any news, verify it.

Юқорида келтириб ўтилган таржималардан кўришимиз мумкинки, икки ҳолатда “фосик” сўзининг инглиз тилида таржимаси берилган бўлган бўлса, кўрсатилган яна бир мисолда эса ушбу диний термин транслитерация қилинган бўлиб, сўз кетидан қавс ичида унга изоҳ келтириб ўтилган.

Ислом ҳуқуқ соҳасига тегишли бўлган “фосик” лексик воситаси каттароқ гуноҳларни (масалан, зино, бадном қилиш в.х.к) қилганларга ва Исломий судда далиллари қабул қилинмаган инсонларга нисбатан қўлланилади. Бошқа томондан эса, гуноҳкор (sinner) ҳар қандай кўринишдаги ва кичик бўлсада гуноҳга қўл урган инсонлар тушунилади, шундай қилиб ҳар бир инсон гуноҳкордир. Шунга кўра, ҳар бир “Фосик” гуноҳкор, аммо бунинг тескарисис эмас.[6]

Бундан ташқари Қуръон таржималари, хусусан, инглиз тилидаги таржималарини ўрганиш мобайнида икки маданиятлар ўртасидаги тафовутнинг таржима жараёнига таъсирини “Талоқ” сўзининг “divorce” тарзида таржима қилинганлиги ҳамда “Идда” сўзининг эса баъзи таржималарда транслитерация ҳолатида “Iddah” каби ёки маълум бир вақт маъносида изоҳ қолдирилганлиги маданият ва таржима тўқнашуви олиб келади. Зеро, бу икки сўз Қуръонга кўра таржима

килинганидек тор маънога эмас, балки бироз ўзгачароқ маъно-мазмун касб этади.

Хулоса. Хуллас, ушбу маданий тафовутни парафраза қилиш ва транслитерация, қавс ичида мазмунини бериш орқалигина таржима қилинса мақсадга мувофиқ бўлади. Кўриб чиққан ўзбек тилидаги маънолар таржимасини ўрганиб чиқиш мобайнида ҳар бир ҳолатда ушбу сўзни транслитерация қилган ҳолда “фосик” деб таржима

килинганини қўришимиз мумкин. Бу эса ушбу маданий сўзнинг асл жиловини сақлаб қолишига имкон бермоқда. Таржима жараёнини амалга ошираётган ҳар бир таржимашунос ҳар доим таржима ва маданиятлар тўқнашувларига дуч келишади. Бу жараёнда кимдир моҳирлик билан мутаносиб вариантда таржимани амалга оширса, яна кимдир жараёни таржима қилиш мақсадида маъно ва эквивалентликдан йироқлашиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. 2020-йил 24-январдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси;
2. A.R.Kidwai, English Translations of the Holly Qur'an, An Annotated Bibliography, available at:[http://alhafeez.orRf.I.](http://alhafeez.orRf.I.;)~.hidgtranslate.html, 2000.
3. Ibid, p. 31
4. M.Mahmoud. Ayoub: The Qur'all and its Interpreters: Vol. 1, State University of New York Press, Albany, NY, 1984, pp. 80-81.
5. Oxford Dictionary of English, 3rd Edition © Oxford University Press 2010
6. S.S. Siryyia (1998) "Translating Islamic Non-Qur'anic Texts into English". An M.A Unpublished Thesis. Al-Mustansirriyah University. Iraq
7. И.Ғофуров, О.Мўминов, Н.Қамбаров.Таржима назарияси: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. – Тошкент: Тафаккур-Бўстони, 2012.216 б. 77-78 бет
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати; Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти – Тошкент
9. www.wikipedia.org

УДК: 81.373.46

Fariza MUSAEVA,
*Russian State Oil and Gas (MTU) named after IM Gubkin
Tashkent branch of the University great teacher
E-mail: musayeva_fariza@mail.ru*

*Russian State Oil and Gas (MTU) named after IM Gubkin
Associate Professor of the Tashkent branch of the University,
Doctor of Philological Sciences (PhD) Kadirbekova D.H. based on reviews*

THE ANALYSIS OF THE USAGE OF THE TERMS: 'SPECIALIZED VOCABULARY' VS 'TECHNICAL VOCABULARY'

Abstract

The idea in modern research articles either to focus on specialized or technical vocabulary, the issue if there is a difference between these two words in scientific papers misleads researchers. While some investigators describe words that are special in a particular area as a specialized vocabulary, others' preference is to technical vocabulary. The paper presents the quantity of specialized and technical vocabulary by analyzing the amount of words in research articles and also highlights the determination of the distinguishing features of specialized and technical vocabulary, which of these terms is mostly used in articles. Ten articles published in the last 20 years have been chosen as the year of the selected works plays a significant role in identifying the right answer the research question. Based on the analysis the usage of the terms has been identified.

Key words: specialized vocabulary, technical vocabulary, usage of the words, term, research articles.

АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ: «СПЕЦИАЛИЗИРОВАННАЯ ЛЕКСИКА» И «ТЕХНИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА»

Аннотация

Мнения об использовании специальных или технических лексических единиц в современных научных исследованиях и их различиях в значении, на чем из них сосредоточиться, вводит исследователей в заблуждение. В то время как некоторые исследователи описывают слова, которые являются специальными в определенной области, как специальные лексические единицы, другие предпочитают использовать эти слова как технические лексические единицы. В статье представлено количество специальных и технических лексических единиц путем анализа количества специальных слов в исследовательских статьях, а также подчеркивается определение отличительных черт специальной и технической лексики, обсуждаются различия в использовании этих двух лексических единиц. Десять статей, опубликованных за последние 20 лет, были выбраны, так как год выбранных работ является важным фактором в определении изучаемой проблемы. На основании проведенного анализа было определено использование термина.

Ключевые слова: специальные лексика, техническая лексика, использование слов, термин, научные статьи.

“МАХСУС ЛЕКСИК БИРЛИК” ВА “ТЕХНИК ЛЕКСИК БИРЛИК” АТАМАЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Замонавий илмий тадқиқот ишларда махсус ёки техник лексик бирликлар қўлланилиши ва маъно жиҳатидан фарқланиши, улардан қай бирига эътибор қаратиш кераклиги ҳақидаги фикрлар илм жамоасини чалғитади. Айрим тадқиқотчилар маълум бир соҳага тегишли бўлган сўзларни махсус лексик бирлик сифатида таърифласалар, бошқалар эса техник лексик бирлик сўзини афзал кўрадилар. Мазкур мақолада тадқиқот мақолаларида мавжуд бўлган махсус лексик бирлик ва техник лексик бирлик атамаларининг қўлланилиш миқдори таҳлил ёрдамида аниқланган, шунингдек, бу икки лексик бирикмаларнинг ишлатилишидаги фарқлари муҳокама қилинган. Йил курсаткичи тадқиқ этилаётган муаммони ёритишда муҳим омил бўлганлиги сабабли, охириги 20 йилда чоп этилган ўн та мақола танланган. Ўтказилган таҳлил асосида атамаларнинг қўлланилиши аниқланди.

Калит сўзлар: махсус лексик бирикма, техник лексик бирикма, миқдор, сўзларининг ишлатилиши, атама, илмий мақола.

Introduction. In modern society with the development of science and technology, interest in the study of professional vocabulary of a particular field is gradually increasing. As the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev claimed at the videoconference meeting on August 23, special attention to the issues of training modern, creatively thinking specialists, should be in the center of attention. In order to

achieve this goal, education system needs to be improved[12].

Interest in any phenomenon is determined by the significance of the nature of this phenomenon and its practical significance. The same reasons determine the interest of researchers in the problems of specialized or technical vocabulary. Due to the growth in the number of special lexical units in the language from different areas, linguists pay special attention to professional vocabulary.

Modern researchers note that the accelerating pace of the scientific and technological revolution in recent decades has led to an avalanche-like growth of information in all areas of knowledge, production and scientific activity.

As a rule, in technical texts one can come across special and extremely specific vocabulary that is not found in everyday speech. Each branch of science has its own terminology system. However, when investigating articles, words like *specialized* and *technical* lead researchers astray whether to implement either of them or they have the same meaning.

The aim of this research is to analyze the usage of the words: *specialized* and *technical* and determine the features of both terms based on the research investigation.

According to Cambridge Dictionary the word *specialized* has a meaning "In one particular subject, usually by people who know a lot about the subject", *technical* means relating to the knowledge, machines, or methods used in science and industry. [13]. Macmillan Dictionary defines the words as: *specialized* means concentrating on a particular subject; *technical* – technical language is difficult to understand for people who do not know a lot about the subject. As it can be clear there is not a certain difference between these terms.

Literature review. The study done by researchers Nordin M.N.R., Stapa S. H., and Darus S., (2013) aimed at forming a corpus of specialized vocabulary in food writing. As a corpus 113 specialized vocabularies was chosen based on the students PowerPoint presentations. It was found out that specialized vocabulary is a principal point in the tertiary education and needs more attention, besides that less frequent used words connected with the special field

should also be in the main list as learners will pay more attention during their studies [10]. So, in this work the term *specialized* was used more than 70 times which shows that from the beginning 2013 this word was prevalent in the research area.

The main concern of this issue is that various researchers treat the terms *specialized vocabulary* and *technical vocabulary* in their own way. For instance, P. Low [8] in her research work used the word *specialized vocabulary* instead of *technical vocabulary*, such as "Most of the words in the *specialized vocabulary* list are ingredients in cooking or food names". However, Chung, T. M., & Nation, P. [1] in their work "Technical vocabulary in specialized texts" uttered "*Technical vocabulary* is largely of interest and use to people working in a specialized field." The term *technical vocabulary* was used everywhere, the term *specialized vocabulary* was never taken. Beneath stated table 1 shows the investigated research of distinguishing features between *specialized* and *technical* vocabulary/words/terms.

Research Methodology. As a material of the research, ten articles have been chosen starting from 2003 to 2020. The topic of these works is related to specialized and technical vocabulary. As the main idea was to determine the amount of special words, research articles were converted into text format, and then were fed into AntConc 3.5.8. software to analyze quantitative outcomes. The number of *specialized* and *technical* vocabulary was identified. The more percentage of the word *specialized* was mentioned after 2013, which shows a dramatic rise in the usage of this term. However, the word *technical* occurred in previous articles with the highest rate.

Table 1

Research investigations on specialized and technical vocabulary

Research work	Specialized	Technical
Chung, T. M., & Nation, P. (2003). Technical vocabulary in specialized texts. Reading in a Foreign Language, Vol. 15, №. 2, pp. 103-116.	The term was used 3 times.	The term was used 106 times.
Lessard-Clouston, M. (2008). Strategies and Success in Technical Vocabulary Learning: Students' Approaches in One Academic Context. Indian Journal Of Applied Linguistics, Vol. 34, №. 1-2, pp. 31-63.	The term was used 4 times	The term was used 40 times
Darren Hsin-hung Lin and Shelley Ching-yu Hsieh, (2010). The Specialized Vocabulary of Modern Patent Language: Semantic Associations in Patent Lexis. PACLIC 24 Proceedings, №. 1, pp. 417-424.	The term was used only once.	The term was used 11 times.
Kwary, D.A. (2011). A hybrid method for determining technical vocabulary. System, Vol. 39, №. 2, pp. 175-185.	The term was used 2 times.	The term was used 65 times.
Nordin M.N.R., Stapa S. H., and Darus S., (2013). Developing a specialized vocabulary word list in a composition culinary course through lecture notes. Advances in Language and Literary Studies, Vol. 4, №. 1, pp. 78-87.	The term was used 74 times.	The term was used 10 times.
Hou, H., (2014). Teaching specialized vocabulary by integrating a corpus-based approach: Implications for ESP course design at the university level. English Language Teaching. Vol. 7, №. 5, pp. 26-37.	The term was used 42 times.	The term was used 2 times.
Lum L., Alqazli M., Englander K., (2018). Academic Literacy Requirements of Health	The term was used 11 times.	-

Professions Programs: Challenges for ESL Students, <i>Tesl Canada Journal</i> , Vol. 35, Issue 1, pp. 1–28.		
P. Low (2019). Identifying Specialized Vocabulary in Thai Food Menus Using Computer-Based Approach, <i>Journal of Advances in Information Technology</i> , Vol. 10, №. 3, pp. 91-94.	The term was used 40 times	The term was used 6 times.
Valeeva N.G., Pavlova E.B., Zakirova Y.L. (2019). M-learning in Teaching ESP: Case Study of Ecology Students, <i>European Journal of Contemporary Education</i> , 8(4), pp.920-930.	The term was used 17 times	The term was used only once.
Ghobain E., (2020). Indirect Specialized Vocabulary Learning and Learner Autonomy, <i>International Journal of Instruction</i> , Vol.13, №.3, pp.745-760.	The term was used 11 times	The term was used only once.
Total:	240	242

Analysis and results. The result of the analysis revealed that there is not much difference between *specialized* and *technical* vocabulary/words/terms with the number of 240 “specialized” and “technical” 242. According to Hou, H., [4] who mentions about the three types of words, such as 1) most frequent words; 2) academic words and 3) specialized vocabulary (also referred to as technical vocabulary in the literature). It can be concluded that both terms are similar. Hereby, the year of publications of those above-listed articles should not be away from observation. As they are different, till 2011 the word “technical” was preferable by researchers, starting from 2013, the usage of *specialized* was sharply increased comparing to than technical vocabulary. Thus, it can be concluded that the phrase *specialized vocabulary* has entered into the world of terminology as a new item instead of *technical vocabulary*. So, our outcome is both terms are

identical, though every single researcher makes a decision to utilize either of those items.

Conclusion/Recommendations. With the rapid growth in determination of special words concerning to a certain field, a number of researchers’ contribution to this sphere plays a significant role. Being in a state of uncertainty whether *specialized* or *technical vocabulary* have the same meaning or there is a distinct divergence between these two items leads investigators at issue. So, it is crucial to determine the difference between the words *technical* and *specialized*. On account of this, a number of research articles were taken to investigate the amount of words that helped to reveal the issue. The deduction was made that the word *specialized* has entered as a new term in most articles from 2013, whereas the usage of the word *technical* appeared in previous works. So, based on the results, it can be noted that there is no distinction between these words.

REFERENCES

1. Chung, T. M., & Nation, P. Technical vocabulary in specialized texts / *Reading in a Foreign Language*, Vol. 15, №. 2, 2003. –P. 103-116.
2. Darren Hsin-hung Lin and Shelley Ching-yu Hsieh, The Specialized Vocabulary of Modern Patent Language: Semantic Associations in Patent Lexis / *PACLIC 24 Proceedings*, №. 1, 2010. –P. 417-424.
3. Ghobain E., Indirect Specialized Vocabulary Learning and Learner Autonomy / *International Journal of Instruction*, Vol.13, №.3, 2010. –P. 745-760.
4. Hou H., A corpus approach to discourse analysis of newspaper restaurant reviews: A preliminary analysis / *Studies in Literature and Language*, Vol. 5, № 3, 2012. –P. 95-100.
5. Hou, H., Teaching specialized vocabulary by integrating a corpus-based approach: Implications for ESP course design at the university level / *English Language Teaching*. Vol. 7, № 5, 2014. –P. 26-37.
6. Kwary, D.A. A Hybrid method for determining technical vocabulary / *System*, Vol. 39, № 2, 2011. –P. 175-185.
7. Lessard-Clouston, M. Strategies and Success in Technical Vocabulary Learning: Students’ Approaches in One Academic Context / *Indian Journal of Applied Linguistics*, Vol. 34, № 1-2, 2008 –P. 31-63.
8. Low, P. Identifying Specialized Vocabulary in Thai Food Menus Using Computer-Based Approach / *Journal of Advances in Information Technology*, Vol. 10, № 3. 2019 –P. 91-94.
9. Lum, L., Alqazli, M., Englander, K. Academic Literacy Requirements of Health Professions Programs: Challenges for ESL Students / *Tesl Canada Journal*, Vol. 35, Issue 1, 2018 –P. 1–28.
10. Nordin, M.N.R., Stapa S. H. and Darus S. Developing a specialized vocabulary word list in a composition culinary course through lecture notes / *Advances in Language and Literary Studies*, Vol. 4, №. 1, 2013 –P. 78-87.
11. Valeeva N.G., Pavlova E.B., Zakirova Y.L. M-learning in Teaching ESP: Case Study of Ecology Students / *European Journal of Contemporary Education*, 8(4), 2019 –P. 920-930.
12. <https://www.uzlidep.uz/en/news-of-uzbekistan/4927>
13. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
14. <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/>

Лола МУХАМЕДОВА,
Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети
мустақил тадқиқотчиси
E-mail: devostok@mail.ru

Педагогика университети н.ф.ф.д. Илхамова И.Н. тақризи асосида

ИНГЛИЗ ТИЛИ ҲАРБИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА ГАЛЛИЦИЗМЛАР ВА УЛАРНИНГ ФОНОЛОГИК ВА СИНХРОНИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада инглиз тили ҳарбий терминологиясидаги галлицизмлар ва француз тили ҳарбий терминларнинг инглиз тилига ўзлашиш фонологик ва синхроник даври таҳлил қилинган. Галлицизм термини ҳақида умумий тушунча ва унинг инглиз тили ҳарбий терминологиясидаги ўрни терминнинг мазмун ва моҳияти ўрганилган. Бу борада ҳам назарий ҳам амалий тадқиқоти борасида олимларнинг айрим фикр мулохазалар мисол тариқасида кўрсатилган. Таҳлил ва натижалар методологиясида умумий терминлар мисоллар келтирилган. Хулоса қисмида галлицизмлар инглиз тилида таъсири бугунги кунги ҳолати қисқачи баён қилинган.

Калит сўзлар: галлицизм, инглиз ҳарбий терминлари, терминология, ўзлашган терминлар, таржима, французча ҳарбий терминлар, тарихи, гибрид терминлар.

ГАЛЛИЦИЗМЫ И ИХ СИНХРОННЫЙ АНАЛИЗ В АНГЛИЙСКОЙ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

В статье анализируется фонологический и синхронный период галицизмов в английской военной терминологии и их ассимиляция французских военных терминов в английском языке. Общее понятие термина галицизмов и его место в английской военной терминологии изучаются в контексте и сущности термина. Некоторые взгляды ученых на теоретические и практические исследования в этом отношении приведены в качестве примеров. Примеры общих терминов приведены в методологии анализа и результатах. В заключительном разделе кратко излагается текущее состояние влияния галицизм на английском языке.

Ключевые слова: галицизм, английские военные термины, терминология, конъюнктивные термины, перевод, французский военный термины.

GALLICISMS AND THEIR SYNCHRONOUS ANALYSIS IN ENGLISH MILITARY TERMINOLOGY

Abstract

This article analyzes the phonological and synchronous period of Galicism in English military terminology and the assimilation of French military terms into English. The general concept of the term Galicism and its place in English military terminology is studied in the context and essence of the term. Some of the scholars' views on both theoretical and practical research in this regard are given as examples. Examples of general terms are given in the methodology of analysis and results. The concluding section summarizes the current state of the influence of Galicians in English.

Key words: galicism, English military terms, terminology, conjunctive terms, translation, French military terms, history, hybrid terms.

Кириш *Gallicism* термин тушунчаси мазмуни ва моҳияти **Галлицизм** бу фр. *gallicisme* лот. *gallicus* – *gallus* сўздан олинган бўлиб, яъни “a gaul” + *icus* французлар деган маънони билдиради.

Галлицизм лот. *gallicus* – француз тилидан ўзлашган лекин ёт элемент экани сезилиб турадиган сўз ёки иборадир[1].

Фр. *gallicisme* лот. *gallicus* – сўздан олинган бўлиб, лотинча *gallicus* сўздан *gallic* + француз *isme* – *ism* сўз ясовчи қўшимча қўшилиши орқали *Gallicism* термини ясалган бунинг маъноси эса француз тилида бирор бир тилган ўзлашган сўз ва ибора тушунилади[2].

Галлицизм [лот. *Gallia* – Франциянинг қадимги номидан] француз тилидан бирор тилга ўзлашган сўз ёки ибора[3]. Ҳозирги француз тили қадимги лотинлар собиқ Римлик Галлия лот. *Gallia*, фр. *Gaule romaine* чегарсида атрофида пайдо бўлган бу тарихда Рим империяси милoddан аввал I ва V асрларда Рим саркардаси Юлий Цезарнинг галлар жангидан сўнг

Галлия номини олган[4]. **Галлар** эса қадимги кальтик қабиласига мансуб бўлганлар номи бўлиб, лотинчада *gallus* яъни хўроз дегани кейинчалик бу Франциянинг миллий рамзига айланган. Галлский тил яъни кальтик оиласига мансуб бўлган ва энг қадимги тил бўлиб, уни ўлик тил деб ҳам эътироф этилади[5]. Ушбу тил атиги VI асргача яшаган, кейинчалик лотин тили уни ўрнини босган. Ҳозирги француз тили лотин тили асосида ривожланган бу эса қадимги Рим галлари ҳудудида пайдо бўлган ва галлицизм термини эса ўша пайтда пайдо бўлган бу терминни «*француизм*» деб аташдан анча қулайдир. Галлицизмлар XVIII ва XIX асрларга келиб бутун дунё тилларини забт қилишга улгурди[6].

Галлицизм [лот. *Gallia* – Франциянинг қадимги номидан] француз тилидан бирор тилга ўзлашган сўз ёки ибора[7]. Ҳозирги француз тили қадимги лотинлар собиқ Римлик Галлия лот. *Gallia*, фр. *Gaule romaine* чегарсида атрофида пайдо бўлган бу тарихда Рим империяси милoddан аввал I ва V асрларда Рим

саркардаси Юлий Цезарнинг галлар жангидан сўнг Галлия номини олган[8]

Тадқиқотнинг методологияси: Ўтган минг йиллик давр мобайнида Англия ва Франция ўртасида турли хил қуроли тўқнашувлар ва ҳарбий юришлар туфайли француз тилининг инглиз тили ҳарбий терминологиясида таъсир қилгани тарихда маълумдир, галлицизмлар яъни француз тилидан ўзлашган сўз ёки иборалар ўзлашишига сабаб бўлган. Галлицизм термин мазмунини моҳияти ва унинг қичқача тушунчаси ҳамда инглиз тилида баъзи ҳарбий терминлар ва уларнинг синхроник таҳлил қилинганда қўйидаги даврларга бўлинади; дастлабки давр 1066 йил Норманлар истилоси бошланган бўлиб, хусусан француз тили икки ва уч аср давомида инглиз тилига катта таъсир кўрсатган илк даврлардан биридир. Кейинги давр юз йиллик уруш (Англия ва Франция ўртасида 1337-1453) йиллар давомида бир қатор ҳарбий тўқнашувлар, Франция қироли Людовик XIV (1643-1715) йиллар ва (1715-1789) француз маданияти ва қиролининг обрўйи янада чўққига кўтарилган ва яна бир қатор ҳарбий терминлар кириб келиши билан бошланган. Франция инқилоби ва ундан кейин Наполеон уруши даврида француз қўшинлари Англия ҳарбийлари лугатига бир қанча терминларни ўзлашишига сабабчи бўлди. XIX асрда биринчи жаҳон урушида баъзи французча сўзлар, ҳарбий терминлар ва жаргонлар бир қатор ўзлашди. XX асрнинг бошларида галлицизмлар инглизча ҳарбий терминларда мустақил равишда янги маънолар касб этди. Давр ўтиши билан галлицизмлар ўз маъносини йўқотмади аксинча инглиз тили ҳарбий терминологияси абадий муҳрланиши таҳлил доирасида кўриб чиқилди[1].

Галлицизмлар XVIII ва XIX асрларга келиб бутун дунё тилларини забт қилишга улгурди. **Мисол учун [village] ёки [entrepreneur] французча термин аммо инглиз тилига фақатгина сўзлар эмас ҳатто бутун бир жумла таркибига ўзлашган сўзлар иштирок этиши ҳам мумкин, мисол учун: government/military: sergeant – қадимги француз тилидан олинган бўлиб, sergeant – сержант, to appoint – белгиламоқ, йўналтирмоқ, guard – соқчи яъни *garder* - қоровуллик қилмоқ, қўриқламоқ, jail – *jaiole* (=cage) – қасам, катак jury – *jurée = jurer* (= swear) – қасам, lieutenant – тўлиқ шаклда *lieutenant* (=place holding) – жой сақлаб турувчи, parliament – эски француз тилидан олинган *parlement, parler* (= to speak) – гапириш, treaty – *traité*, ўрта асрдаги латин тилидан келиб чиққан *tractatus* – сулҳ, келишув *soldier, soudier, soude* – армияга ёлланган хизмати учун тўлов, латинча *solidu* (=agold coin). Ҳарбийларнинг сифатини ва ҳамда даражасини белдирувчи махсус терминлар учун *ace* - биринчи даражали (учувчи) кейинчалик қўшма отлар орқали ясалган қатор терминларда учратиш мумкин; мисол учун, *double ace, triple ace, tank ace, sniper ace, submarine ace. Admiral* – адмирал қадимги француз тилининг *amiral* латин тили орқали *amir* – яъни *commander* бўлиб ўзлашган *colonel* – полковник *coronel* латинча *columna* сўзидан келиб чиққан. *Captain* – капитан французча *capitain* латинча *caput* – *capit* (=head). *Major* – майор асли французча бўлган бу лексима *majeur* латинчадан *magnus* (=great) маъносини сақлаб қолган. *Patriot* - ватанпарвар французча *patriote* ундан олдин эса латин тилида *patriota* грек тилида *patriōtēs=patrios* (...нинг отаси) ёки *patris* (ота юрт) деган маъноларини билдиради.**

Галлицизм (Француз тилидан ўзлашган) Cadet, army, artillery, captain, bombardier, combat, military, platoon, colonel.

Гибрид терминлар Lieutenant colonel, air force, fly ace, aerodrome, guardhouse, warfare, ва battlefield

Ўзлашган терминлар Avant, aide-de camp, courier, corps de bataille, enceinte, safeguard, rearguard

Таҳлил ва натижалар: Ўзлашган ҳарбий терминларнинг ўзлашиш даврининг синхроник таҳлилини қўйидагича қўриш мумкин. Инглиз тилига ўзлашган терминлар ва уларнинг француз тилидаги оригинал шакли қўйидагилардан иборат:

• 17 асрда – *aide-de-camp, avant courier; cartel; chamade; fascine; talus*

• 18 асрда – *barbette; bivouac; corps de bataille; corvée; dépôt; sortie; ricochet; enceinte*

• 19 асрда *camouflet; caserne; fougasse; fourgon; ,materiel; codon; échelon;*

• 20 асрда *camouflage; barrage; embusqué; ratissage; cordon.*

Англо-саксон давридаги баъзи қадимги атамалар, яъни **bow** (камон) ва **spear** (найза) терминлари ўзининг лексин фаоллиги йўқотган бўлсада, аммо умумистеъмолдаги сўзлар **fight** (хужум) ва **win** (ғалаба) каби баъзи ҳарбий терминлар лугатида ҳозиргача сақланиб қолган.

Юз йиллик уруш (1337-1453) номи билан тарихда муҳирланган ушбу тўқнашувлар оқибатида галлицизмлар инглиз тилига ўзлашди жумладан, *admiral* [адмирал], *army* [армия], *captain* [капитан], *prisoner* [махбус], *lieutenant* [лейтенант] ва 1643-1715 вақт оралиғида ўзлашган ҳарбий терминлар *aide-de-camp* [армия офицери], *brigadier* [бригадир], *cadet* [курсант], яна бир давр (1715-1789) *heroism* [қахрамонлик], *maoeuvre* [ҳарбий ҳаракат, хийла], *operation* [ҳаракат], *uniform* [униформа] Англия билан узоқ муддатли можаролар сабабли Францияни ҳарбий обрўйи яна бир пағонага кўтарилди. 1789-1815 йилларда инглиз тилига янги ҳарбий терминлар қўшилди булар: *bulletin* – [хабар етказиш], *depot* – [омборхона], [ҳарбий ўқув бўлими], *echelon* – [унвон], *emplacement* – [позиция], *espionage* – [жосуслик], *fusillade* – [отишма], *reconnaissance* – [разведка], *sortie* - [рейд], *strategy* – [стратегия] кабилардир.

Бугунги кунга келиб тадқиқотимиз шуни кўрсатяптики инглиз тилининг аксарият лексималари галлицизмлардан ташкил топган бўлиб, қўп француз сўзлар инглиз тилига шу қадар чуқур ўрин эгаллагани, сўзларни таллафуз қилиб туриб биз унинг асл келиб чиқишини гўё унутгандай туюлади. Француз тили худди инглиз тили каби, латин алифбоси асосида қўрилганлиги сабабли, бир тилни иккинчига асосланиб ўзлашиш жараёни анча тезашганлиги туфайли лугат таркибидан жой олишга ҳатто улгуриб бўлган. Ҳақиқий талаффуз эса ўзгаргани сезилмай қолгандай бўлиб, ўзлашган сўзлар ҳақиқий инглиз тили бўлиб қолгандай. Мисол учун [village] ёки [entrepreneur]. Аммо инглиз тилига фақатгина сўзлар эмас ҳатто бутун бир жумла таркибига ўзлашган сўзлар иштирок этиши ҳам мумкин, мисол учун : *government/military: sergeant* – қадимги француз тилидан олинган бўлиб, *sergent* – сержант, *to appoint* – белгиламоқ, йўналтирмоқ, *guard* – соқчи яъни *garder*-қоровуллик қилмоқ, қўриқламоқ, *jail* – *jaiole* (=cage) – қасам, катак jury –*jurée = jurer*(= swear) – қасам, *lieutenant* – тўлиқ шаклда *lieutenant* (=place holding) – жой сақлаб турувчи, *parliament* – эски

француз тилидан олинган *parlement, parler* (=to speak) – гапириш, *treaty – traité*, ўрта асрдаги лотин тилидан келиб чиққан *tractatus* – сулх, келишув *soldier, soudier, soude* – армияга ёлланган хизмати учун тўлов, лотинча *solidu* (=agold coin).

Ҳарбийларнинг сифатини ва ҳамда даражасини белдирувчи махсус терминлар учун **ace** - биринчи даражали (учувчи) кейинчалик қўшма отлар орқали ясалган қатор терминларда учратиш мумкин; мисол учун, *double ace, triple ace, tank ace, sniper ace, submarine ace. Admiral* – адмирал қадимги француз тилининг *amiral* лотин тили орқали *amir* – яъни *commander* бўлиб ўзлашган *colonel* – полковник *coronel* лотинча *columna* сўзидан келиб чиққан. *Captain* – капитан французча *capitain* лотинча *caput – capit* (=head). *Major* – майор асли французча бўлган бу лексима *majeur* лотинчадан *magnus* (=great) маъносини сақлаб қолган. *Patriot* - ватанпарвар французча *patriote* ундан олдин эса лотин тилида *patriota* грек тилида *patriōtēs=patrios* (...нинг отаси) ёки *patris* (ота юрт) деган маъноларини билдиради.

Англиялик тилшунос – фонетист олим Генри Суит инглиз тилини 3 даврга бўлади: 1. Қадимги инглиз тили даврини - **the period of full endings** (тўлиқ қўшимчалар даври). Бу даврда барча унли товуш товуш билан тугаган сўзлар ургусиз бўғинларга ажралади. Масалан: *sunu, writan*;

2. Ўрта инглиз даври - **the period of levelled endings** (мувозанатга келтирилган қўшимчалар даври) Барча ургусиз унлилар [ə] товушига ёлиши эса "e" ҳарфига орқали ифода этилади бу даврга мисол; *sonе, writen*.

3. Янги инглиз тили даври - **the period of lost endings** (қўшимчаларнинг йўқолган даври) Қўшимчалардаги кучсиз унли товуш йўқолади; *son, write* шаклида қолди[2].

Аракин В.Д. таъкидлашича инглиз тили секин аста синиш жараёни VI асрнинг биринчи ярмида бошланган бўлиб, кейинги жараён палатализация (юмшоқлашиш) босқичига ўтган[2]. XVIII-XIX аср оралиғида галлицизмлар рус тилининг лексик таркибий қисмидан жой олди. Бу давр мобайнида галлицизмлар барча соҳаларни камраб олишга улгурди[3].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтган XXI асрга келиб инглиз тили аксарият давлатларнинг давлат тили ва расмий тили бўлиб, Буюк Британия, Англия, Шотландия, Шимолий Ирландия, Канада, Австралия, Янги Зеландия, АҚШ, бундан ташқари расмий тил сифатида айрим давлатларнинг, яъни шимолий Африка давлати, Ҳиндистон ва Покистон давлатлар расмий тили ҳисобланади.

Ҳозирда шиддат билан ривожланаётган соҳалардан бири бўлган ҳарбий фани ҳаётнинг етакчи соҳалардан бирига айланди. Натижада, ушбу соҳа терминологияси дунё тилларида ўзига хос луғавий мажмуани ташкил этди. Хусусан, француз тилидан инглиз тилига ҳарбий терминологиясида жуда кўплаб янги терминлар юзага келган. Ҳозирда бошқа соҳаларда эътибор бўлганидек, ҳарбий терминология ҳам жадаллик билан ривожлантириб тилга бўлган эътибор четда қолиб келмасилигини талаб этади. Бу жиҳат илмий тадқиқ қилиш учун асос бўлди. Бугунги кунга келиб дунё бўйича инглиз тилида 600 млн ва француз тилда эса 220 млн киши сўзлашади[4].

АДАБИЁТЛАР

1. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2002.- 628.
2. Ахманова. О.С. Лингвистик терминлар луғати. М., 1966, стр 91.
3. Бегматов Э., Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т., 2013, 6-479.
4. Сергиевский М.В. История Французского языка. М., 1938, стр. 9-10.
5. Васильева Н.М. История французского языка. М., 1963, стр. 14-19.
6. Галлицизм // Словарь литературоведческих терминов / Ред.- сост.: Л. И. Тимофеев и Тураев. —М.: «Просвещение», 1974. — С.57.— 509с.
7. Бегматов Э., Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т., 2013, 6-479.
8. Сергиевский М.В. История Французского языка. М., 1938, стр. 9-10.

УДК: 81.2

Дилфуза НОРМАМАНОВА,
Гулистон давлат университети
Чет тиллар кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: diltuzlight@mail.ru

Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети ф.ф.ф.д. С. Нормаматов тақризи асосида

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ИНТЕРРОГАТИВ ОЛМОШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ФУНКЦИОНАЛ СТРУКТУРАСИ

Аннотация

Мақолада инглиз тили грамматикасида сўроқ олмошларининг синтактик ва семантик хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. Сўроқ олмошларининг синтактик семантикада турли хил фаоллашуви: эгалик, субстанциал, квалификативлик, нисбийлик, жамловчи маънолари ва уларнинг бошқа вариантдаги синтаксемлар билан алоқага киришиши кузатилади. Who, What, Which каби олмошлар интеррогатив синтаксемалар орасида энг хилма-хиллика эга синтаксемалар эканлиги уларнинг хабар, ҳолат, сифат, тенглик ёки гапда тўлдирувчини билидириш каби функциялари ҳақида сўз юритилади. Шу билан биргаликда, мақолада махсус сўроқ гаплардаги ва умумий сўроқ гаплардаги агентив синтаксемаларнинг позициялари ва чегараланиш ҳолатларига ҳам эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: интеррогатив, синтаксема, сўроқ олмоши, синтактика, субстанциал, таҳлил, семантика, нутқ.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ИНТЕРРОГАТИВНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье выражаются синтактико-семантические особенности вопросительного местоимения, и использование вопросительных местоимений как части конструкции общения. За этим также следует различная активизация вопросительных местоимений и обращение к связи их с другими вариантами синтаксиса. Уточняются функции вопросительных предложений, которые являются «Who, What, Which», имеют различные синтаксические значения, обозначающие агентивную, статусную, качественную, относительную и функцию объекта. Таким образом, изучаются позиции и масштабирование агентивных синтаксисов в специальных и общих вопросах. В работе показано, что наиболее распространенной подсказкой для создания вопросов в языке является вопросительное местоимение, более широко известное в обучающей языковой системе.

Ключевые слова: интеррогатив, синтаксема, вопросительный местоимения, синтактика, субстанциал, анализ, семантика, речь.

COMPARATIVE FUNCTIONAL STRUCTURE OF INTERROGATIVE PRONOUNS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

In this article it is defined the syntactic and semantic peculiarities of interrogative pronoun and the use of interrogative questions as part of the design of a communication. It is also followed the interrogative pronouns' different activation and the accessing the connection of with other variants of syntaxes. It is clarified the functions of interrogatives which are "Who, What, Which" have variety of syntaxes denoting agentive, state, qualitative, relative and the function of object. Thereby, it is studied the positions and the scaling of agentive syntaxes in special and general questions. In the work it is enlightened that the most common prompt for creating questions in language is the interrogative pronoun, more commonly known in learning language system.

Key words: Interrogative, syntaxes, interrogative pronouns, syntaxes, substantial, analyzes, semantics, speech.

Кириш. Ҳар бир тил структурасида мавжуд бўлган гаплар маълум грамматик қонун қоидаларга бўйсинган ҳолда амалга оширилади. Сўзловчининг ва тингловчининг мақсадига кўра амалга ошириладиган гаплар таркибидаги сўзлар алоҳида сўз туркумларига мансуб бўлади ва нутқ коммуникацияси вужудга келади. Нутқ коммуникацияси инсон томонидан оғзаки ва ёзма ҳолда воқеъанар экан уларнинг фаол тарзда ривожланишида сўзловчи ва тингловчи орасидаги савол – жавоблар сатҳида сўроқ олмошларининг тил материали сифатида ишлатилиши тилда ҳал қилувчи омиллардан бири саналади. Шу сабабдан сўроқ олмошларини тилда синтактик ва семантик функция-

ларини ўрганиш тилшуносликнинг бугунги кундаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Тадқиқотнинг мақсади. Инглиз ва ўзбек тилларида сўроқ олмошлари лексемаларининг гапда ифода воситаларини аниқлаш, уларнинг синтактик семантик функционал маъноларини очиқ бериш, қиёсланаётган тиллардаги олмошларнинг умумий ва фарқ қилувчи томонларини тадқиқ қилиш, бадий матнларда сўроқ олмошларининг ишлатилишига ҳос бўлган хусусиятларини аниқлаш; шу билан бирга асосан сўроқ ўрнида ишлатиладиган синтаксемаларнинг ҳар икки тилдаги морфологик, лексик ва синтактик ифода воситаларининг синтактик семантик маъноларининг ўзаро бир-бирлари билан

системали боғланишлари доирасидаги фаоллашувини тадқиқ қилишдан иборат.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар:

Мазкур мақоланинг тадқиқот объектини турли оилага масуб бўлган инглиз ва ўзбек тилларидаги матнларда иштирок этувчи сўроқ гаплар қурилмаси ташкил қилади. сўроқ олмошларининг синтактик характерлиги, Шунингдек, мазкур тадқиқот ишида қиёсий-типологик ва системали таҳлил услубларидан кенг фойдаланилган ҳолда интеррогатив элементларнинг гапда фаоллашуви ва ифода воситалари, синтактик семантик функционал вазифалари ҳамда уларнинг жаҳон адабиётларида бадиий тилида қўлланиш хусусиятлари ташкил қилади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили:

Қандай тилда бўлмасин тил грамматикасининг бош ва иккинчи даражали гап бўлакларини ўрганишда сўроқ олмошлари катта аҳамиятга эгадир. Сўроқ олмошлари орқали сўзловчи нутқ жараёнида тингловчидан ўзига ноаниқ бўлган нарсаси – предмет, воқеа – ҳодиса ва ҳаракатлар ҳақидаги маълумотларини аниқлаштиришга ҳаракат қилади. Сўроқ олмошлари предмет, унинг белгиси ва миқдори, иш – ҳаракатининг ўрни пайти ва бошқа хусусияти ҳақида сўроқни ҳам билдиради [8.309]. Фан ва амалиётда ҳам таниқли грамматист олимлар бош ва иккинчи даражали гап бўлакларини бир – биридан фарқлаш учун сўроқ олмошларидан фойдаланиб, ўз фикрларини баён қилишган. Жумладан, О. Есперсен иккинчи даражали гап бўлаги бўлган тўлдирувчини ўрганишда қуйидаги талабни илгари суради: эгани ўрганишда биз who ёки what олмошларидан фойдаланар эканмиз whom ва what сўроғини гапда эга ва феъл учун ҳам ишлатиб давом эттиришимиз мумкин [5].

Who, ким сўроқ олмоши иккала тилда ҳам ўзгарувчан сўроқ олмоши бўлиб семантик – синтактик хусусиятига кўра киши номлари учун ишлатилади. who, ким сўроқ олмоши асосан гапда эга вазифасида келади. Бу сўроқ сўз сўзловчи томонидан тингловчидан ўзига ноаниқ бўлган шахсни аниқлаштириш учун ишлатилади.[7]. Ҳар иккала тилда ҳам who, ким сўроқ олмоши айрим грамматик хусусиятлари билан ўхшашликларга эгадир. Who, ким сўроқ олмоши инглиз ва ўзбек тилларида келишик категориялари билан турланади:

Бош к. Ким – who. (Сизнинг биринчи ўқитувчингиз ким? Who is your first teacher?)

Объект к. Кимни, кимга, кимда – whom, who. (Сиз кимни излаб юрибсиз?)

Who are you looking for?)

Қараткич к. Кимнинг – whose. (Кимнинг онаси доктор? Whose mother is a doctor?)

Ҳар икки қардош бўлмаган тиллар, инглиз ва ўзбек тилларида ҳам сўроқ сўзлар олмош сўз туркумига мансуб бўлиб тилда сўзловчи ва тингловчи ўртасида маълум бир синтактик муносабатни ифодалайди. Таниқли тилшунос олим А. М. Мухин назариясига асосан “гапдаги ҳар бир компонент маълум бир синтактик боғланиш асосида бирикади”[4]. Демак, сўроқ олмошларининг синтаксема сифатида бошқа синтаксемалар билан бирикиши ва шу асосида сўроқ гапларни ҳосил қилиши уларнинг сўзлар ўртасидаги синтактик алоқаларига боғлиқдир.

Сўроқ гапларни ҳосил қилиш учун ишлатиладиган сўроқ олмошларининг қандай сўз туркумлари

ўрнида келиши ва уларнинг лексик ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан сўроқ олмошлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади.

1) Сўроқ олмошларининг от характерида келиши.

2) Сўроқ олмошларининг сифат характерида келиши.

3) Сўроқ олмошларининг сон характерида келиши.

4) Сўроқ олмошларининг равиш характерида келиши.

Бу гуруҳларда келган ҳар бир сўроқ олмошлари шу сўз туркумларидаги барча хусусиятларга эга бўлади. Шундай қилиб, инглиз тилида ва ўзбек тилларида от характеридаги сўроқ олмошларига **who? what? ким? нима?**, сифат характеридаги сўроқ олмошларига **what?, қандай? қанақа?**, сон характеридаги сўроқ олмошларига **how many? how much?**, **қанча? неча?** равиш характеридаги сўроқ олмошларига **when? where? why?, қачон? қаерда? қаерга? қаердан? нима учун?** каби сўроқ олмошлари киради. Англашиладики, инглиз тилидаги сифатни билдирувчи **what?** ва равишни билдирувчи **where?** сўроқ олмошлари ўзбек тилидаги муқобил олмошларга қараганда қўлланилиши лексик жиҳатдан қуйидагича фарқ қилади.

1) **what** сўроқ олмоши ўзбек тилига **нима** деб таржима қилинади ва от характерида келиб гапда эга вазифасини бажаради.

2) инглиз тилида эса **what** сўроқ олмоши гапда маъно жиҳатдан турли функцияларини бажариши мумкин ва ифода этилиш жараёнида компонент шакл ўзгартириш хусусиятига эга эмас. Ўзбек тилида эса нима сўроқ олмоши гапда келишик ва сон категориясида ифодаланишига қараб аффикслар олиши мумкин. масалан: ниманинг, нимада, нималар, нимадан ва ҳ.х

Инглиз тилида гапда сўроқ олмошларининг формасини ўзгартиришига қараб ўзгарувчан ва ўзгармовчи олмошларига ажратилади[1]. Кўриниб турибдики, инглиз тилида **What** сўроқ олмоши форма ўзгартирмовчи сўроқ олмошлари турига киради ва сўроқ гаплар **What** олмоши билан ифодаланиб форма ўзгартирмасдан турғун бирикмани ифодаласада, ўзбек тилида сўроқ сўз сўроқ гапларда турлича: **нима, қанақа, қаерда, нечада, қандай** каби компонентларда берилиб гапда турли формаларда ва турли вазифаларни бажариб келади. Ўзбек тилининг инглиз тилидан фарқли хусусиятларидан бири ўзбек тилида ички имкониятлардан кенг фойдаланишдир[2] Мисол тарикасида айримларини келтириб ўтаемиз.

“**What** does he want to advertise for?” [T. Dreiser]

Нима қиларди газетага эълон бериб? [T. Драйзэр]

Берилган гапда ҳар иккала тилда ҳам ишлатилаётган сўроқ олмоши от характерида келиб гапда эга вазифасини бажараяпти.

What did you force me to run away with you for? [T. Dreiser]

Нера мени зўрлаб бирга қочишга мажбур этдинг? [T. Драйзэр]

Берилган гапларда сўроқ олмоши равиш характерида келиб сабаб ҳоли вазифасини бажараяпти. Инглиз тилида сўроқ компонент турғун ифодани билдирса, ўзбек тилида сўроқ сўзнинг таржимасида шакл ўзгариш ҳолати юз беради.

What is your address? [T. Dreiser]

Қаерда турасиз? [Т. Драйзэр]

Гапда сўроқ олмоши равиш характерида келиб ўрин ҳоли вазифасини бажараяпти. Инглиз тилида сўроқ компонент турғун ифодани билдирса, ўзбек тилида сўроқ сўзнинг таржимасида шакл ўзгариш ҳолати юз беради.

What time do you get up to get breakfast? [T. Dreiser]

Унга нонушта тайёрлагани ўзинг **нечада** турасан? [Т. Драйзэр]

Гапда сўроқ олмоши равиш характерида келиб миқдор ҳоли вазифасини бажараяпти.

”**What** can I do for you, miss?” he inquired, surveying her curiously. [T. Dreiser]

”Бизга **қандай** хизматлар бор мисс?” Сўради у кизиқсиниб. [Т. Драйзэр]

Гапда сўроқ олмоши сифат характерида келиб аниқловчи вазифасини бажараяпти.

Юқорида берилган барча мисолларда ҳар иккала тилларда ҳам сўроқ олмошлари грамматик жиҳатдан бир хил вазифани бажариб келди. Аммо гап таркибидаги сўроқ синтаксемаларининг форма ўзгартриши борасида айрим фарқларни кўришимиз мумкин. Яъни инглиз тилидаги берилган мисолларда **What** сўроқ олмоши қандай вазифани бажариб келса ҳам шаклан турғунликни сақлаб қолди. Ўзбек тилида эса **нима** сўроқ олмошининг гап таркибида бажарган вазифасига кўра шаклан ва мазмунан форма ўзгартирганлигини кўришимиз мумкин.

Инглиз тилида гапда сўроқ олмошларининг формасини ўзгартришига қараб ўзгарувчан ва ўзгармовчи олмошларига ажратилади[1]. Кўриниб турибдики, инглиз тилида **What** сўроқ олмоши форма ўзгартирмовчи сўроқ олмошлари турига киради ва сўроқ гаплар **What** олмоши билан ифодаланиб форма ўзгартирмасдан турғун бирикмани ифодаласада, ўзбек тилида сўз сўроқ гапларда турлича: **нима, қанақа, қаерда, нечада, қандай** каби компонентлари берилиб гапда турли формаларда ва турли вазифаларни бажариб келмоқда.

Юқорида берилган мисоллардан кўриниб турибдики инглиз тилида **What** сўроқ олмоши ўзбек тилида мазмун оттенкаларига асосан турли сўроқ лексемаларида **What** - **нима, қанақа, қаерда, нечада, қандай, қачон** каби сўзларда ифодаланади. Бундан ташқари мисоллар орқали бадий матнларда сўроқ олмошлари иштирок этган гаплар таржимасида симметрик ва ассиметрик ҳолатларни ҳам кузатиш

мумкин. Чунки ўзга тилларда одатда мазкур жиҳатлар учун ўзгача моддий хусусиятли нутқ курилмалари яратилган бўладики, бир хил ҳаракат ёки ҳолатни акс эттирадиган бундай турлича кўринишли, аммо мазмунан яқин эквивалент ифода воситаларини кидириб топиш таржима амалиёти учун қулай замин яратади[3].

Кейинги мисолларимизда равиш характеридаги **Where** олмошининг ҳам ўзбек тилидаги грамматик ва лексик ифодаларини Теодор Драйзернинг инглиз тилидаги “Sister Carrie” ва ўзбек тилига таржима қилинган “Бахтиқаро Керри”, Эрнест Хэмингуэйнинг “Farewel to Arms” романининг ўзбек тилидаги нашри “Алвидо қурол” асарлари орқали мисол тариқасида кўриб чиқамиз.

Where did you come from? [T. Dreiser]

Сиз **қаёқдан** келиб қолдингиз? [Т. Драйзэр]

”**Where** is that young lady you were going to get for us?” [T. Dreiser]

Сиз бизга топиб бераман деган ёшгина жувон **қани**? [Т. Драйзэр]

Where have you been? [E. Hemingway]

Қаерларда қолиб кетдингиз? [Э. Хэмингуэй]

You know **where** to go? -Up the lake [E. Hemingway]

Сиз **қаерга** боришингиз керак? [Э. Хэмингуэй]

Инглиз тилида **Where** сўроқ олмоши ҳам форма ўзгартирмайдиган олмош ҳисобланади. Юқорида берилган мисолларда равиш характеридаги **Where, Қаер** сўроқ олмошининг ўзбек тилида келишик қўшимчалари билан турланиб келиши ўзбек тили келишик категорияларининг ривожланганлиги инглиз тилига нисбатан муқаммал эканлигини исботлаб беради. Ўзбек тилида **қаер** равиш характеридаги олмош барча келишик категорияларини олади ва ҳозирги замон инглиз тилида ўзбек тилида келишик қўшимчалари орқали ифодаланган грамматик алоқа ёрдамчи сўзлар бўлмиш предлоғлар воситасида ифодаланган. Инглиз тилида келишик қўшимчалари қисқариб кетганлиги сабабли предлоғлар бир неча хил функцияда кенг қўлланилади. Инглиз тилида келишик категорияси яхши тараққий этмаган, ўзбек тилида эса яхши тараққий этган. Инглиз тилидаги иккита келишик, морфологик жиҳатдан, ўзбек тилидаги олтига келишик билан таққосланади[2]. Ўзбек тилида расмий ва сўзлашув тиллари мавжуд бўлиб асосан равиш характеридаги сўроқ олмошлари бу икки усулда ҳам қўлланилади.

расмий тил	сўзлашув тили
қаерга	Қаёққа, қайга
нима учун	Нега, не учун
қаерда	қайда, қаёқда
қаердан	қайдан, қаёқдан

Бундай сўзлашув усулидаги сўроқ сўзларни ўзбек тилида бадий асарларда ҳам ишлатилиш ҳолатларини кузатган бўлсак инглиз тилида расмий ва сўзлашув тилларда фақат **Where** сўроқ сўзини ишлатилишини берилган мисоллар орқали кузатдик.

Инглиз ва ўзбек тилларида сўроқ олмошларининг яна бир фарқли жиҳати шундаки, ўзбек тилида сўроқ олмошларига – **лар** аффикси қўшилганда ҳам кўплик ва ҳам ҳурмат маъноси ифодаланади ёки сўроқ сўзларнинг такрорланиб

қўлланилиш хусусияти кишилар шахсини нараса предмет белги сифатини турини аниқлаш учун ишлатилади.

Мажлисга кимлар келди?, мажлисда ким – ким бор эди?

Бозордан нималар олдинг? Нима –нималар харид қилдинг?

Табиийки, инглиз тилида бундай конструкциялар учрамайди. Инглиз тилида бундай конструкцияларни гап мазмунини тўғри англаш учун қўшимча

лексемалар ёки to be феълининг кўпликдаги шакли қўлланилади. Агарда таржиманинг тўлиқ мослашув ҳолатида таржима қилинса конструкция хато ҳисобланади.

Whos came to the meeting? - Who who were at the meeting?

Whats did you buy at the market? - What what you bought?

Мана шундай ўзаро фарқлар ҳам таржимада грамматик мутаносибликка эришишда тил ўрганувчига қийинчилик туғдириши мумкин. Шу сабабли таржимада мослашув мавжуд бўлмаган ҳолатларда қуйидаги таржима усуллари қўлланади: **А) алмашиниш. Б) ўзгариш. С) тушириб қолдириш. Д) қўшимча қўйиш**[3].

Сўроқ олмошлари материаллари устида сўз юритар эканмиз бевосита омонимларга тўхталиб ўтамиз янада аниқроғи инглиз тилида гап орасида учрайдиган сўроқ ва нисбий олмошлар устида ишлаб уларни лексик жиҳатларини кузатамиз[4]. Эътиборимизни яна who ва what олмошига қаратадиган бўлсак, яъни нисбий олмош who сўроқ олмоши who дан бутунлай фарқ қилади. Инглиз тилида нисбий олмошлар кўпинча субъектни ёки объектни изоҳлаш учун хизмат қилади. Ўзбек тилида эса сўроқ сўзлар нисбий сўз вазифасида келганда сўз маъносини кучайтириш учун сўроқ сўзга **-ки** ёки **-даким** қўшимчаларини қўйиш ҳолатларини кузатамиз.

Кимки кўп ишласа у кўп ҳақ олади. Кимдаким виждонан ишласа у ҳурматга сазовордир. Ҳар иккала қардош бўлмаган тилларда ҳам сўроқ олмошлари нисбийликини ифодалаш жараёнида сўроқ оттенкасини баён қилмайди. Баъзан сўроқ сўзлар ҳис-ҳаяжонни англатиш учун ҳам хизмат қилади ва гапда сўроқни

билдирмайди: **Қандай ажойиб кун! What a lovely day!**

Ушбу ишда биз фикр юритмоқчи бўлган яна бир жиҳат сўроқ олмошларининг функционал вазифасига кўра сўроқ гапларда отлар ёки сифатлар билан ёндошиб субстанциал ва квалификативлик вазифасида ишлатилишидир.

Хулоса. Сўроқ олмошларининг гапда грамматик ва лексик маъно турларини ўргана туриб фақатгина сўроқ сўзлар оттенкасини эмас, уларнинг ресурсларини, қайси бўлимга таълуқли эканлигини ва уларнинг эквивалентлик хусусиятга эга эканлигини, сўроқ гапларнинг тилда алоҳида аҳамиятга эга эканлигини ўрганиб борамиз.

Қардош бўлмаган ҳар иккала тилда гапнинг сўроқ мазмунини ҳосил қилиш учун сўроқ сўзларнинг грамматик жиҳатдан гап таркибида жойлашуви деярли бир хилликни ташкил этса, семантик жиҳатдан англашувига кўра ҳар иккала тилда турли шакллари талаб қилади. Бу эса ушбу тилларнинг грамматик прономинал имкониятларида фарқларни келтириб чиқаради.

Чет тилини ўрганишда сўроқ олмошларининг семантик хусусиятларидан фойдаланишнинг самарадорлиги шундаки, сўз бойлигини ошириш ва бойитиш, нутқ ўстириш, тилини тизимли ўрганиш, нутқий-лисоний интеграция ҳодисалари орасидаги боғлиқлик бир вақтда ўзлаштирилиб борилади, кўрсатмалилик, изчиллик ва тушунарлилик, узвийлик ва узлуксизлик тамойиллари билан бевосита яқиндан таништирилади. Юқоридаги дастлабки маълумотлар интерогатив субстанциал ва квалификатив синтаксемларни батафсил ўрганиб чиқишни ва уларни тўғри талқин қилган ҳолда алоҳида иш(илмий) ва кенг мулоҳаза юритишни таъкидлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Бўронов Ж. Бўронова М. Инглиз тили грамматикаси. Т_1978, 73-75 б
2. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. Т_1973. 96 -111 б
3. Кўчимов У. Юлдашев А. Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва таржимашунослик мутахассислиги бўйича хрестоматия. Т-2017. 258-262 - б
4. Мухин А. Синтаксемный анализ английского языка. М_ 1978. 222 – 236 б
5. Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Ленинград: Наука. 1980 – М: 1973 – 221 – 235 с.
6. Есперсен О. Философия грамматики . М_ 1977. 144 - б
7. Петрова. О. В. Местоимения в системе функционально - семантических классов слов. В_ 1989. С-55
8. Турсунов У. Мухторов Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т_ 1975. 306-б
9. “Таълим таррақиёти” Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг ахборотномаси 5-махсус сон, 1999 й.
10. Шведова Н. Ю. Местоимение и смысл. М_ 1995. 35 – б.
11. Драйзэр Т. Бахтикарро Керри. Т- 2007. 14-341 б.
12. Хэмингуэй. Э. Алвидо қурол Т - 1973. 14-277б.
13. Dreiser. T. Sister Carrie . New York: Doubleday page Publ., 1958. 66-355 p. (In Eng)
14. Hemingway. E. Farewell to Arms. Leningrad, Prosveshaniye Publ., 1971. 123-190 p. (In Eng)

Давронбек ОРИПОВ,
“Ishonch” ва “Ishonch-Доверие” газеталари
таҳририяти муҳбири
E-mail: bekdavr@mail.ru

ЎзМУ профессори, фил.ф.д. Раҳмонов Н.А. тақризи асосида

NEW RECORDS FROM THE EPIC “ORZIGUL”

Abstract

This article briefly discusses and explains the epic “Orzigul”, which is the decoration of the epic repertoire of the famous bakhshi Isлом Nazar, its variants in the oral tradition of the peoples of the world, related plots, ways of reflecting the epic hero Orzigul in world folklore. The article also analyzes the main and leading characters of the epic, the author's views on their lexical meanings.

Key words: folklore, bakhshi, plot, motive, fairy tale, epic poem, short story, folklorist, hero, variant, record, repertoire, fundamental, scientific hypothesis, ancestor, image, aspect, research.

НОВЫЕ ЗАПИСИ ОТ ЭПОСА “АРЗИГУЛЬ”

Аннотация

В этой статье кратко обсуждается и объясняется эпос “Арзигул”, являющаяся украшением эпического репертуара знаменитого бахши, народного поэта Узбекистана Ислам Назар угли, его варианты в устной традиции народов мира, связанные сюжеты, способы отражения эпического героя Арзигул в мировом фольклоре. Также в статье анализируются главные и ведущие персонажи эпоса, авторские взгляды на их лексические значения.

Ключевые слова: фольклор, бахши, сюжет, мотив, сказка, поэма, повесть, фольклорист, герой, вариант, запись, репертуар, фундаментальная, научная гипотеза, предок, образ, аспект, исследование.

“ОРЗИГУЛ” ДОСТОНИ ЮЗАСИДАН ЯНГИ ҚАЙДЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада атоқли бахши, Ўзбекистон халқ шоири Ислам шоир Назар ўғли эпик репертуарининг беағи ҳисобланган “Орзигул” достони, унинг эпик сюжети юзасидан ҳали ўзбек фольклоршунослигида қайд этилмаган, фольклоршунос олимлар томонидан билдирилмаган фикрлар ҳақида қисқача тўхталинади ҳамда изоҳланади. Шунингдек, мақоладан достондаги асосий ҳамда етакчи образлар таҳлили, уларнинг луғавий маъноларига бағишланган муаллиф фикрлари жой олган.

Калит сўзлар: фольклор, бахши, сюжет, мотив, эртак, достон, қисса, фольклоршунос, қаҳрамон, вариант, қайд, репертуар, фундаментал, илмий фараз, аждод, образ, аспект, тадқиқот.

Фольклоршуносларимиз томонидан Ўзбекистон халқ шоири, элимизнинг сеvimли бахшиси Ислам шоир Назар ўғлидан бир кам ўттиз достон ёзиб олинган. Ҳар бир достон назмий қисмининг ўзи икки, уч, боринг-ки, беш минг мисрадан иборатлиги ҳисобга олинса, бахши қувваи-ҳофизасининг нақадар улкан ҳамда кучли бўлгани аниқлашади. Ана шу йигирма тўққиз достон ичида “Орзигул” Ислам шоир репертуарининг шох асаридир десак, айни ҳақиқатни айтган бўламиз.

Чиндан-да, бу достонни Ислам ота ўзгача иштиёқ, меҳр ҳамда “жазба” билан қуйлаган. “Орзигул”ни илк марта Ислам Назар ўғлидан маҳоратли фольклоршунос Мансур Афзалов 1938 йили ёзиб олган. Таъкидлаш жоизки, бахшидан ёзиб олинган илк эпик асар ҳам айнан “Орзигул” достони эди.

Тўғри, ушбу достон фақатгина Ислам шоир репертуаридагина бўлмаган. Пўлкан Муҳаммадқул Жонмурод ўғли, Нурмон Абдувой ўғли, Тўқли шоир Рўзиев, Қўзи шоир Рўзиев, Холмирза Жўраев сингари бахшилар репертуарини ҳам ушбу достон беағи турган. Фарқли томони, ушбу достон Нурмон Абдувой ўғлида “Абдулла копир”, ака-ука Рўзиевлар ижодида “Дилором” деб номланган бўлса, 1965 йили Фаргона вилоятининг Учқўприк туманидаги Ботирхўжа

қишлоғилик Холмирза Жўраевдан достон матнининг насрий баёни ёзиб олинган.

Ислам Назар ўғли қуйлаган “Орзигул” достони сюжетининг мукамаллиги, мазмунан бойлиги, образларнинг пишиқ-пухталиги, достон тилининг поэтик воситаларга мўллиги, ўзида нисбатан архаик мотивларни сақлаб қолгани билан вариантдошларидан устундир.

В.Жирмунский, Ҳ.Зарифов[1], М.Афзалов[2], О.Собиров[3], Б.Саримсоқов[4], М.Жўраев[5] сингари атоқли фольклор фидойилари ушбу достон эпик сюжети ҳақида ўз қарашларини илмий мақола, диссертация, қўлланма кўринишида қайд этиб ўтишган.

“Орзигул” достонининг ҳозиргача чоп этилган нашрлари давр, мафкура нуқтаи назаридан деярли қирқ фонз қисқартирилган ҳолда чоп этиб келинган эди. 2018 йили фольклоршунос олим Маматқул Жўраев ташаббуси билан “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”да “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 жилдлигининг 12 жилдида бу достоннинг тўлиқ, мукамал нашри чоп этилгани тарихий воқеа бўлди. Ушбу тарихий хизмати учун фидойи олимимизга ўз ташаккуримизни билдирамиз.

Табиийки, ҳозирча ушбу тўлиқ нашр фундаментал тадқиқ қилингани йўқ. Баҳоли қудрат,

биз ушбу нашрдан олган янги таассуротларимиз, фараз ҳамда хулосаларимизни баён қилишни лозим топдик.

Достон эпик сюжети кўпчиликка таниш бўлгани боис, унга тўхталмай, фикр-мулоҳазаларга ўтамиз. Ўзбек фольклоршунослигининг “дарға”лари ҳисобланган В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифнинг фикрига кўра, “ушбу эпик сюжет Ўрта Осиё халқлари орасида “халқ китоби”, яъни “Маликаи Дилором” қиссаси сифатида ҳам кенг оммалашган бўлиб, унинг тарихий илдизлари қадимги даврлардаги никоҳ ҳамда оилавий маросимларга бориб тақалади”[6]. Устоз олимлар фикрини қўллаб-қувватлаган, фольклоршунос Б.Саримсоқов бир мақоласида халқ эпоси сюжетининг шаклланишида реал воқелик талқини ва бадиий шартлилик муҳим ўрин тутишини қайд этган эди[7].

Устозлар фикрига қарши чиқмаган ҳолда, биз ўз фаразларимизни илгари сурмоқчимиз. Эътибор берилса, эпик турга мансуб асарлар, хусусан, эртақ, афсона, ривоят, тарихий қўшиқ, достон ва шу кабиларда қиз ўғирлаш, гўзал қизларга эғалик қилиш, ҳеч бўлмаса бунга уриниб кўриш ҳолатлари кўп учрайди. Бу жоҳил подшо, золим ота ёки ёвуз деб кўрилишида бўлади, одатда.

Тарихий қайдномалар шуни кўрсатадики, қадим даврларда мамлакатни бошқарган подшо — мамлакат отаси сифатида улуғланган. Ҳатто, баъзи бир жоҳил шоҳлар ўзини “Яратгanning ердаги сояси” дея ҳисоблаган. Мантқан олиб қаралганда, мамлакатдаги барча ёшлар унга фарзанд нисбатида бўлган. Аммо, шоҳ жоҳил бўлса, табиийки, унинг ҳарамиди, гўзал қизлар билан доимо бойитиб бориладиган кошонаси бўлган. Англаганингиздек, унинг фарзандлари сифатида қаралиши керак бўлган қизлар куч ишлатилиб, ҳарамига олиб келинган. Ва бу ҳолат авом халқда “юрт отаси”га нисбатан чексиз нафрат, исён, ўч олиш туйғуларини кучайтирган.

Куч йўли билан фарзандлари, ой қизларини тортиб ололмаган халқ ҳеч бўлмаса, оғзаки унга қарши бош кўтарган. Золим шоҳ ҳақида афсона, қўшиқ, латифа, достон тўкиган бўлиши керак. Мисол учун, ҳинд кино ижодкорлари томонидан суратга олинган “Моҳенжадаро” бадиий фильмини олайлик. Милоддан аввалги 2012 йил воқеаларидан сўзлайдиган фильмда Моҳенжадаро мамлакатиди ҳокими, қонхўр Махам ва унинг қилмишларига қарши бош кўтарган халққа бошчилик қилган Сарман ҳақида сўз боради.

Сарман қишлоғидан Моҳенжадаро бозорига келиб, савдо-сотик билан шуғулланади. Кунлардан бир Махамнинг яқкаю ягона фарзанди Сажит Шоши қишлоғидан келган савдогарлар билан қилган суҳбатини эшитиб қолади. Улар шаҳзодага “Келтирган молларимиздан сотиб олинг. Бу йил қурғоқчилик туфайли экинимиз унмади” дейишади. Ўз навбатида шаҳзода уларга “Ҳар кун ҳарамимга қишлоғинглардан бир қизни жўнатиб турсанглар, сенларга ёрдам қиламан”, дейди. Жаҳли чиқиб, унга ҳамла қилмоқчи бўлган қолни эса тепиб юборади.

Ёки бўлмасам, ўзбек халқ эртақларидан бирида солиқ тўлай олмай, солиқ ундирувчиларга ёлвораётган кекса аёлга — “Пулинг бўлмаса, қизингни олиб кетамиз, эвазига” дейишади.

Мана шу оддий лавҳалар ҳам, олис тарих қаъридаги сирлардан сўзлайди. Бу каби мисоллар ўзбек ҳамда жаҳон фольклорига етарлича топилади.

Б.Саримсоқовнинг “Орзигул” достони юзасидан бир неча қайдлар”[8] мақоласига яна бир қарра

муружаат этамиз. Унда Қадимги юнон тарихчиси Геродот қаламига мансуб “Тарих” асарида икки ривоят келтирилган. Биринчисида, ўз қизини севиб қолиб, унга уйланмоқчи бўлган Миср шоҳи Микерин ҳақида сўз боради. Зўрлик билан ўз қизига уйлангач, қонхўр шоҳнинг қизи номусига чидай олмай, ўзини осоди.

Иккинчи ривоятда эса, Қирнинг ўғли Камбис тахтга ўтиргач, икки синглисига уйланади. Ҳар икки воқеанинг “Орзигул” достони сюжетида асос бўлгани илмий асосланмаган. Ҳатто, бу ривоятларнинг қадимда ўлкамизда яшаган аجدодларимизга маълум бўлган бўлмагани ҳам номаълум.

Буни Б.Саримсоқов “Қадимги юнон тарихчиси Геродотнинг ўша машҳур “Тарих”идан келтирилган юқоридаги икки ривоят ўзининг тарихий асослари билан ҳақиқатга қанчалик яқин эканлиги бизга қоронғу, бироқ шу ва шу каби ривоятлар ёзма адабий-бадиий, тарихий манбалар орқали туркий халқлар эпосига ҳам ўз таъсирини кўрсатган бўлиши табиий”, дея тўғри таъкидлаган.

Ўринли савол туғилади: биз илгари сураётган фараз қанчалик ҳақиқатга яқин. Тўғри, бу ҳозирча илмий фараз, ҳолос. Буни илмий жиҳатдан исботлаш учун янада чуқур тадқиқот олиб бориш, достон эпик сюжети халқаро қиёсий-типологик, қиёсий-этнографик, лингвистик, жанрлараро типологик методлар аспектида ўрганмоқ лозим.

Эътиборли жиҳатлардан яна бири, “Орзигул” достонининг мазкур вариантыда диний элементларга оид парча, образ, мотивларнинг тўлиқ берилганидир. Вайсил қирон, Хизр зинда, Илёс, Ҳибби, Ҳасан каби образлар, қизил гул, алвон ва қора рангли тумор мотивлари бошқа нашрларда учрамайди. Бу эса, ушбу мукаммал вариантни юқорида номи келтирилган аспектларда ўрганишни тақозо қилади. Ҳозирга қадар, достондаги диний элементлар ҳақида айтилиб фикр билдирилмаган.

Достон матнини ўқиб туриб, икки масала эътиборимизни тортди. Биринчиси, на бу вариантда, на бошқа вариантларда ва на шунга ўхшаш сюжетларда подшонинг бош қаҳрамонга алмаштирилган ўғил фарзанди ҳақида гап кетмаган. Тўғри, фольклоршуносликда шартлилик тушунчаси мавжуд. Унга кўра, Эрназар боғбоннинг ўғил фарзанди Орзигулга алмаштирилиб, ўз вазифасини бажаргач, сюжетдан чиқиб кетиш ҳолати табиийдек туюлади. Лекин, бу образнинг достон ичида “йўқолиб” қолиш сабабини ўрганса, бунинг тарихий илдизларини қидирса бўлади.

Яна бир қизиқ факт. Оқилой — Султонхоннинг аёли, Сувонхоннинг онаси. Оқтош шаҳрининг маликаси. Достон сюжетида ушбу образ кўп ҳам таърифланмаса-да, унинг ақлли, подшо ҳамда шаҳзодага вафодор, яқкаю ягона ўғли учун йигирма йилдан бери ажойиб отни боқаётганини англаш қийин эмас. Аммо, негадур унинг номи сюжетида икки хил номда кетган.

Сувонхон тушида кўрган парининг ёнига кетишдан аввал, онасининг олдига боради. Онаси ундан:

Бориб келгин, болам, эсон-омона,
Кўп олислаб мени қилма девона,
Неча вақтда қайтасан биз томона.
Бориш жойинг айтиб кетгин, Сувонжон,
Харажатинг ғазнадаги пул бўлсин.
Оқилой дер, энанг сендан парвона,
Мададим, қувватим, сенга йўл бўлсин?[9]

дея сўрайди. Бу ўринда дoston тингловчига Сувонхоннинг онасининг исми Оқилой экани аён бўлади. Бу жумла сал ўтиб янада мустаҳкамланади. Хусусан,

Шунда энаси:

-Бор, ўғлим, омон бўл, соғ бориб, саломат кел, қувнаб бориб, ўйнаб кел, ёрингни топиб кел, унинг билан давру даврон сур! Кечикмай ошигингни топгин, газаб қилиб отингни чопгин, топишдир сени қомил тирларга, Оқилой дейдилар мен бир занони-соддага, бор энди топишдир сени қодир худога, — деди.

Аммо, негадур Ислош шоир куйлаган “Орзигул” дostonининг 160-161 бетларида маликанинг номи Мастура шаклида таърифланади.

Подшонинг ёриман, элга мўътабар,
Сувонхоннинг энасиман, мен ночор.
Хар ишга килурман сени гирифтор,
Қаердадир Дилмурод кўзим қокилдор?
Мастура дер, эшит менинг отимни,
Найладинг, Оллоёр, у қанотимни,
Ҳозирча эгасиман ўз юртимни[нг].
Мен муштипар сендан бу кун сўрайман,
Дарров топиб бергин Дилмуродимни[10].

Ушбу ҳолат англашилмовчиликми, ёки бахши маликанинг исми иккиталигини тингловчига маълум қилмоқчи бўлганми, буёғи бизга қоронгу. Лекин, Оқилой — Мастура образи дoston сюжетида камнамо иштирок этсада, Сувонхоннинг онаси сифатида ёдимизга муҳрланади.

Энди эса сўнгги масала, дoston эпик сюжетидаги қаҳрамонлар исмига эътиборингизни қаратмоқчимиз. “Орзигул” дostonини мутолаа қилар экансиз, халқ даҳосининг нақадар буюклигига яна бир қарра таҳсин ўқийсиз.

Орзигул, Сувонхон, Қорахон, Барногул, Султонхон, Оқилой, Сари мирохур, Дилмурод, Омон каниз, Паттигул момо. Булар дoston сюжетидаги асосий образлар. Келинг, имслар маъноси ҳақида қисқача тўхталсак.

Қорахон — кўчма маънода ишлатилган бўлиб, ичи, нияти, пешонаси, кўйинг-ки, ўзи қора инсон. Қора, қабиҳ нияти уни ёмон йўла бошлаб, охири шармандали ўзим сари етаклайди. Барногул ойим эса чиндан-да барно аёл. Ўзидек барно қиз — Орзигулни дунёга келтирган.

Орзигул — ўз номи билан орзудаги гул. Эрназар боғбон ва Тўтигул момонинг бор-йўқ орзуси. Чиройи, одоби, фаҳм-фаросати, ҳамма жиҳати орзудагидек.

Сувон — луғавий маъносига эътибор берилса, эгавдек маҳкам йигит. Душман беш жойидан яраласа ҳам, ўлмайди. Чунки, унда Аллоҳнинг субҳон сифати мавжуд.

Султонхон Оқтош шахрининг эгаси, донгдор султон. Оқилой эса унинг оқила аёли. Унга ҳар жиҳатдан мос.

Сари исмига эса “Ўзбек исмлари” изоҳли луғатида[11] куйидагича таъриф берилган:

“Сари, Sari (ўз) — айнан: сариқ рангли бола, сариқ сочли бола ёки таниқли, машҳур; оқсуяқлар, аслзодалар авлодига мансуб”. Дoston матнини кузатганингизда, Сарининг доимий орзуси аслзодалар қаторида бўлиш, улар билан даврон суриш эканини пайқайсиз. Сари мирохур дoston сўнггида ниҳоят ниятига етади. Хосхонага вазир бўлади. Сари исмини йигитларнинг сараси, асли маъноларида ҳам талқин қилиш мумкин.

Омон каниз Қорахондан аёли ҳомиладор бўлганини суюнчи олиб, омон кунлар келаётганига ишора қилса, Паттигул ўз исмига мос, Барногулнинг яшаб қолишини таъминлайди.

Ва ниҳоят Дилмурод. Ўз номи билан асар сўнггида дилларни муродга етказди. Аён бўляптики, ҳар бир образ исми халқ нуктаи-назаридан, тажриба синовидан ўтиб, жуда ўринли танланган.

Дoston сюжетида Қорахоннинг Оқтош юртига исмини Оллаёрга ўзгартириб, қирқта хачирга тиллаларни босиб йўл олгани ҳақида сўз боради. Гап тиллага тўлдирилган қоплар юкланган қирқ хачирда эмас, гап Оллаёр исмида. Назаримда, бу исм одатда ижобий маънони бериб, ижобий эпик қаҳрамонга хос исм. “Ўзбек исмлари изоҳли луғати”да бу исмга куйидагича таъриф берилган:

Оллоёр, Olloyor (ар-фм.) — Аллоҳ қўллаб ёр бўлиб юрсин. Сол. : Оллодўст.[12].

Англашиляптики, бу исм қабиҳ ниятли подшога у қадар мос келмагандек. Қораёр эпик номи назаримизда унга жуда мос тушарди. Тўғри, Қорахон ўзига Аллоҳ ёр бўлишини истаб, шу исм остида яширинган бўлиши мумкин. Аммо, фикри ожизимча, Аллоҳ аза ва жалланинг муборак номи ила ёвуз ниятини амалга оширишни доно халқимиз оқламаган ҳамда хоҳламаган бўларди. Дoston сюжети асрлар мобайнида сайқал топиб, такомиллашиши натижасида исмларга баъзи бир таъсирлар кўрсатилган бўлиши, эҳтимолдан ҳоли эмас.

Сизга баён қилинган фикрлар ҳозирча дostonдан олинган таассуротлар, тахмин ҳамда фаразлар, ҳолос.

Ислош шоир Назар ўғли репертуаридаги “Орзигул” дostonининг ўрганилмаган қирралари, эпик сюжетининг очилмаган сир-синоатлари бисёр. Бу учун албатта, янада шижоат билан изланиш, тадқиқот аспекти янада кенг қўламда олиб бориш талаб этилади.

Бизнингча, ушбу илмий-тадқиқот ишимизнинг натижалари келгусида амалга ошириладиган тадқиқотлар учун муайян назарий асос бўлади, деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т.: Узбекский народный героический эпос. М.: Огиз, 1947. С-147.
2. Афзалов М. Талантли куйчи, Ислош Назар ўғли. Танланган асарлар. Т.: 1953.
3. Собиров О. Ислош шоир Назар ўғли. “Фан” Т.: 1967.
4. Саримсоқов Б. “Орзигул” дostonи юзасидан бир неча қайдлар// Ислош шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. — Тошкент: Фан, 1978. — Б.27-36.
5. Жўраев М., Муҳаммадиев Х., Жўраева М. Эзгуликнинг оидин қўшиғи. Орзигул. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 12-жилд. —Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2018. -Б.6.
6. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т.: Узбекский народный героический эпос. М.: ОГИЗ, 1947. С-147.

7. Саримсоқов Б. “Орзигул” достони юзасидан бир неча қайдлар// Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. — Тошкент: Фан, 1978. — Б.27-36.
8. Саримсоқов Б. “Орзигул” достони юзасидан бир неча қайдлар// Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. — Тошкент: Фан, 1978. — Б.27-36.
9. Ислом шоир Назар ўғли. Орзигул. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари 100 жилдлиги. 12 жилд. “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”. Т.: 2018. Б.63.
10. Ислом шоир Назар ўғли. Орзигул. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари 100 жилдлиги. 12 жилд. “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”. Т.: 2018. Б.160-161.
11. Бегматов Э.Ўзбек исмлари маъноси. Изоҳли луғат. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. Т.: 1998. Б.376.
12. Бегматов Э.Ўзбек исмлари маъноси. Изоҳли луғат. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. Т.: 1998. Б.319.

Зокир ПАРДАЕВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Тахририй-нашриёт бўлими бошлиғи,
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, (PhD)
E-mail: zokirmajid@gmail.com

Филология фанлари доктори, профессор Б.Н.Каримов тақризи асосида

ШЕЪРИЯТДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ

Аннотация

Мақолада истиқлол даври шеъриятида миллий ўзликни англаш масаласига эътибор қаратилган. Давр шеъриятига монанд шеърий асарларлар таҳлилга тортилган. Хусусан, Шавкат Раҳмон, Азим Суюн, Хол Муҳаммад Ҳасан, Эшқобил Шукур сингари шоирлар ижоди мисолида ҳозирги ўзбек шеъриятида миллий ўзликни англаш масаласига атрофлича ёндошилган. Шунингдек, бугунги адабий жараёнда кечаётган янгиланишлар ва ўзига хосликлар хусусида сўз юритилган.

Калит сўзлар: шеърият, истиқлол, миллий ўзликни англаш, миллий урф одатлар, халқ оғзаки ижоди, дунё адабиёти, адабий жараён.

UNDERSTANDING NATIONAL IDENTITY IN POETRY

Abstract

The article focuses on the issue of understanding national identity in the poetry of the independence period. Poetic works similar to the poetry of the period are analyzed. In particular, on the example of poets such as Shavkat Rahmon, Azim Suyun, Khol Muhammad Hasan, Eshqobil Shukur, the issue of understanding the national identity in modern Uzbek poetry is discussed in detail.

Key words: poetry, independence, understanding of national identity, national customs, folklore, world literature, literary process.

ПОНИМАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПОЭЗИИ

Аннотация

Статья посвящена проблеме осмысления национальной идентичности в поэзии периода независимости. Анализируются поэтические произведения, близкие к поэзии того периода. В частности, творчество таких поэтов, как Шавкат Рахмон, Азим Суюн, Хол Мухаммад Хасан, Эшқобил Шукур посвящено проблеме понимания национальной идентичности в современной узбекской поэзии, а также рассказал о нововведениях и особенностях современного литературного процесса.

Ключевые слова: поэзия, независимость, понимание национальной идентичности, национальные обычаи, фольклор, мировая литература, литературный процесс.

Шеърий асарни англаш ва ҳис этиш учун муайян тарзда шаклланган адабий билим, шу асарларга мос келадиган руҳий кайфият лозим бўлади. Чунки шоирлар ўз қалб кечинмаларини шеърий йўл билан баён қилар экан, қайсидир жиҳатдан руҳий-психологик вазиятни, безовталиқ, ҳаловатсизлик, қувонч ёки аламли дамларни бошидан кечиради. Бундай тарзда майдонга келган ва ўз дардини халқ дарди билан омухта тасаввур қилган шоирлар шеърларининг пайдо бўлиши мустақиллик йиллари учун ҳам бегона эмас. Зеро, мустақиллик даври ўзбек адабиётида миллий ўзликни англаш, миллий урф-одатлар ва қадриятларга эътибор кучайди. Шоирлар учун ўз ички дунёсини намоён қилиш билан биргаликда ўз халқининг бошқа бирор миллатдан кам эмаслигини таъкидлаш мавзуси санъат ва адабиётнинг барча соҳалари учун муҳим аҳамият касб этди. Шеъриятда ўзига хос шаклий изланишлар, бир томондан, дунё адабиётига мурожаат ва уларнинг тажрибаларидан баҳраманд бўлган ҳолда намоён бўлган бўлса, иккинчи томондан, халқнинг маънавий бисотидаги дурдоналардан, халқ оғзаки ижодидан мавжуд адабий манбалардан унумли фойдаланиш жараёнлари жиддий тус олди. Халқ

ҳамиша ўзлигига қайта-қайта назар солиши, ўз қалбини қўшиқ ва куйларда, дoston ва эртакларда акс эттириши мавжуд ҳақиқатдир.

Адабий жараёни теран биладиган академик Наим Каримов истиқлол даври ўзбек шеъриятида асосан уч хил йўналишда асарлар ёзаётган шоирлар ижодининг ўзига хос жиҳатларини урғу бериб кўрсатади: “Буларнинг биринчисини, шартли равишда, интеллектуал шеърият намояндалари деб аташ мумкин. Бу гуруҳнинг тепасида Усмон Азим турибди. Унинг ва даврдошларининг шеъриятида истиоравийлик, фалсафийлик, агар лўнда қилиб айтсак, тафаккур ёлқинлари порлаб туради. Иккинчи йўналиш вақиллари учун халқона оҳанглар, миллийлик, соддалик, айниқса, муҳимдир. Вақти-вақти билан бу ҳар иккала йўналишда ижод қилувчи шоирлар ҳам борки, улар учинчи йўналишни ташкил этадилар”[1].

Демак, олим ҳозирги ўзбек шеъриятини интеллектуал, халқона, қоришиқ, дея учта йўналишга ажратган. Бундаги тасниф ўзини оқлаши аниқ. Филология фанлари доктори Улугбек Ҳамдамов эса: “1990 йиллар шеърияти моҳиятини ифода қилиш усулига кўра, асосан уч хил: биринчиси, халқона оҳанг

бўлиб, ушбу усулнинг вакиллари М. Юсуф, С.Сайид, Р.Мусурмон, И. Мирзо, М.Мирзо каби шоирлардир. Уларнинг шеърлари ўқувчига тез етиб боради, тез сингади, шу билан бирга тез унутилади ҳам.

Навбатдагиси – анъанавий йўналиш. Бу йўналишдаги шоир – янги ифода усулини кидириб ўзини уринтирмайди. Балки туйғуларини мавжуд ва кенг истеъмолдаги шаклга солади. Х.Аҳмедова, Э.Шукур, З.Мирзаева, С.Ашур, С.Рауф каби шоирлар.

Анъанавий йўналиш халқона ва учинчи – модерн рухдаги шеърият ўртасида гўё бир кўприк. Модерн шеърият шоирнинг ўз кайфияти учун янги ифода кидириш билан боғлиқ бўлиб, унинг бир ирмоғи шеъриятнинг ўз ички моҳиятидан бошланса, бошқаси жамиятдаги ижтимоий жараёнлар бағридан сизиб чиқади. А.Кутбиддин, Б. Рўзимуҳаммад, А.Саид, Фахриёр каби шоирлар...”[2].

Демак, олим халқона, анъанавий, модерн йўналиш деб учта гуруҳга ажратиб, гуруҳ вакиллари номларини бирма-бир санайди. Ҳатто Улуғбек Ҳамдамов шу учта йўналишда ижод қилувчи шоирлар бир йўналишдан бошқасига ўтиб туришига ҳам ургу беради. Лекин шоирнинг темпераменти, дунёкараши ва индивидуал тушунчаларига кўра битта услуб барибир устуворлик қилишини, белгилувчи моҳиятга эга эканини эътироф этади. Олим: “Уларнинг шеърлари ўқувчига тез етиб боради, тез сингади, шу билан бирга тез унутилади ҳам”, деган қараши бироз мунозарали ҳам кўринади. Тасаввуримизча, қайси йўналишда ёзилган бўлишидан қатъий назар, яхши шеър, образлар, рамзлар билан тўйинган беназир шеър унутилиши қийин кечади. Катта-кичик авлодга мансуб ҳар бир олимнинг мустақиллик даври шеъриятига нисбатан ўз қарашлари борлиги қувонарлидир. Зеро, шеърият шундай турфа рангларнинг жилосидан майдонга келди. Дейлик, яна бир ёш тадқиқотчи Алимардон Ҳайитов ҳам кўп жиҳатдан У.Ҳамдамов таснифига яқин фикрни ўртага ташлайди: “1990 йиллар шеъриятидаги услубий изланишларни шартли тарзда қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Халқона рухдаги услубий изланишлар.
2. Мумтоз лирик йўналишдаги услубий изланишлар.
3. Модерн йўналишдаги услубий изланишлар”[3].

У.Ҳамдамов билан А.Ҳайитов 90-йиллар шеъриятидаги услубий йўналишни таснифлаш жиҳатдан деярли яқин фикр билдирганлигини кузатиш мумкин. Шу эътибордан ҳозирги замон ўзбек шеъриятини асосан уч хил йўналишга таснифлаб ўрганиш мақсадга мувофиқ:

1. Халқона ижодий услуб.
2. Анъанавий услуб.
3. Модерн услуб.

Янги замон шеъриятини тадқиқ қилар эканмиз, халқона услубда, анъанавий шакллари янгича шакл-шамойилда тасвирлаган, яъни юқорида келтирган уч услубни омухталаштирган ҳолда янги бадиий манзара-панорама яратган кўплаб ижодкорларни учратиш мумкин.

Бу даврда майдонга чиққан Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Азим Суён ва Усмон Қўчқорлар ижодида инсоннинг ички изтироблари, туйғулари ва кечинмалари бир қадар моддийлашади, шеър инсонни ҳаёти ва аъмолини таҳрир этувчи, эътиқодга элтувчи кўзгу вазифасини бажаради. Шу

билан бирга, инсонни соф, борица тасвирлаш, қалбига чуқур кириб бориш, уни ўзи яшаётган ҳаёт ичида кўрсатиш анъаналари юзага келди. Социалистик реализм ва ҳукмрон мафкура сиёсатини мадҳ этиш, турли мафкуравий жараённинг толмас жарчиси бўлиб асар яратиш бу авлод шеъриятига ёт хусусият бўлди. Зотан, ўз вақтида шундай типдаги шеърларга ҳам халқнинг дардини куйлаган, халқ орзу-истакларини баён қилган шеърият намуналари сифатида қаралгани ҳам шеърият тарихида бор гап. Бироқ халқ ҳамма вақт ҳам ҳукмрон мафкура, ижтимоий-сиёсий ҳаётга тегишли мафкуравийлашган дастурлар билан умр кечирмайди. Халқнинг ўз зийнати, ўз табиати, ўз фитратига хос табиий ва гўзал ҳаёт тарзи бор. Бу ҳаёт тарзи расмийлашган қоғозларда, қарор ва фармойишларда ифода этилган ҳодисаларда анча фарк қилади. Халқ орасида юрган зиёлилар буларни яхши билади. Шу билан бирга ўша халқнинг маданиятини, маънавияти ва маърифатини ифодалайдиган турли маросимлар авлодлардан-авлодларга, асрлардан-асрларга ўтиб келади. Улар ҳар қандай инсоннинг тарбиясига, ахлоқига таъсир кўрсатади. Битта мисол. Ҳукмрон мафкура ўз вақтида халқимиз шууридан Наврўз байрамини ўчиришни истади. Унинг номланишини “Навбаҳор” билан алмаштиришга уринилган замонлар ҳам бўлди. Бироқ минг йиллар давомида халқнинг ботиний шуурида яшаб келган янги кун шавқи барибир ҳамisha “Наврўз” байрами сифатида муҳрланиб қолаверди.

Бошқа бир тарафдан халқ ичида ҳамма вақт ўз устида турган босқинчига нисбатан нафрат руҳи кезиб юрди. Шоирлар бундай руҳни сезиб юрди. Халқ руҳи, ҳали истиклолгача бўлган шоирлар шеърларида метафорик равишда шеърий мисраларга кўчди. Бу типдаги шеърлар халқ шуурида яширинган бўҳронни намоён қилиб, Ватан, Озодлик, Кураш каби тушунчаларни жонлантирди.

Айниқса, Шавкат Раҳмон ижодининг асосий пафоси – мустамлака исканжасидан қутулиш, барча туркий халқларнинг ўзаро яқинлашиши ва қудратли туркий маданиятнинг барпо бўлиши руҳидир. Шоир бир умр ватанининг озод бўлишини орзу қилди, шунга интилди. Шеърларида ўзгаларга бўйсунмаслик, миллатининг ҳурлиги, эркин яшаш, ўз мустақил фикрига эга бўлиш ғоялари бўй кўрсатиб туради.

Бахтиёрман деган биргина сўзни айтиш учун керак қанча куч-чидам, гарчи бахт сўзларнинг энг ёқимлиги, гарчи турса ҳамки тилнинг учиди. Оғир ботмасмикин бу сўз кимгадир, тегиб кетмасмикин оҳ-воҳларига, қандок бардош бериб яшайман кейин бахтсиз кимсаларнинг нигоҳларига. Аввало бу сўзни ўзгалар айтсин, айтсинлар кўзлари севинчга тўлиб, элнинг бахти учун умрини тиккан шоирлар айтмасин биринчи бўлиб. Бу сўзни бир умр айтмай яшадим, ҳар шодлик келганда юрдим секинроқ. Ғам сўзин элимдан аввалроқ айтдим, бахт сўзин айтаман, элдан кейинроқ [4].

1984 йилда ёзилган бу шеърда шоирнинг қанчалик ўз халқи, эл-юртини ардоқлаши сезилиб турибди. Халқнинг бахт-саодатли бўлиши чин маънодаги ижод аҳли қалбига сурур, кўзларига нур бериши мумкинлигини шу шеърдан ҳам англаб олиш мумкин. Шавкат Раҳмоннинг шундай шеърлари борки, уларда ўз қалбидан кечган туйғулар халқ дарди билан уйғун келади. Бундай шеърлар таркибида халқ оғзаки ижодида хос унсурларнинг қатнашмаслиги ҳам мумкин. Аммо Ш.Раҳмон ўз шеърларига халқ оғзида юрган ривоятларни ҳам асос қилиб оладики, бунда шоир дарди ифодаси учун оғзаки ижод намуналарига мурожаат қилгани кузатилади.

Ўтган асрнинг охирларига келиб, ўзбек адабиётида ҳукм сурган социалистик реализм ижодий методи аста-аста барҳам топиб, турли шеърятда “изм”лардан қўра инсоннинг чинакам юксак мартабасига, комиллик мақомига ва фақат инсон ҳамда унинг қалбига доир ҳақиқату фожиалар ҳақида мушоҳада юритиш муҳимлиги сезилиб қолди. Бадий адабиёт устида юртиладиган сиёсат воситасида яратиладиган шеърятда халқ дарди айтилмайди; давр талаблари, мафкура тавсияларига қўра асарлар ёзилади. Бундай вазиятда шеърят сунъийлашади, халқдан, унинг дардидан узоклашади. Аммо элак сувдан кўтарилганда XX асрнинг энг машҳур шоирлари ижодида ҳам замонасозликдан ҳоли лириканинг айрим гўзал намуналари кузатилади. Бошқалари замонанинг кун тартибига турган масалалари билан йўқлик сари юз тутди, улар муваффақиятсизликка учради. Айрим асарлардаги ижобий қаҳрамонлар ноҳаётӣ, сунъӣ, юракдан чиқиб айтилмаган шеърлар эса схематик тарғибот-ташвиқотни ифодаловчи мафкуравий асарларга айланди. Бугунга келиб инсон, ҳаёт, ватан, эътиқод, истиқлол, миллий ўзликни англаш каби тушунчалар замирида ҳақиқий инсоний туйғуларни ифодалайдиган муносиб шеърят пайдо бўлди, шунга мос бўлган бадий баён шаклларида ўзгаришлар сезилди.

Ҳамма даврларда ҳам шеърят – муносабат шакли сифатида хизмат қилган. Бу ижтимоий борлиққа нисбатанми, табиат ёки аёл ҳақидами, бирор сиёсий жараёнларга ижобий-салбий муносабатми, қандайдир мавжудликка исён ёки мутеълик тарзида намоён бўлади. Биз олам ва одамнинг дунёга бўлган ғоявий-ҳиссий муносабатини истиқлол даври шеърятини мисолида кузатишга ҳаракат қиламиз. XX асрнинг 90-йилларига келиб халқимиз азалий орзуси амалга ошгач, бадий тафаккурда янгилашиш суръати тезлашиб, теранроқ маъно ва мазмун кашф этди. Ҳозирги ўзбек шеърятинида ҳаётни теран идрок этиш ва идрок этилган ҳаётни янгича шакл ва оҳангларда бадий акс эттиришга интилиш тамойили кўзга яққолроқ ташланади.

Ўзбек шеърятининг забардаст шоири Шавкат Раҳмон шеърятини ўрганган Улуғбек Ҳамдамов фикрича: “70-йиллар авлоди ўзининг ижтимоий-маънавий мавқеи билан XX аср ўзбек шеърятинида алоҳида эътиборга моликдир. Шавкат Раҳмон ана шу истеъдодли авлоднинг битта забардаст вакилигина эмас, балки бутун бошли ўзбек шеърятини осмонининг доимий ўчмас юлдузларидан бири ўлароқ порлаб туришга муваффақ бўлган шоирларимиздандир”[5].

Дарҳақиқат, бу порлоқ юлдуз бўлган Шавкат Раҳмон шеърятининг баъзи жиҳатларини тушунтиришда дунё шеърятига мурожаат қилиш ўринли, аммо

айни дамда бу забардаст шоир шеърларининг халқона пафосига алоҳида урғу бериш ўринлидир. Халқ ичида юрган, ўзбек миллий тафаккури негизига узок йиллардан бери яшаб келаётган поэтик образлар ёрқин акс этганини таъкидлаб ўтиш лозим. Шоирнинг “Уч ажойиб ўғли бўларди”, “Ривоят”, “Халқ дostonларида”, “Офтоб ва офтоб нурлари ҳақида афсона” каби шеърлари шаклан ва услубан халқ дostonлари, эртаклари ва афсоналари услубида ёзилган. Булар шоир руҳий дунёси халқ руҳига ҳамоҳанг эканини намоён қилади. Бинобарин, “Халқ дostonларида” шеъринида енгилмас, илоҳий куч-қудратга эга қаҳрамон, паҳлавон образи яратилади.

Мўъжизавий баҳодир халқ эртақ ва дostonларида тасвирланган аждарҳоларнинг, сеҳр-жодунинг пири саналган ёвуз ялмоғиз, битмас-туганмас куч-қудрат ва ёвузликнинг тимсоли бўлган девларни ҳам енгиб ўтувчи образ сифатида тасвирланади.

Бирор асотирда
Баҳодирларни
ҳаттоки юз бошли аждар емаган,
минг бир синоатли ялмоғизлар ҳам,
тоғларни ўйнаган девлар енгмаган.
Бари ҳалок бўлган хиёнатлардан,
барига орқадан санчилган ханжар,
шундай бўлиб келган
ҳар тош тагида
минглаб паҳлавонлар ётган ватанда[6].

Ҳамма замонларда кўнгли тоза, одамларга эзгулик улашадиган инсонлар “хиёнат”дан азоб чекишган. Бу мотив ўзбек адабиёти тарихида ҳам, халқ донишманлиги бўлган дostonларда ҳам кўп муҳокама қилинади. Шоир халқ дostonларидаги Алпомиш, Рустам, Гўрўғли, Авазхон каби қаҳрамонларнинг енгилмаслигини ботинан англаган ҳолда халқ оғзаки ижодида қуйланган ғояни ўз даври кишилари тақдири билан боғлайди. Эртақ ва дostonлардаги сингари хиёнат туфайли ҳалок бўлган афсонавий қаҳрамонларнинг ҳаёти барча даврнинг доворак кишилари учун ҳам хослигини таъкидлайди. Шоир халқ дostonлари ва афсоналарида қуйланганидек, ҳақиқий жасур кишилар ҳар қандай қонли жангу жадаллардан эсон-омон ўтишини, бироқ хиёнаткор кўрқоқлар паҳлавонлар ҳаётига зомин бўлиб қолишини халқона пафос билан талқин қилади. Шоир айнан хиёнат, хоинлик халқнинг ўз ичидангина эмас, ҳар бир инсоннинг ўз ичида яшашига ҳам урғу беради: “Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир”, деб таъкидлайди у.

“Вақт ўтган сари Шавкат Раҳмон сиймосининг адабиёт тарихида ҳайбатли тоғдек намоён бўла боришининг асосий сабабларидан бири унинг эстетик идеалига дахлдор. Эстетик идеал – ижодкор бутунлиги, эстетик идеал – ижодкор маънавий-руҳий, амалий-эстетик ҳаётининг давоми. Юксак эстетик идеал – шоир ҳаётининг давоми. Агар шу назарий тамойил майда манишйлик ё ўткинчи мафкуравийлик билан чекланиб қолса ёки турли ғийбату ғурбатлар домига тушса, ижодкорнинг “мен”и, шахс сифатидаги киёфаси, ўзлиги, мартабаси, бадий олами кўзга кўринмай қолади. Бундай қаламкаш ҳеч кимга ёки “кимдир”га айланади. Шавкат Раҳмон шеърятинида ҳис-туйғу, руҳият, фикр, рамз шоирнинг улкан умуминсоний дарди воситасида, улкан бир эстетик

идеал доирасида оригинал адабий воқеликка айланади[7].

Шавкат Раҳмон сўзларининг ҳар бири халқнинг юрагидан ўрин олди:

Ҳар бир сўз юз сўзнинг ўрнини босар –
Ватан, Халқ, Жасорат, Кураш, Озодлик.
Ҳар бир сўз етажак юзта умримга,
Ҳар бири бахш этар руҳимга шодлик,

деб ёзар экан, биринчи ўринга “Ватан”, “Халқ” сўзларини қўйди, катта ҳарфлар билан ёзди; шу билан бирга шоир ўз сўзларининг умрига ҳам гўё башорат қилгандек баҳолар берди: “Ҳар бир сўз етажак юзта умримга” – бу шоирнинг ўзига ишончидан далолатдир. Ўзининг ҳар битта сўзи фоний дунёга кетгандан сўнг ҳам умр йўлларида ўзига ҳамроҳ бўлишини фақатгина Шавкат Раҳмондек талантлив ижодкорларгина айта олиши мумкин.

Шу адабий авлоднинг яна бир истеъдодли намояниси Азим Суюннинг “Кўпкари” деган шеъри бор. Халқ орасида қадимдан давом этиб келадиган бу мардлар баҳси кўпгина шоирларга илҳом беради. “Кўнгилга яқин шеърият” номли мақоласида профессор Қозокбой Йўлдошев шу шеърга диққат қаратиб ёзади: “Азим Суюн – қисмда бутунни, томчида дарёни, қатим нурда куёшни акс эттирадиган назаркарда шоир. Унинг ижодидаги шу жиҳат “Кўпкари” шеъридаги: “Чарсиллар чавандозлар, Чарсиллайди ҳалойиқ” сатрларида яққол кўринади. Бу тасвирлар ўзбекнинг руҳиятини акс эттириши, ватаннинг белгиларини кўрсатиши жиҳатидан бетакрордир. Уларда бедовлар танаси ва ҳавода чарсиллаётган қамчиларнинг, қамчилардан-да каттиқроқ чарсиллаб бораётган асабларнинг кардиограммаси акс этган”[8]. Азим Суюн “Куз” шеърида яна кўпкари мавзусига қайтиб ёзади:

Мен шу халқ фарзанди, базми, тўйида,
Қамишдан бел боғлаб хизмат қилгум соз,
О, халқим тўйлари, жоним кўйингда...
Кўпкари урриси ёдга тушди боз —
Боболарнинг ўтли юраги, қони,
Шу шонли майдонда бўлур намоён.
Ҳей, бўм-бўш қолмасин бу қадим майдон,
Танти чавандозлар, гуркиранг, қани![9]

Шоир ўзини “халқ фарзанди” санайди, мақсади ҳам эл-юртига “қамишдан бел боғлаб хизмат” қилишдир. Кўпкарига бағишланган, полвонларнинг олишувларига, Наврўз байрамининг шукуҳига доир шеърлар моҳиятида халқона пафоснинг поэтик мазмунни муҷассамдир.

Халқ тили ва дилини яхши биладиган шоир Ҳол Муҳаммад Ҳасан “Кўпкари” деган тўртлигида шундай ёзади:

Кекса тулпор кўпкарида кўп югурар, кўп елар,
Чавандозин қаҳрини ҳам, қамчи зарбин хўб билар.

Зот айирар, соврин олар, бироқ ҳамон топганин
Ҳанграшидан дунё безор яғир эшак еб кетар[10].

Халқ одатда рамзий йўсинда фикр айтишни, ижод қилишни севади. Узундан-узон ривоятлар,

семантик тарафдан узун бўлган жумлалар халқ тилида қайрилиб мухтасар ҳолга келади. Шунинг учун тўртликларда халқ донишмандлиги ўз ифодасини топади. Юқоридаги Ҳол Муҳаммад Ҳасан ёзган тўртликда ҳам адолатсизлик рамзий равишда, образли тарзда баён қилинади. Бундаги ҳикмат Эркин Воҳидовнинг “Донишқишлоқ хангомалари” асаридаги Матмусанинг ҳажвий қилмишларига ҳулоса ўлароқ битилган “бирова қилиб хизматни, бирова обрў олади” деган таъбирга мос келади. Чунки бутун меҳнатни учкур, меҳнаткаш тулпор бажаради. Елиш, югуриш, мақсад сари интилиш кекса тулпорнинг иши. Шу ўринда тулпор билан яғир эшак ўртасида зидланиш ҳам бор. Тазод шеъриятда жуда кўп қўлланадиган бадий санъатлардан бири саналади. Халқ ҳам, шоирлар ҳам ўз ижодида бу санъатдан унумли фойдаланади. Тазод қўлланган асарларда фикр чақмоқдек ярқ этиб хаёлга муҳрланади. Кекса тулпор ҳокисор, меҳнаткаш инсон образини эслатади, “эшак”ка “яғир” сифатининг берилишининг ўзиёқ унга нисбатан ўқувчи ичкарасида бирдан зид қайфиятни уйғотади. Бундай мухтасар ифодани шоирнинг “Жим, жўра” тўртлигида ҳам кузатиш мумкин:

Дунёи кўтирга қара, нор ҳаммомни ҳавас қилди,
Тегмай қолиб текин тароқ, кал Ҳотамдан араз қилди.

Ҳолин билгандан хол сўра, баъзан ҳимматингдан кўра

Жим юрганинг маъкул, жўра, “Бой берди – гадои ноз қилди”[10].

Маълумки, халқ орасида қўлидан келмайдиган ишни ҳавас қиладиганларга нисбатан “туя ҳаммомни ҳавас этибди” деган таъбир юради. Тўртликнинг биринчи мисрасида шу маънога ишора қилинган кўриниб турибди. Кейинги мисра: аслида ҳалиги бир кимсанинг боши кал одам, лекин тароқ текин бўлгандан кейин уни ҳам қайси бир ҳимматли кимсадан ундиришни истайди. Иккинчи мисранинг маъноси шундай. Аслида бу “дунёи кўтир”даги ҳар кимнинг ўз ҳолини билиб юргани маъқулдир. Аммо шундай вазиятлар ҳам бўладими, ўзи қамбағал унга нимадир зарур. Бундай вазиятларда такаббурлик кетмайди. Шундай кимсаларга нисбатан халқ ичида “Бой берди – гадои ноз қилди” таъбири ишлатилади. Албатта, бундай мисоллар шоирнинг халқ кўнглини теран билишини англатади.

Халқ ичида яралиб шу кунларгача инсониятни муқаммал қилиш, унинг онги ва қалбини тарбиялаш учун хизмат қилиб келаётган халқ оғзаки ижоди намуналарида, ҳоҳ у эртақ, ҳоҳ дoston, ҳоҳ мақолу кўшиқ шаклида бўладими, қатъий назар, улар халқ ва миллат умумтафаккури, неча минг йиллик ҳаётий тажрибалари асносида вужудга келади. Халқ руҳининг ифодачиси саналган бу маънавий борлиқ инсоният даҳосининг азалий ҳақиқати сифатида асрларга хизмат қиладди. Мазкур ҳақиқатлар эса бадий тафаккурнинг турфа шакллари, жанрлари орқали воқе бўлади ва шеъриятда ўз мазмун ва ғояси, жўшқин нафаси билан ўз ўрнини топади. Шавкат Раҳмон, Фаҳриёр, Эшқобил Шукур ва Азиз Саид каби ижодкорлар асарларида янгиланаётган тафаккур, тириклик, ҳаёт ва инсон фалсафасига нисбатан ўзгачароқ муносабат кўринади. Бу давр шеъриятида абстракт туйғулар, анъанавий ва модерн шеъриятнинг синтези ўлароқ яратилган

асарларда шарқ мумтоз адабиётининг энг асосий ғояси – ҳаётни, борлиқни, идеални англаш учун – ўзининг топишинг, ўзлигининг топиш, ботининг моҳиятини, сиру асрорларини ечишга интил, деган мақсад бўртиб кўринади.

Жиддий фикр юритиб кўрилса, истёдодли шоир Эшқобил Шукур шеърларининг асил негизи халқимизнинг бадий хазинасига бориб тақалиши сезилади. Унинг халқона пафосга эга шеърлари сифатида “Кўнглимни тошга ёрдим”, “Кўпкари”, “Шоли қўриқчиси”, “Меҳринисога айтган алламин”, “Менгим момонинг йўқлови”, “Сунбула”, “Зўраки қаҳқаҳа”, “Қиз қўшиғи” ва бошқа қатор шеърларини мисол қилиб келтириш мумкин. Буларда шоирнинг кенг майдонларга чиқиб хайқираётган одамларга жўр бўлаётганини кўриш мумкин: “Чумчук, чумчук, шўр тумшук, Хоййо-хуйт! Хоййо-хуйт!”, “Воҳ” – деди, улоқ кетди, Қош ила қабоқ кетди”, “Вой, Менгим-а, шўр Менгим. Увв!..Увв!”, “Аҳай-аҳа-ҳай. Аҳай-аҳа-ҳай! Мен қушларнинг тушларида кўринай, Мен тушларнинг қушларида кўринай”, “Ёрилтошлар ёрилди, Ёрилмадинг сен” – бу типдаги стилистик сўз қурилишлари шеърнинг халқона семантик-маъновий ўзига хослигини таъминлайди. Беғуборлик, сўзнинг юрак-юракдан отилиб чиқиши, бор тошуви билан кенг даралар кучоғида гумбирлаган садоларнинг келиши Эшқобил Шукур шеърларига хос муҳим тамойиллардан бири ҳисобланади. Юракдан чиққан ғалати ҳаяжон товушлари ҳам бу шоир шеърларида қандайдир маъно касб этади.

“Эшқобилнинг шеърлари Олтин бешикнинг кўнғирроғига ўхшайди. Одамни бирдан ўзига жалб этади. Унинг “Камбағалнинг шодлиги” деган бир шеъри бор. Ниҳоятда ўзбекона шеър”, деб таъкидлайди Ўзбекистон халқ шоири Ҳалима Худойбердиева[11]. Сўнгра шеърдан парча келтиради:

Бир парча нон бўлмас балки сўзимиз,
Валекин ошиқмиз, ошиқмиз.

Бир қултум сув бўлмас балки кўзимиз,
Валекин ошиқмиз, ошиқмиз.

Хаёл ва ҳижрондир нону тузимиз
Воҳ, бул кун ошиқмиз, ошиқмиз.

Нетонг кўнгил бўлди ризку рўзимиз
Эртан ҳам ошиқмиз, ошиқмиз,

Йўқ бўлиб кетсак-да, тамом ўзимиз,
Сўнг яна ошиқмиз, ошиқмиз.

Шоирлар кўнгилга, кўзга, осмонга, одам ва оламга ошиқ дил эгаларидир. Эшқобил Шукурнинг ўз эътирофига кўра у “сўзларнинг маънолари устида” жуда катта меҳнат қилиб ишлаганини таъкидлайди. Сўз устидаги заҳматларини жамлаб “Бобо сўз изидан” номли махсус бир “сўз китоби”ни эълон қилди. Шоир кўпчилик орасида ёлғизлана оладиган ва халқ орасига кириб уларнинг дилини ўқий оладиган инсондир. Э.Шукур ёзади: “Ой, булут, шамол, дала, йўл... Улар доим менинг шеърларимга кириб келаверади. Йўқ, булар шунчаки образлар эмас. Улар менинг бу дунёдаги доимий ҳамроҳларимдир. Шаҳарнинг энг гавжум, энг сершовқин жойида ҳам улар менинг ёнимда эканини ҳис этаман”[12]. Бундай образлар ўзбек адабиёти тарихида, фольклорида мавжуд. Шоирга бу образлар бегона эмас. Эшқобил Шукур халқ ичида сўз териб юрадиган шоирлар тоифасига қиради. Оддий одамлар қўллайдиган нодир сўзларни шеърга олиб кириб оммалаштиришдан орланмайди. Алоҳида таъкидлаш керакки, Э.Шукур тил фанининг, хусусан, ўзбек адабий тили луғатларига кирмаган сўзларнинг ҳам билимдонидир. Бобо сўз изидан” номли яхши бир китоби шундай сўз излашлари натижасида майдонга келганлиги сир эмас, албатта[13].

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов Н. Муҳаммад Юсуф ва ҳозирги ўзбек шеърляти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2004. 5-сон. - Б.16-19.
2. Ҳамдамов У. Бадий тафаккур тадрижи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. - Б. 170-171.
3. Ҳайитов А. 90-йиллар ўзбек лирикасида анъана ва шаклий изланишлар. Филол. фан. номз ... дисс. автореф. – Тошкент: 2004. - Б.16.
4. Шавкат Раҳмон. Сайланма. Тошкент. Шарқ НМАК. 1996.
5. Ҳамдамов У. Бадий тафаккур тадрижи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. - Б. 118.
6. Раҳмон Ш. Уйғоқ тоғлар. – Тошкент: 1986. - Б. 164 (Кейинги мисолларнинг саҳифаси кавсда кўрсатилади).
7. Карим Б. Руҳият алифбоси. –Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 2018. - Б. 118.
8. Йўлдошев Қ. Кўнгилга яқин шеърлят // Ёшлик, 2018. 1-сон.
9. Суёнов А. Сайланма. Шеърлар, дostonлар. – Тошкент: Шарқ, 1997. - Б. 149.
10. Ҳол Муҳаммад Ҳасан. Ул кун устоз дедилар. – Тошкент: Akademyashr, 2011. - Б. 54.
11. Худойбердиева Ҳ. *Тафаккур*, 2019. 2-сон.
12. Худойбердиева Ҳ. *Тафаккур*, 2019. 2-сон.
13. Шукуров Э. Бобо сўз изидан. – Тошкент: Шарқ, 2018. 56 бет

Dildora PULATOVA,
Nizomiy nomidagi TDPU Shahrisabz filiali
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi,
O'zMU O'zbek filologiyasi kafedrasida mustaqil izlanuvchisi
E-mail: pulatovadildora0@gmail.com

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti proffessori Z. Xolmonova taqrizi asosida

CLASSIFICATION OF APPLICATION FORMS (ON THE EXAMPLE OF UZBEK AND TURKISH LANGUAGES)

Abstract

Although Uzbek and Turkish are related languages, they have their own grammatical structure and morphological features in the lexical layer. For example, the lexical units used in the lexical layer of both languages are different. Communication units are an integral and decisive part of speech etiquette, the speech process, which not only attracts the attention of the listener, but also evaluates and characterizes it, that is, expresses the personal attitude of the speaker. They are the units of speech that reflect the values, customs, national identity, as well as the subtleties of a nation's speech culture. Such units vary in age, gender, social status, and familiarity.

Key words: appeal units, appeal forms, addressee, kinship terms, Uzbek and Turkish appeal forms, active appeal forms, inactive appeal forms, simple appeal forms, complex appeal forms.

КЛАССИФИКАЦИЯ ВИДОВ ОБРАЩЕНИЙ (СОПОСТАВЛЕНИЕ УЗБЕКСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация

Хотя узбекский и турецкий являются родственными языками, они имеют собственную грамматическую структуру и морфологические особенности в лексическом слое. Например, лексические единицы, используемые в лексическом слое обоих языков, различны. Коммуникационные блоки являются неотъемлемой и решающей частью речевого этикета, речевого процесса, который не только привлекает внимание слушателя, но и оценивает и характеризует его, то есть выражает личное отношение говорящего. Это единицы речи, которые отражают ценности, обычаи, национальную идентичность, а также тонкости уникальной речевой культуры нации. Такие единицы различаются по возрасту, полу, социальному статусу и степени знакомства.

Ключевые слова: единицы обращения, формы обращения, адресат, условия родства, узбекские и турецкие формы обращения, формы активного обращения, формы неактивного обращения, простые формы обращения, сложные формы обращения.

MUROJAAT SHAKLLARI TASNIFI (O'ZBEK VA TURK TILLARI MISOLIDA)

Annotatsiya

O'zbek va turk tillari qarindosh til bo'lishiga qaramay til birliklarida, leksik qatlamida grammatik qurilishi va morfologik xususiyatlarida o'ziga xoslik mavjud. Jumladan, har ikki tilning leksik qatlamida qo'llanadigan murojaat birliklari ham bir-biridan farqlanadi. Murojaat birliklari nutqiy etiketning, nutq jarayonining ajralmas va hal qiluvchi bir qismi bo'lib, u tinglovchining e'tiborini tortibgina qolmay, uni baholash-xarakterlash, ya'ni so'zlovchining shaxsiy munosabatini ham ifodalash xususiyatiga ega. Ular o'zida o'sha xalqning qadriyatlarini, urf – odatlari, milliy o'zligi, shuningdek, o'ziga xos nutq madaniyatining nozik jihatlari ko'rsatib beruvchi nutq birliklaridir. Bunday birliklar yoshga, jinsga, ijtimoiy mavqega, tanish-notanishligiga ko'ra qo'llanishi bilan farqlanadi.

Kalit so'zlar: murojaat birliklari, murojaat shakllari, adresat, adresant, qavm-qarindoshlik terminlari, o'zbek va turk tilidagi murojaat shakllari, faol murojaat shakllari, nafaol murojaat shakllari, sodd murojaat shakllari, murakkab murojaat shakllari.

Kirish. Muloqotning boshlanishida ko'ringan murojaat shakli keyingi muloqot uchun xos bo'lgan maromni belgilaydi. Murojaatda ko'pincha shaxsning nominatsiyasi ko'rinadi, shu sababli nutqiy odatda murojaatga e'tibor katta ahamiyatga ega. Murojaatda aksar hollarda adresatning kasbi, xizmat yuzasidan jamoa orasida tutgan o'rni, yoshi va jinsi kabi belgilar ko'rinadi.

Murojaat turli yo'nalishlar tomonidan o'rganilgani sababli ularning vazifasi ham turlicha ko'rsatiladi. Murojaat shakllari suhbatdoshlarning ijtimoiy munosabatlari ularning ijtimoiy jihatdan tartibga soluvchi vazifalari asosida belgilaydi. Murojaat shakllari

o'zlarining uslubiy vazifalariga ko'ra muloqot ohangini, aloqa-aralashuvning funksional sohasini ifodalaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ayrim ilmiy adabiyotlarda murojaat chaqirish, undash ottenkalarini qamrab oluvchi so'zlar "Vokativ formadagi so'zlar" sifatida izohlangan [1].

Ilmiy adabiyotlarda ko'pchilik xalqlar tillarining milliy variantlarida murojaat shakllarini qo'llash bir qancha omillarga bog'liq ekanligi ta'kidlanadi [2:30].

O'zbek va turk tilidagi murojaat shakllari asosan quyidagi omillar bilan belgilanadi:

1. Ijtimoiy mansublik;

2. Kasb, lavozim, unvonlar;
3. Suhbatdoshlarning tanish –notanishligi;
4. Nutqiy harakat sharoiti;
5. Muloqotchilarning yoshi;
6. Ularning jinsi;
7. Yashash joyi;
8. Uslubiy holat;
9. Muloqotchilar xarakteri.

Odatda, har qanday tasnifda narsa yoki hodisalarga xos bo'lgan aniq belgilar asosga olinadi. Til birliklari guruhlanishida ham shu tamoyil amal qiladi.

Tilshunoslikda undalmalar ham murojaat birligi deb qaraladi. Murojaat birliklarining mazmuniy guruhlanishi haqida shunday fikrlar bor: “Undalmaning atoqli otlar, ism-familiyalar, unvon, laqab, qarindoshlik otlari, yoshga, holatga qarab ishlatiladigan turlari mavjud” [3:186]

A.R.Sayfullayev tinglovchilarga qaratilgan undalmalarni leksik-semantik xususiyatiga ko'ra quyidagicha guruhlaydi: undalmalar ism-familiya, kasb-hunar, mashg'ulot, mansab-amal, unvon, jins, qarindoshlik, holat-xususiyat kabi ma'nolarni ifodalaydi [4:24].

Lug'at, darslik va qo'llanmalarda tur va xillari keltirilgan undalma - murojaat shaklining ana shu tur va xillarga bo'linishdagi asoslari ko'rsatilmagan [5]. Shu tufayli ham undalma - murojaat shakli ma'lum omillar asosida guruhlanishi, ularning turlarga bo'linishiga aniqlik kiritish lozim. Tasnifda turli jihatlar hisobga olinib, aniq omillarga asoslanish maqsadga muvofiq.

Murojaat shaklini ifodalashning asosiy lingvistik vositasi so'zdir. Murojaat shakli ifodalovchi so'z turli jihatlardan tasnif etilib, guruhlanadi.

Ana shunday jihatlarining biri murojaat - so'zning mavzuviy asos bo'yicha tasnifidir.

O'zbek va turk tillaridagi murojaat shakllarini quyidagicha tasnif etish mumkin:

I. O'zbek va turk tillaridagi murojaat shakllarining semantik tasnifi.

1. Olohgga qarata ishlatiladigan murojaat shakllari;
2. Shaxsning ota-onasiga ishlatiladigan murojaat shakllari;
3. Shaxsning turmush o'rtog'iga ishlatiladigan murojaat shakllari;
4. Farzandga nisbatan ishlatiladigan murojaat shakllari;
5. Shaxsning qarindoshlariga ishlatiladigan murojaat shakllari;
6. Notanish kishilarga ishlatiladigan murojaat shakllari;
7. Kasb-koriga nisbatan ishlatiladigan murojaat shakllari;

II. O'zbek va turk tillaridagi murojaat so'zlarning qo'llanish doirasiga ko'ra tasnifi.

1. Faol iste'molda bo'lgan murojat shakllari;
2. Nofaol iste'molda bo'lgan murojaat shakllari.

III. Murojaat ifodalovchi lisoniy vositalarning struktural tasnifi.

1. Sodda murojaat shakllari.
2. Murakkab murojaat shakllari.

Tadqiqot metodologiyasi. Respublikamiz mustaqillikni qo'lga kiritgandan keyin millatimizning urf-odatlarini, an'analarini, qadriyatlarini bilan birga islom dini ham qayta tiklandi. Din bilan bog'liq murojaat birliklari XX asr boshlarigacha faol qo'llanganligini, mustaqillikka erishganimizdan keyin bunday murojaat birliklari ham nutqiy jarayonga ko'plab kirib keldganligini aytish joiz.

O'zbek tilida diniy tushunchalarni ifodalovchi ijobiy istak birliklari, ya'ni Olohg so'zi va uning sinonimlari murojaat birligi vazifasida juda faol qo'llanadi. Masalan:

Olohgim, bandai mo'minlarni o'zing qo'llab quvvatla!

Yo rabbim, ularga o'zing to'zim ber. (S. Ahmad).

Bunday murojaat birliklari mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin so'zlashuv va badiiy uslubda juda ko'plab ishlatila boshlandi [6:17].

Turk tilida ham Olohgga nisbatan ishlatiladigan murojaat shakllari o'zbek tilidagi kabi ko'rinishlarga ega. Masalan:

- Tanrim, ben bu yuzü nereden

hatırlıyordum. (Cezmi Ersöz).

- Allah'im! Bana yardım et.

Aman yarabbi ... Korku ne müthiş şeymiş! (“Türkçe 2”).

Murojaat shakli sifatida yaratguvchi nomi bilan bog'liq so'zlar, yaratguvchi nomi bilan bog'liq ta'limot tushunchalarini ifodalovchi so'zlar qo'llansa, bunday murojaat so'zlar tematik jihatdan teonimlar guruhini tashkil etadi [5].

Oiladagi o'zaro munosabatlarda ota-onaga nisbatan ishlatiladigan murojaat shakllari alohida ahamiyatga ega. O'zbek tilida otaga murojaat qilishda *ota*, *dada*, *ada*, so'zlari, onaga murojaatda esa *ona*, *oyi*, *aya* so'zlari qo'llaniladi. Masalan:

- Dada, sizni amakim so'ragan edilar (so'zlashuvdan).

- “Qayerdan keldingiz, ona?”-dedi Yo'lchi. (Oybek. “Qutlug' qon”).

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, o'zbek tilida ota-onaga hamda o'zidan katta yoshdagi barcha shaxslarga “siz” deb murojaat qilinadi. “Siz” shaklining “sen” ga aylanishi nutqiy odatga to'g'ri kelmaydi. Turk tilida esa, bundan farqli o'laroq, kattalarga nisbatan “sizlash” va “sensirash” tarzlarini qo'llash mumkin. Oilada buvi-buva hamda ota-onaga “sensirab” gapirish me'yoriy holat hisoblanadi. Otaga *baba*, onaga *anne* deb murojaat qilinadi. Masalan:

- Anne, neden huzursuzsun böyle? (Oyi, nega buncha bezovtasan?)

Turk tilida yaqinlik, sevgi va hurmat singari modal munosabatlar – ciğim va –ciğim qo'shimchalari vositasida, o'zbek tiliga esa –jon qo'shimchasi vositasida ifodalanadi: *Babaciğim, pencereyi kapatabilir miyim?* (Dadajon derazani yopsam maylimi?)

Murojaatlar orasida er-xotin muloqotida qo'llanadigan murojaat shakllari alohida ahamiyatga ega. Ma'lum milliy tushunchalar, diniy aqidalar tufayli yuzaga kelgan, nutqiy odatning turli tematik vaziyatlarida qo'llanuvchi murojaat shakllari o'zbek xalqida er-xotin o'rtasidagi munosabatlarda xilma-xil ko'rinishlarda aks etadi [1:88-91; 7:14-18; 8:112-117].

Tahlil va natijalar. Bunday guruhlanishni faqat o'zbek tili uchun xosdir deyish mumkin. Chunki turk tilida er-xotin orasidagi murojaat shakllarida o'zgachalik mavjud. Bunday murojaat shakllarini ikki til - o'zbek va turk tillari doirasida qiyoslaganimizda o'ziga xos qarama-qarshiliklar yuzaga keladi. Turk tilida er-xotinlar (ko'pincha) bir-biriga *canım*, *hayatım*, *askım*, *şekerim*, *birtanem*, *gülüm* deb murojaat qilishadi. Qolaversa, xotinning erining ismini aytib murojaat qilishi va “sensirash” holatlari turk tilida tabiiy hol bo'lib, nutqiy odatga aylangan. Odatda, har ikki tilda ham ota-onalar o'z

farzandlarini ismini aytib murojaat qiladilar. Lekin I shaxs egalik qo'shimchasi bilan *o'g'lim (o'g'lum)*, *qizim (kizim)* formasida murojaat qilganda erkalatish, o'ziga yaqin tutish, mehribonlik kabi ma'no ottenkalari aks etadi. Bundan tashqari, farzandga murojaatda o'zbek tilida *"qo'zim, qo'zichog'im"*, *"bo'talog'im"*, *"toychog'im"*, *"shunqorim"*, *"lochinim"* va b. turk tilida ham o'zbek tilidagi singari *"kuzum"*, *"kuzucu'gum"*, *"kõşe'gim"*, *"yavrum"*, *"aslanım"* kabi murojaat so'zlari qo'llaniladi. Ular orqali erkalatish, suyish ma'nolari yuzaga chiqadi. Masalan:

Shunqorim, mard lochinim! Bu yoqqa qara-chi, ko'zlaringga to'yib boqay. (S. Ahmad).

- *Bir şey değil, kızım, bir şey değil, ehemiyetsiz bir sinir nöbeti, geçer yavrum...* (*Hechqisi yo'q, qizim, arzimaydigan narsa, ahamiyatsiz bir asab kasalligi, o'tib ketadi, qo'zichog'im*). ("Choliqushi" 347-b).

- Qarindoshlarga nisbatan ishlatiladigan murojaat shakllari haqida to'xtalganda, shuni aytish mumkinki, qarindoshlik terminlari qadim davrlardan boshlab nutq jarayonida bir kishining ikkinchi kishiga murojaati yoki uchinchi kishini anglatish uchun ishlatiladi. Shu jihati bilan qarindoshlik terminlari atoqli otlarga o'xshab ketadi. Lekin qarindoshlik terminlari atoqli otlardan farqli ravishda bir kishining ikkinchi bir kishiga shaxsiy (xususiy) munosabatini anglatib, har bir shaxsga o'zining qarindoshlik munosabatini o'zga shaxsga nisbatan qarindoshlik nuqtai nazaridan kim bo'lishini anglatishi bilan farq qiladi [12].

- Murojaatda qo'llanadigan qavm-qarindoshlik terminlarini kelib chiqishi va ma'nosiga ko'ra quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. Qon-qarindoshlik terminlari;
2. Nikohdan keyin paydo bo'lgan qarindoshlik terminlari.

Qon-qarindoshlik terminlariga *bobo (buva)*, *buvi*, *xola*, *tog'a*, *amma*, *amaki*, *jiyan* kabi terminlar kiradi.

Nikohdan keyin paydo bo'lgan qarindoshlik terminlarga esa *kuyov*, *kelin*, *yanga*, *pochcha*, *boja*, *ovsin*, *quda* kabi terminlar kiradi.

Shuni ham aytib o'tish zarurki, qarindosh-urug'likni anglatuvchi atamalarining hammasi ham murojaat shakli bo'la olmaydi: *qaynona*, *qaynota*, *qaynog'a*, *qaynegachi*, *qaynisingil*, *qayni* kabi qarindosh-urug' terminlari hech qachon murojaatda qo'llanmaydi [8].

Turk tilida ham murojaat shakllari xuddi o'zbek tilidagi kabi ko'rinishlarga ega, lekin ayrim farqlar ham mavjud. Turk tilida murojaatda qo'llanadigan qarindoshlik terminlariga quyidagilar kiradi: *dede*, *ninne*, *teyze*, *dayi*, *hala*, *amca*, *evlat* va b.

O'zbek tilida murojaatda qo'llanadigan qarindoshlik terminlarining hammasi ham turk tilida qo'llanavermaydi. Jumladan, *kuyov*, *kelin*, *boja*, *ovsin*, *quda* kabi nikohdan keyin paydo bo'lgan qarindoshlik terminlari turk tilida murojaatda qo'llanilmaydi.

Nutqiy odatning bu birliklari ikkilamchi nominatsiya bo'lib, referantlarning xususiyatlarini o'ziga xos ravishda aks ettiradi. Turli qarindoshlik belgilarini anglatuvchi murojaatlar adresant va adresatning ijtimoiy xususiyatlarini aniqlaydi. Bu so'zlarni qo'llovchi adresant oddiy xalq vakili sifatida ko'zga tashlanadi. Bunday holatlarda adresat faqatgina yoshi va jinsi bilan xarakterlanadi [9].

"Otaxon", "onaxon", murojaat shakllari keksa kishilarga qarata qo'llanadi. Adresatni bunday nomlash uchun asos bo'lib, uning yoshi xizmat qiladi:

- *Otaxon, to'g'ri aytasiz, hammani birdamlikka chaqirish kerak.*

- *Onaxon, sizga nima yordam kerak?(so'zlashuvdan).*

- *xon* qo'shimchasi faqat o'zbek tili uchun xos bo'lib, boshqa tillarda ushbu qo'shimchani ekvivalenti mavjud emas.

Turk tilida o'zbek tilidan farqli o'laroq, begonalarga murojaatda *baba (ota)*, *anne (ona)* so'zlari qo'llanilmaydi. Balki *efendi (efendim)*, *beyefendi*, *hanımefendi* so'zlari murojaat birligi sifatida qo'llaniladi.

O'zbek tilida notanishlarga murojaat qilinganda, taxminiy yoshdan kelib chiqib, urug'chilik leksikoniga oid so'zlar qo'llanaveradi. *Aka*, *uka*, *opa*, *singil*, yosh nisbatan aniqroq tuyulganda *tog'a*, *amaki*, *xola* kabi so'zlar murojaat ob'yektini atash uchun qo'l keladi. Bunday murojaat so'zlar ijtimoiy hayotda faol hisoblanadi. Turk tilida esa aksincha, begonalarga murojaatda urug'chilik leksikoniga oid so'zlar faol hisoblanmaydi. Ko'pincha begonalarga murojaatda *efendi*, *efendim*, *beyefendi*, *hanımefendi* so'zlari qo'llanadi. Ushbu murojaat shakllari faol hisoblanadi. Bundan tashqari, begonalarga qo'llaniladigan *"o'g'lim, qizim"* murojaat so'zlari ham mavjud. Har ikki tilda ham begona shaxslar tomonidan o'z bolasi tengi bo'lgan yoshlarga murojaatda *o'g'lim (o'g'lum)*, *qizim (kizim)* birliklari qo'llaniladi. Masalan:

- *Bakın oğlum, askerde bize derlerdi ki kültürlü adam faydalı adamdır (Quloq soling o'g'lim, askarlikda bizga aytishardiki, bilimli odam foydali odamdır).*

(Yahya Akengin "Özlem yokuşları" 17-s)

- *O'g'lim, malol kelmasa, yordamlashib yuborgin.* (so'zlashuvdan).

Murojaat asosida ijtimoiy munosabatlar aks etar ekan, albatta, turli kasb egalari bilan bo'lgan o'zaro muloqotda bevosita shaxsning kasb-kori bilan atab ham murojaat qilinadi. Bunda murojaat mazmuni intonatsiya orqali ifodalanadi. Masalan, bir kasb egasiga bo'lgan murojaatda ta'na-dashnom, yolvorish, samimiy maslahat yoki minnatdorlik ifodalanishi mumkin:

Ko'r odamga tun bilan kunning nima farqi bor, doktor?

- *Doktor, onam yashashlari kerak hali, ularga yordam bering!(so'zlashuvdan)*

Turk tilida ham o'zbek tilidagi singari turli kasb egalari bilan bo'lgan muloqotda shaxsning kasb-kori, unvoni (lavozimi) bilan atab ham murojaat qilinadi. Bu xil murojaatlar ikki tilda ham deyarli bir xil. Masalan:

- *Hocam, bir şey sorabilir miyim?(Ustoz, sizdan bir narsa so'rasam maylimi?)*

- *Doktor, kızım halisane bir nasihat vermenizi istiyorum! (Doktor, qizimga xolisana bir nasihat berishingizni istayman!)*

Sotsiolingvistik nuqtai nazaridan murojaat shakllari iste'mol faolligi bo'yicha o'zaro farqlanadi. Bu jihatdan ular quyidagicha tavsiflanadi:

1) Faol iste'molda bo'lgan murojaat shakllari;

2) Nofaol iste'molda bo'lgan murojaat shakllari;

Faol murojaat shakllari hozirgi kunda adabiy tilda va so'zlashuv tilida keng qo'llanadi. Ayni vaqtda, bunday murojaat shakllari til iste'molchilarining odatiy so'zlariga aylangan. Bu kabi murojaat shakllarining asosini qarindosh-urug'chilik maydoniga doir so'zlar tashkil etadi. Chunki ushbu guruh so'zlari nafaqat shaxsning qarindosh urug'iga, balki notanish shaxslarga murojaatda ham keng qo'llaniladi.

Nofaol iste'molda bo'lgan murojaat shakllariga mansub so'zlarning ko'pchiligi bugungi kunda nisbatan kam qo'llaniladi. Asosan arxaizmlarda uchraydi. Masalan, *mulla, birodar, taqsir, mavlono* kabi murojaat shakllari shular jumlasidandir.

Turk tilida esa o'zbek tilidan farqli o'laroq, qarindosh-urug'chilik maydoniga doir so'zlardan tashqari ijtimoiy faoliyat maydonida qo'llaniladigan murojaat shakllari ham faol hisoblanadi. Misol qilib, *efendi, beyefendi, hanimefendi, hanım* kabi murojaat so'zlarini aytish mumkin.

- *Affedersiniz beyefendi, birdenbire tanımadım efendim, dedim (Kechirasiz, janob, birdaniga taniy olmadim, dedim).* ("Choliqushi" 308-b)

Yuqorida aytib o'tilganidek, eskirgan so'zlar bugungi kunda kam qo'llanadi. Bu kabi so'zlar turk tilida ham mavjud. Bugungi kunda turk tilida "*bay*", "*bayan*" so'zlari o'rniga "*sayın*" sifati qo'llanila boshlagan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish mumkin, murojaat birliklari nutqiy etiketning, nutq jarayonining ajralmas va hal qiluvchi bir qismi bo'lib, u tinglovchining e'tiborini tortibgina qolmay, uni baholash-xarakterlash, ya'ni so'zlovchining shaxsiy munosabatini ham ifodalash xususiyatiga ega. Har ikki tildagi murojaatlar o'zida o'sha xalqning qadriyatlarini, urf – odatlari, milliy o'zligi, shuningdek, o'ziga xos nutq madaniyatining nozik jihatlarini ko'rsatib beruvchi nutq

birliklaridir. Bunday birliklar yoshga, jinsga, ijtimoiy mavqega, tanish-notanishligiga ko'ra qo'llanishi bilan farqlanadi.

Turk tilshunosligida murojaat birliklari–undalmalar alohida ajratib o'rganilamagan [10:402-403]. Undalmalar morfologiya bo'limida undovlarning ichida ko'rib chiqiladi [11].

O'zbek tilida begonalarga murojaatda urug'chilik leksikoniga oid so'zlar faol hisoblanadi, turk tilida esa aksincha.

O'rta Osiyo xalqlari o'z ota-onalariga "siz" shaklida murojaat qilishi bilan Yevropa xalqlaridan keskin farq qiladi. Shuningdek, ayollarning o'z umr yo'ldoshlariga ham "siz" tarzida murojaat qilishi belgilangan me'yor bo'lib, "siz" ning "sen" ga almashinishi o'zbek nutq odatining qo'pol buzilishidan dalolat.

Muloqot jarayonida murojaat shakllarini o'rinli qo'llash, aloqa san'atini o'zlashtirish har bir inson uchun qaysi faoliyat turi bilan shug'ullanishidan qat'i nazar zarurdir, chunki hayotning shaxsiy, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalaridagi muvaffaqiyati uning muloqot darajasi va sifatiga bog'liq.

Murojaat shakllarini mazmuniy hamda nutq vaziyatiga ko'ra tasnif qilish tilshunoslikning muhim masalalaridan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'rinboyev B. hozirgi o'zbek tilida vokativ kategoriya. Toshkent, 1972. 88-91-b
2. Firsova N. M. Ispankiy rechevoy etiket. M. , 1991, c.30
3. G'ilomov a., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1965. 186-b
4. Sayfullayev A.R. Semantika I grammatika chlenov predlozheniya v sovremennom uzbekskom yzike: avtoref. Dis. Dokt. Filial. Nauk. Toshkent, 2001 c.24
5. Akbarova Z. O'zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi. Diss. Toshkent, 2007
6. Bazarova M.M. O'zbek tilidagi ijobiy istak mazmunini ifadolovchi nutqiy birliklarning lisoniy xususiyatlari. Filial fan. Nomz. Dii. Toshkent, 2007 17-b
7. M. Sodiqova va J. Jo'rayevaning "So'zdan so'zning farqi bor" risolasi 14-18 b.
8. C.Mo'minovning "O'kkazional nutqiy nominatsiyada motivatsiyaning roli" nomz. Diss. 112-117-b
9. Формановская Н.И. Русский речевого этикет: лингвистический и методический аспекты. М.,1982, с.12, 64.
10. Gencan T. Dilbilgisi. Istanbul.1971.402-403 s.
11. Hengirmen M.Türkçe Dilbilgisi. Ankara,1995. 198 s.
12. Ahmedova N. Sh. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi. Fil. Fan. Nomz. Dis. Toshkent, 2009

Nurxon RASULOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: khamzats1985@mail.ru

f.f.d. Rasulov R. taqrizi asosida

TURKISH WORDS ON GASTRONOMY IN THE VOCABULARY OF THE UZBEK LANGUAGE

Abstract

The Uzbek language vocabulary has undergone complex stages of development. It contains many Turkish words that have existed since ancient times. During its centuries-long historical development, our language has enriched and improved the content of the dictionary at the expense of its internal sources. According to this law, new words were created on the basis of their own layers, existing word meanings were expanded, additional tasks were given to the some words, the literary language was changed from folk dialects to different periods, as needed. The enrichment of the vocabulary is based on the internal capabilities of the language and through the acquisition of words from another language. This article analyzes the words related to gastronomy belonging to the Turkish layer.

Key words: gastronomy, Turkish words, meal names, Abu Ali ibn Sino, M. Kashgari, icicle, atala, fry, sausage, flour, yogurt, milk, curd, meat, marrow.

ТУРЕЦКИЕ СЛОВА О ГАСТРОНОМИИ В ЛЕКСИКЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Лексика узбекского языка прошла сложные этапы развития. Он содержит много турецких слов, которые существовали с древних времен. За время своего многовекового исторического развития наш язык обогатил и усовершенствовал содержание словаря за счет его внутренних источников. Согласно этому закону на основе собственных пластов создавались новые слова, расширялись существующие значения слов, некоторым словам давались дополнительные задания, литературный язык менялся из народных говоров в разные периоды по мере необходимости. Обогащение словарного запаса происходит на основе внутренних возможностей языка и через усвоение слов из другого языка. В данной статье анализируются слова, связанные с гастрономией, принадлежащие к турецкому слою.

Ключевые слова: гастрономия, турецкие слова, названия блюд, Абу Али ибн Сино, М. Кашгари, сосулька, Атала, жаркое, колбаса, мука, йогурт, молоко, творог, мясо, костный мозг.

O'ZBEK TILI LEKSIKASIDA GASTRONOMIYAGA OID TURKIY SO'ZLAR

Annotatsiya

O'zbek tili lug'at tarkibi murakkab rivojlanish bosqichlarini boshidan kechirgan. Unda tarixan qadim davrlardan beri mavjud bo'lib kelgan ko'pgina turkiy so'zlar bor. Tilimiz o'zining ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida lug'at tarkibini o'z ichki manbalari hisobiga boyitib, takomillashtirib keldi. Bunday qonuniyatga ko'ra, o'z qatlam negizlari asosida yangi so'zlar yasaldi, mavjud so'z ma'nolari kengaytirildi, ba'zi so'zlarga qo'shimcha vazifalar yuklandi, adabiy tilga xalq shevalaridan turli davrlarda, ehtiyojga ko'ra so'zlar qabul qilindi. Lug'at tarkibining boyib borishi tilning ichki imkoniyatlari asosida va boshqa tildan so'z o'zlashtirish orqali amalga oshadi. Ushbu maqolada turkiy qatlamga mansub bo'lgan gastronomiyaga aloqador so'zlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: gastronomiyaga, turkiy so'zlar, taom nomlari, Abu Ali ibn Sino, M.Koshg'ariy, sumalak, atala, qovurdoq, qazi, un, qatiq, sut, suzma, et, ilik.

O'zbek tili o'zining ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida lug'at tarkibini o'z ichki manbalari hisobiga boyitib, takomillashtirib keldi. Tilimizda turkiy so'zlar bilan bir qatorda o'zlashgan so'zlar ham o'rin oldi. Lekin o'z qatlamga oid so'zlar o'zining qiymatini yo'qotmadi. Birgina gastronomiyaga oid nomlar o'rganilganda turkiy qatlamga mansub bo'lgan so'zlarning o'zi ellikga yaqin ekanligi aniqlandi. Biz nomlarining ba'zilar haqida to'xtalib o'tamiz. Xalqimizning qadriyatlar, urf-odatlar bilan bog'liq holda azaldan tayyorlanib kelinadigan taom nomlaridan biri sumalakni o'zbek xalqi azaldan bahor faslida tayyorlab keladi. Keyingi paytlarda sumalak pishirish ko'pgina Sharq mamlakatlarida odat tusiga kirdi. Sumalak taom nomining kelib chiqishi haqida turlicha qarashlar bor. Mazkur so'z Mahmud Koshg'ariy ta'kidlashicha, sumalak ivitilgan bug'doy ma'nosidagi so'zga aloqadordir. Olim bu haqda shunday ma'lumot keltiradi: Suma- ivitilgan bug'doy nomi. Uni quritib

tuyuladi. So'ng undan ugra osh va non qilinadi. Sharbat uchun qilingan undirilgan arpa uchun ham bu so'z qo'llanadi [1]. O'zbek tilining etimologik lug'ati" (turkiy so'zlar) da prof. Sh. Rahmatullayev sumalak asli "suma" so'zidan olingan ekanligini, eski o'zbek tilida kichraytirish ma'nosini ifodalovchi -lak qo'shimchasi bilan hosil qilinganligini ko'rsatib, so'z shaklini suma+lak=sumalak tarzida belgilaydi va shunday xulosa bildiradi: "...Bu so'z asli oz miqdorda ivitilgan bug'doy" ma'nosini anglatgan, hozirgi ma'nosi shu ma'no asosida yuzaga kelgan" [2]. Kuzatishlar olimning mazkur e'tiroflari, darhaqiqat, hayotiy asosga ega ekanligini ko'rsatadi. Chunki sumalak aslida suvdan undirilgan narsa asosida tayyorlangan ma'nosini ifodalaydi. Ya'ni qadimgi turkiy tilda va umuman, tarixiy lug'atlarda so'z etimologiyasiga oid fikrlar jarayonida suvning su shakli qayd etiladi hamda u qadimgi ajdodlarimizning dunyoqarashlarida jon, ruh,

boqiylik timsoli, abadiy tiriklik najoti, hayot asosi sifatida izohlanadi [3].

Atala – unni yog'da qovurib, keyin suv bilan qaynatib tayyorlanadigan yengil hazm qilinadigan quyuq ovqat [4]. Atala – bug'doy, arpa yoki jo'xori unidan tayyorlanadigan taom bo'lib, parhezboq, shifobaxsh taom hisoblanadi. Kasal, holdan toygan, yangi ko'zi yorigan ayollarga atala ichiriladi. Uni tayyorlash uchun qo'y yog'ini qozonda qizdirib, bug'doy uni solinadi va qizarguncha qovuriladi. Oz-ozdan suv solinib uzluksiz aralashtirib turiladi. Ayrim joylarda (Urgut, Tayloq tumanida) atalaga qiyma, tuxum ham solinadi, ba'zi hududlarda esa (Buxoro viloyatining Olot, Qorako'l tumanlarida) suv o'rniga sut solinadi. Bular ham atalaning ta'miga o'zgacha maza qo'shadi. Bo'tqa – bir necha tur donni qaynatib pishirilgan quyuq ovqat. Bu ot eski o'zbek tilidagi “qorishtir” ma'nosini anglatgan bot fe'lidan –qa qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan [5].

Yupqa – xamirni yupqa yoyib, qizdirilgan qozonda har ikki tomonini ag'darib pishirib, so'ng ichiga qiymali piyozdog' solib, to'rtburchak shaklida taxlab tayyorlanadigan ovqat nomi [4]. Bu sifat qadimgi turkiy tildagi “yon ko'lamini ingichka qilib yoy” – ma'nosini anglargan yub– fe'lidan –qa qo'shimchasi qo'shilishi natijasida yasalgan [1]. Ot ma'no taraqqiyoti natijasida yupqa sifat so'z turkumidan o'sib chiqqan va taom nomi paydo bo'lgan. Ugra – yupqa yoyilgan xamirni 3-4 sm uzunlikda juda ensiz kesib tayyorlanadigan suyuq ovqat. Xamirdan yoyma qilib turli uzun-kaltalikda ugra kesib suyuq osh tayyorlash barcha xalqlarning pazandaligiga xos taom hisoblanadi. Abu Ali ibn Sino o'zining “Tib qonunlari” (sodda dorilar haqida II kitobida) bunday deydi: Ugra qaynatilgan oshning bir xili bo'lib, bizning mamlakatda rishta (ya'ni ip) deb ataladi. Bu tasma kabi bo'lib, oshirilmagan xamirdan tayyorlanadi. Go'sht bilan yoki go'shtsiz suvda pishiriladi. Qiymali ugra, tovuq go'shtli ugra, ugra chuchvara, qiymali ugra oshi kabi turlari bor. Ugrani, asosan, qariyalar va yosh bolalarga, bosh yoki tish og'rib ovqatni chaynay olmay qiynalayotganlarga tayyorlab ichiriladi.

Qatlama – yupqa yoyilgan xamirni yog'da pishirib tayyorlangan non. To'y dasturxonining asosiy bezari bo'lgan bu non juda qadimiy bo'lib, bizgacha yetib kelgan va hamma joylarda tayyorlanadi. “Qatlama” o'z nomi o'zi bilan — “qatlamog” so'zidan olingan bo'lib, xamirni qat-qat hozirlab orasiga qaymoq surtib, sariyog'da qovurib pishirilgani uchun g'oyatda to'qtutardir. Sarimsoq-pazandachilikda xushxo'r qiluvchi va pokizalovchi sabzavot sifatida salatlarga qo'shiladi, sho'rva hamda suyuq oshlarga solinadi, lag'mon qaylasiga, albatta, sarimsoq solib pishiriladi va palovning bir turi «sarimsoq palov» damlanganda bu taom g'oyat shifobaxsh bo'lib qoladi. Sarimsoq Abu Ali ibn Sino keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, bit va sirkalarni o'ldiradi. Agar uning ho'lini asal bilan qo'shib dog' va ko'z ostidagi qontalashlarga surtilsa foyda qiladi. Ichi yiringli shishlarni yoradi. Uning kulini toshmalarga surtiladi. Yovvoyi sarimsoqni yangiligida olib yomon jarohatlar ustiga qo'yilsa, foyda qiladi...Ko'p iste'mol qilinganda bosh og'rib, ko'rish zaiflashadi.

Sariyog' – mol sutidan ajratib olinadigan yog'. Qatiqdan ajratib olingan maskayog'ni qozonga solib eritilsa sariyog' chiqadi. Sariyog'ni qaymoqdan ham olish mumkin. Buning uchun qizitilgan qozonga solib sustroq olov berib qaynatiladi. Oq ko'pik hosil bo'lganda yuziga biroz sovuq suv sepilganda ko'pik pasayadi. Ikkinchi bor qaynaganda qozonning yuziga to'q sariq tusli yog' ajrab

chiqadi, ostida esa jigarrang tusli durdasi hosil bo'ladi. Shunda qozonni olovdan olib sovutiladi va sariyog'ni durdadan ajratiladi. Sariyog'ning o'zini nonushta yesa ham yoki xamirli ovqatlarga, pishiriqlarni tayyorlashda foydalansa ham bo'ladi.

Suzma – qatiqni xaltachaga solib, suvi chiqarilgandan keyin hosil bo'ladigan mahsulot. Suzmadan salatlarga, suyuq ovqatlarga qo'shishda foydalaniladi va undan qurtob tayyorlanadi. Suzmaning qadimda yerga ko'mib tayyorlanadigan usuli ham bo'lgan: ekin ekilmagan toza qumloq yerdan chuqur kovlab bunga qopni tushirib qatiqni to'latib quyib og'zini yopib ko'mib qo'yilgan. Yer qatiqdagi namni o'ziga tortib olgandan keyin suzma hosil bo'lgan. Bu usul unutilgan bo'lib, uni endilikda sanitariya va gigiena nuqtayi nazaridan tiklab va tavsiya qilib ham bo'lmaydi. Qurut- suzmani yumaloq shaklda quritib tayyorlanadigan mahsulot bo'lib, u ham turkiy so'z. Sut-oq suyuqlik. O'zbek pazandachiligida sut nonushta payti dasturxonga yangi sog'ilgan holda yoki qaynatib tortiladi. Asosan nonushtaga sigir suti, tog'li hududlarda esa echki, qo'y sultari tanlangan. Ot sutidan qimiz, tuya sutidan qimron tayyorlanadi. Qaymoq-sutdan ajratib olinadigan quyuq yog'li mahsulot bo'lib, turkiy so'zdir.

Qazi – ot go'shtidan tayyorlanadigan tansiq taom bo'lib, qadimgi chorvador xalqlarning go'shtni uzoq muddat saqlash maqsadida konservalash usullaridan biri. Shuni alohida eslatib o'tish zarurki, qazini sira to'yguncha yeb bo'lmaydi. Shu sababli xalq tabobati va pazandaligida qazini xamirga qo'shib norin, beshbarmoq, kulchatoy kabi ovqatlar qilib yeyish hamda ho'l noringa tezroq hazm bo'lishi uchun uzum sirkasi qo'shib iste'mol etish tavsiya qilinadi. Qazi qo'shib tayyorlangan norin va beshbarmoq kabi taomlarni ham yaxshi hazm bo'lishi uchun piyoz, zira qo'shib tanovul qilinadi. Chunki qazi juda to'qtutar, quvvati kuchli, hazmi og'ir, oshqozonda uzoq saqlanadigan taom.

Qatiq – qaynatilgan iliq sutga qatiqdan tomizg'i solib tayyorlanadigan mahsulot. Qatiq o'zi iste'mol etiladi, boshqa ovqatlarga qo'shiladi, undan ayron, suzma, qurtob tayyorlanadi.

Qovurdoq – go'shtni, keyin unga piyoz, kartoshka yoki sabzavotlarni qo'shib yaxshilab qovurib, ozroq suv quyib dimlab pishiriladigan quyuq ovqat. Qovurdoq, asosan, yangi so'yilgan qo'y, mol go'shtidan tayyorlanadi. Ushbu tansiq taom chorvadorlik bilan shyg'ullanadigan oilalarning oshxonasiga mansub. Sababi, go'shtni uzoq saqlash ma'nosida konserva qilish metodidir. To'g'ralgan go'sht mol yog'ida qovutiladi va sopol idishga solinadi. Soviganidan so'ng go'sht yog' bilan birga qotib qoladi va uzoq vaqt aynimasdan turadi. Kerak payti yog' olovda eritilib, go'shti ajratib olinadi va taomlarga ishlatiladi yoki yaxna taom sifatida o'zi iste'mol qilinadi.

Turkiy so'zlar ichida un va unga aloqador quyidagi so'zlar bor:

Ushoq – nonning mayda uvoqlari. Chalpak – xamirni yupqa yoyib yog'da pishiriladigan ovqat. Qotirma/qatirma – oshirilmagan (achitilmagan) xamirdan qozonda yog'siz pishiriladigan yupqa non turi. Ko'machcho'g'ning issiq kuliga ko'mib pishiriladigan non. Tolqon-qovurilgan donni tuyib tayyorlanadigan yemish.

Uvoq-maydalash natijasida hosil bo'lgan mayda bo'lak. Qo'g'irmoch- qovurilgan bug'doy. Bundan tashqari, shilpildoq-manti uchun kesilgandek kattalikdagi to'rtburchak yupqa xamirni sho'rvada tayyorlanadigan quyuq ovqat; qayla-mayda to'g'ralgan go'sht va sabzavotlarni qovurib tayyorlanadigan, quyuq ovqatga

solib iste'mol qilinadigan masalliq kabilar ham asli turkiy qatlamga mansub.

Yuqoridagi ro'yxatga ilik (suyak ichidagi yog'simon modda), ismaloq (bargi ovqatga solinadigan hidli ko'kat), yovg'on (go'sht-yog'siz tayyorlanadigan ovqat), yog', ko'kat, yong'oq, lagan, tuz, et, quyruq, qovoq, qovun kabilarni ham qo'shish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, turkiy qatlamga oid so'zlarimiz tilimizning jozibasini oshirish bilan birga bizni

tarixiy qadryatlarimiz, urf-odatlarimiz bilan yaqindan tanishishga yordam beradi. Bu borada gastronomiyaga aloqador turkiy nomlarning ham o'z o'rnini bor. Tilimizning uzoq vaqt yashab qolishi, avlodlarimizga yetib borishi uchun turkiy so'zlar va ular anglatadigan ma'nolarni saqlab qolishimiz shart. Bunda turkiy tilda nomlangan taomlarni tayyorlashimiz, ham lazzatidan, ham nomidan bahramand bo'lishimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. M.Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. III tomlik. Toshkent. 1960. III tom. 253 b.
2. Sh.Rahmatullaev. O'zbek tilining etimologik lug'at (turkiy so'zlar). Toshkent. 2000. 306 b.
3. I.Haqqul. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent. 1991. 8 b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. Toshkent. 2006, 1 jild. 113 b.
5. Э.В.Севорьян. Этимологический словарь тюркских языков. М. II. 1974. 201 с.

Dilnoza RO'ZIMATOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti
Email: dilnozarozimatoval@mail.com

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti proffessori Z. Xolmonova taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDAGI TIBBIY TERMINLAR SEMANTIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilshunoslikning terminologiya yo'nalishiga qaratilayotgan e'tibor, tibbiy terminlarning qisqacha tarixi, ularning mavzuiy guruhlari, ayrim tibbiy terminlarning semantik xususiyatlari, etimologiyasi aks ettirilgan. Kasallik bildiruvchi tibbiy terminlarning guruhlari, ularning nomlanish sabablari, ayrim terminlarning etimologiyasi ham ko'rsatib o'tilgan. O'zbek tilida tibbiy terminlarning birikmali yoki so'z holida ifodalanishi ta'kidlab o'tilgan. Leksik-semantik guruh hamda mavzuiy guruh tushunchalariga izoh berilgan. Tilshunoslikda mavzuiy guruhlarga bo'lib o'rganish ahamiyati haqida aytib o'tilgan. O'zbek tilidagi kasallik nomlari guruhlarga bo'lingan.

Kalit so'zlar: termin, tibbiy termin, leksik-semantik guruh, mavzuiy guruh.

СЕМАНТИКА МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются терминология лингвистики, краткая история медицинских терминов, их тематические группы, семантические особенности, этимология некоторых медицинских терминов. В лингвистике разъясняются понятия лексико-семантическая группа и тематическая группа, объясняется важность изучения тематических групп в лингвистике. Названия болезней на узбекском языке разделены на группы

Ключевые слова: термин, медицинский термин, лексико-семантическая группа, тематическая группа.

SEMANTICS OF MEDICAL TERMS IN UZBEK LANGUAGE

Abstract

This article focuses on the terminology of linguistics, a brief history of medical terms, their thematic groups, semantic features and etymology of some medical terms. The concepts of lexical-semantic group and thematic group are explained in linguistics. The importance of study in thematic groups in linguistics is explained. Disease names in Uzbek language are divided into groups.

Key words: term, medical term, lexical-semantic group, thematic group.

Hozirgi rivojlangan aksar tillarda o'nlab fan sohalarning terminologik tizimlari borki, ular muayyan xalqning tegishli fan sohasining shakllanishi va rivojlanish davrlariga hamohang tarzda shakllanib, tadrijiy taraqqiyot bosqichlarini boshdan kechirgan. Zero, fan va insoniyat bir-biriga hamohang tarzda yuksalib boraveradi. Har bir sohani mukammal o'rganish uchun, albatta, uning atamalaridan ham xabardor bo'lishi kerak. Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan tarixiy nutqida shunday degan edi: "Ayni paytda dunyoda ilm-fan va texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib, mamlakatimizning xalqaro hamkorlik aloqalari tobora kengaymoqda. Natijada hayotimizga chetdan ko'plab yangi tushuncha, so'z va iboralar kirib kelmoqda. Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi"[1]. Har bir xalqda bo'lgani kabi, o'zbek tibbiyot terminologiyasining shakllanish manbalari ham uzoq o'tmishga borib taqaladi. Inson qadim zamonlardan boshlab o'z hayoti davomida tabiat bilan, atrof-muhit bilan doimo uzviy aloqada bo'ladi, unga ta'sir o'tkazadi, undan ta'sirlanadi va bu jarayonda turli tabiiy-biologik, ruhiy holatlarni boshdan kechiradi: goh shodlik, goh g'amginlik, goh sog'lik, goh bemorlik holatlarida bo'ladi va bunday

holatlarning sabablarini aniqlashga harakat qiladi, salbiy holatlarni bartaraf etish yo'llarini qidiradi. Ayni paytda u o'z hayotida, atrofida hayotida namoyon bo'lgan turli xil kasalliklar, ularning belgilariga, kasalliklarni bartaraf etuvchi vositalar-dorivor moddalarga nom beradi, ya'ni ularni ma'lum so'zlar bilan ataydi. Shu tariqa asta-sekin tibbiy atamalar (terminlar) tizimi shakllana boshlaydi. Ushbu jarayonlar bilan o'ta qiziqqan, kasalliklarni davolash, dorivor moddalarni qidirib topish va ularni amalda qo'llash bilan mashg'ul bo'lgan kishilar orasidan shu sohaning mashhur olimlari yetishib chiqqanlar. Ular o'z salafalaridan o'rgangan bilimlarini, amaliy tajribalarini ilmiy risolalar, kitoblar, lug'atlar sahifalariga muhrlab, shogirdlarga, kelajak avlodga tuhfa qilib qoldirganlar[2].

Zamonaviy tibbiyot terminologiyasi eng murakkab va keng terminlar tizimidan biridir. Mavjudligining hozirgi bosqichida tibbiyot terminologik tizimining rivojlanishi tibbiyot fanining tezlashib borayotgan taraqqiyoti, ixtisoslashuvining aksi bo'lib, ko'plab yangi terminlarga ehtiyoj tug'dirmoqda. O'zbek tilining turli soha terminologik tizimlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'pgina ishlarda terminlarni turli yo'llar bilan hosil qilinganligi aytilgan[2].

Tibbiyot qadimiy soha bo'lib, uning turli mavzuiy guruhlari mavjud. O'zbek tibbiyotida kasallik nomini ifodalovchi so'zlar ham o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra turlicha nomlanadi. "Eng avvalo, terminologiya muayyan tilning umumiy lug'aviy tizimi ichidagi aniq ajralib turgan

va shu bilan birga, ancha sezilarli va hisoblab chiqilgan kichik tizimdir. Ayni paytda terminologiya kichik tizim sifatida „o'z navbatida mavzuiy guruhlar bo'yicha yanada kichikroq tizimlarga bo'linib ketadi“ [4]. Bunday mavzuiy guruhlar pala-partish holda emas, balki aniq talablar asosida, tur va jinslar bo'yicha qat'iy taqsimlanish asosida yuzaga keladi. Terminologiyadagi shunday xususiyatlarni qayd etish kerakki, bu yerda so'zlar shunchaki ixtiyoriy tartibda emas, balki muayyan fan yoki sohaning tasnifidan kelib chiqib guruhlanadi, bu esa alohida paradigmani hosil qiladi...” [1].

Tibbiyot sohasidagi barcha terminlar tilning terminologik tizimlaridan birini tashkil qiladi, bu tizim, o'z navbatida, muayyan guruhlardan, boshqacha aytganda, mavzuiy guruhlardan tashkil topadi. Shuni aytish kerakki, tilning lug'aviy boyligini yoxud uning bir qismini muayyan mavzuiy guruhlar bo'lib o'rganishning o'ziga xos ahamiyati bor. Ma'noviy munosabatni o'rganishda leksik-semantik va mavzuiy guruhlar ajratishning o'ziga xos xususiyatlari bor. Mavzuiy guruhlar bilan leksik-semantik guruhlar orasidagi farq shundaki, leksik-semantik guruhlar leksemalarni umumiy tushuncha birlashtiradi. Sema ma'noga teng bo'lsa, tushuncha mazmunga teng bo'ladi. Leksik-semantik guruhlar sinonimlik hodisasi xos bo'lsa, mavzuiy guruhlar mantiqiy bog'liqlik birinchi o'ringa chiqadi. Shu nuqtayi nazardan, mavzuiy guruhlar leksik-semantik guruhlar nisbatan kengroq, mantiqan bog'liqlik darajasi kattaroqdir. Mavzuiy guruhlar mantiqan bog'liqlik katta bo'lsa leksik-semantik guruhlar ma'noviy bog'liqlik yaqin bo'ladi. Mavzuiy guruhlar umumiylik belgisi, leksik-semantik guruhlar esa xususiylik belgisi namoyon bo'ladi. So'zlarni tematik guruhlar ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambag'alligini belgilashga imkon beradi, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, xo'jaligi, madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid ma'lumotlar so'zning tematik guruhlarida ravshan ifodalanadi[4].

O'zbek tibbiy terminologiyasi haqida ham shunday deyish mumkin. Mazkur tizim terminologik tizimini ham mavzuiy guruhlar bo'lib o'rganish ushbu soha terminga boyligi haqida to'laroq tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Tibbiyot sohasini bajariladigan, tekshiriladigan soha yo'nalishiga ko'ra bir necha guruhlar bo'lib o'rganish mumkin. O'zbek tilidagi tibbiy terminlarning mavzuiy guruhlar Y.To'raqulovning “Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар луғати” asosida bo'lib chiqildi. Umuman, murakkab tizim hisoblangan tibbiy terminologiyani quyidagi katta guruhlar bo'lish mumkin:

- 1) anatomiyaga oid terminlar;
- 2) kasallik nomini bildiruvchi terminlar;
- 3) dorilar nomini bildiruvchi terminlar;
- 4) tibbiy jihoz nomlari.

Masalaga chuqurroq, ilmiy jihatdan qaraladigan bo'lsa, mustaqil bir fan hisoblangan, o'z navbatida, o'rganish obyektlariga qarab, quyidagi guruhlar bo'linadi: akusherlik va ginekologiya, gistologiya, anatomiya, fiziologiya, peditariya, dermatologiya, venerologiya, epidemiologiya, mikrobiologiya, nevropatologiya, onkologiya, rentgenologiya, radiologiya, endokrinologiya, pulmonologiyaterapiya, psixiatriya, stomatologiya, kardiologiya, gematologiya, fizioterapiya, farmakologiya, ftiziatriya, oftalmologiya, otorinolaringologiya, neyroxirurgiya, urologiya singari bo'limlardan iborat. Bu bo'limlarning har biri yana bir qancha qismlardan, qismlar esa muayyan qismchalardan

tarkib topgan. Bo'lim va qismlardagi tushunchalar o'z terminlariga ega bo'lib, ular muayyan mavzular bo'yicha guruhlangan. Tibbiyotning har bir bo'limi yoki qismi bo'yicha guruhlangan barcha terminlarni, barcha mavzuiy guruhlarini ko'rsatib o'tish kichik bir tadqiqotda imkonsiz, albatta. Shuning uchun ushbu maqolada kasallik nomini bildiruvchi ayrim terminlar guruhlariga to'xtalib o'tishni joiz deb topdik.

O'zbek tilida kasalliklar nomini tekshirar ekanmiz, ular ichida kasalliklarga va hatto tibbiyotga aloqasi bo'lmagan juda ko'p so'zlar maxsus nom sifatida yuzaga kelganligini ko'rishimiz mumkin. Kasalliklar nomlari ichida, asosan, turkiy tillarda qo'llanganlarini ko'rib chiqish jarayonida, ularni o'zbek tiliga tarjima qilishda til imkoniyatlaridan foydalangan holda kasallikni yoki kasallik belgilarini kashf etgan olimlar nomlari bilan atalayotganligiga ham guvoh bo'lishimiz mumkin. Kasallik nomlarini quyida keltilgan shaklda bo'lib o'rganishni lozim deb topdik.

1.Ruscha yoki lotincha kasallik nomlarining turkiy (o'zbek) tillarda muqobili bo'lgan terminlar: yo'tal, o'lat, qo'tir, chipqon, o'sma, bo'g'ma, bo'qoq, tutqanoq, so'gal, chechak, qorason, suvchechak, qizamiq, pes, qizilcha, maymoq, oqqon, tumov, kamonoq, filoyoq, ichketar, yotoq yara, quyonlab, qoqshol, temiratki, yelbo'g'oz, pichan isitmasi, kuydirgi, toshma, terlama, sil, tepki, manqa, baliq tangachasi (ixtioz), chandiqlar.

Keltirilgan terminlar etimologiyasiga nazar tashlasak, XI asrda yashagan, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asoschisi Mahmud Koshg'riyning “Devoni lug'ot at-turk” asarida yuqoridagi terminlarning ayrimlari keltirilganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Hiqichoq-odam nafas olganda diafragma reflektor qisqarib, nafas yo'lidan o'ziga xos tovush chiqarishi, bu diafragmaning tortishib qisqarishi natijasida ro'y beradi. Mahmud Koshg'riyning “Devoni lug'oti at-turk” asarida esa “iq” shaklida uchraydi. “Muzdek suv ichib, ustidan non yegandan so'ng nafas olish qiyinlashib, to'satdan ko'krakdan chiqadigan o'qchiq”[3]. Taqlid so'zdan ot yasalgan.

Chipqon (Фурункул)-soch xaltachasi va atrofidagi to'qimaning o'tkir yiringli nekrotik yallig'lanishi.Bu ot qadimgi turkiy tilda “чубакан”, “чыпқан” shakllarida uchraydi. Bu so'z asli unotu o'simligi mevasining nomi bo'lib, keyinchalik tashqi o'xshashlik asosida badandagi chandiqa nom sifatida ko'chirilgan. Bu kasallik bo'yicha “Devoni lug'ot at-turk”da yara qizillikda chilonjiydaga o'xshaganligi uchun shunday atalgan degan ma'lumot bor [3].

Uchuq (Простой герпес)-kasallik “uchg'uq” deb ham atalgan, shamollaganda, ya'ni uchunganda paydo bo'ladigan chiqiq. Bu ot qadimgi turkiy tilda “uch” fe'lining “chiq” ma'nosidagi “uq” qo'shimchasi bilan yasalgan. “Devoni lug'ot at-turk”da esa “uchg'uq” shaklida uchraydi [3].

“Devoni lug'ot at-turk”da “tumov” kasalligidan keyin ham bu toshmalar chiqishi haqida ma'lumot berilgan.“Tumov” so'zi esa “uchg'uq”, “tumag'u”deb ham nomlangan, kasallik uchunish, shamollash natijasida paydo bo'lganligi uchun “uchunsh” deb ham atalgan. Bunda nomlik ma'nosini bildirgan “tum” so'zidan –a qo'shimchasi bilan yasalgan fe'lga –g'u qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan (4) : tum+a+g'u>tumag'u>tumag'u>tumov [3].

Quyunchiq (Тутqanoq)-(Эпилепсия). To'satdan tutib qolib, kishini harakatdan to'xtatib qo'yadigan asab

kasalligi. "Devoni lug'ot at-turk"da "to'lg'anik" tarzida berilgan [3].

Yuqoridagilardan tashqari so'gal, bo'qoq, bezgak, chechak singari kasallik nomlari ham asarda uchraydi. Asarda ayrim kasalliklar haqida ma'lumotlar ham berilgan. Jumladan, buqoq kasalligi haqida shunday ma'lumotlar uchraydi:

"... buqoq, tomoqning ikki tarafi teri bilan go'sht orasida paydo bo'ladigan yelim, go'sht kasali. Farg'ona bilan Shikni shaharlarida bir qancha odamlar bu dardga yo'liqqanlar, bu dard doim ularning bolalariga ham o'tadi. Ba'zilariniki ko'kragini ko'rolmas darajada katta bo'ladi. Men ulardan bu kasal sirini so'raganimda shunday javob bergan edilar: "Bobolarimiz g'oyat baland tovushli kofirlar ekan. Sahobalar bilan jang qildilar. Otalarimiz ularga kuch bilan bostirib boribdilar, baqiribdilar, chaqiribdilar. Musulmonlar ularning tovushlaridan hayajonga tushibdilar, bu voqea hazrati Umarga eshitildi. Hazrati Umar ularni qarg'adi. Natijada ularning bo'g'izlarida shu dard paydo bo'ldi. Ularga meros bo'lib qoldi". Hozir ham ular orasida biror baland ovozlik kishi topilmaydi" [3]. Shuningdek, kasallik nomlari orasida mavhum ot bilan ifodalangan bepustlik, aqli zaiflik, soqovlik, uyquchanlik, uyqusizlik, kamqonlik kabi nomlar ham uchraydi.

2. Harakat nomi bilan ifodalangan kasallik nomi yoki kasallik belgilari nomlari: quturish, shamollash, yallig'lanish, duduqlanish, bichilish, bitlash, yiringlash, xiralashish, oqarish, lat yeyish yemirilish, shikastlanish, qo'rqish, oqarish kabi harakat nomi shakllari bir qancha kasallik nomlarini yakka holda ham bildirishi yoki birikma holda qo'llanishi mumkin.

Ushbu nomlar bir qancha termin hosil qilinishida ishtirok etadi. Buni quyida ko'rish mumkin: tutilish (ichak tutilishi, siydik tutilishi), qon quyilishi, qon qo'yilishi, jig'ildon qaynashi, xotira susayishi, til oqarishi, esni yo'qotish, suyak yemirilishi, ruhiyatning buzilishi, ko'z yoshlanishi, rang ajratolmaslik singari.

Yallig'lanish so'zi orqali esa bir qancha birikmali termin hosil qilish mumkin. Qizig'i shundaki, bu nomlar tibbiyotda va shifokorlar nutqida bitta so'z bilan ifodalandi. Shifokor bemor tushunmagan holdagina uning o'zbekcha nomini ishlatadi; nervning yallig'lanishi (nevrit), qinning yallig'lanishi (vaginit), buyrak yallig'lanishi (nefrit), nog'ora parda yallig'lanishi

(miringit), quloqning yallig'lanishi (otit), barmoq yallig'lanishi (parasit), hiqildoq yallig'lanishi (laringit), halqumning yallig'lanishi (faringit), qovuqning yallig'lanishi (sistit), o't qopining yallig'lanishi (xolitsistit), oshqozon shilliq qavatining yallig'lanishi (gastrit), bosh miya yallig'lanishi (ensefalit), teri yallig'lanishi (dermatit), bachadon shilliq qavati yallig'lanishi (endometrit), tuxumdon yallig'lanishi (ofarit), yurak seroz pardasining yallig'lanishi (perikardit), yurak muskulining yallig'lanishi (miokardit).

Bundan tashqari yiringlash, qo'rqish, yemirilish, singari harakat nomi shakllari ham bir necha birikmali termin hosil qilinishiga guvoh bo'lish mumkin.

Shuningdek, tibbiyotda Osiyo yarasi, Ispan grippi, Malta isitmasi, O'rta yer dengizi isitmasi, Sibir yarasi singari nomlar kashf etilgan joy nomi bilan bog'liq holda nomlangan. Tibbiyot olamida kishi ismlari bilan bog'liq bo'lgan kasallik nomlari ham uchraydi. Bunda ko'proq ma'lum kasallikni kashf etgan, davolash usullarini topgan olimlarning nomlari bilan bog'liq holda nomlangan: Gippokrat yuzi, Mantu sinamasi, Xoshimoto bo'qog'i, Borovskiy kasalligi, Bazedov kasalligi, Adisson kasalligi, Korron kasalligi, Milkman kasalli, Dyushen kasalligi singari. Kasallik nomlari tahlil qilinar ekan, ular ichida o'zbek tiliga bir so'z yoki soddada birikma bilan ifodalanmaydigan nomlar ham mavjud.

Miotoniya-ixtiyoriy harakat boshlangandan keyin muskullarning uzoq vaqt davom etadigan tarang holatlari bilan ro'y beradigan nasliy kasallik.

Mioz-ko'z qorachig'ining kichrayishi va torayishi.

Mikrosporiya-kasallik qo'zg'atuvchi zamburug'lardan bo'lgan mikrosporaning teri va sochda vujudga keltiradigan kasalligi.

Miatoniya-tug'ma yoki tug'ilgandan keyin kelib chiqadigan muskul kasalligi [6]. Bu terminlar tibbiyotda tarjimasiz qo'llanadi.

Yaxlit bir terminologik tizimni tashkil etuvchi tibbiy terminlar, o'z navbatida, bir qancha mavzuviy guruhlariga bo'linadi. Terminlarni mavzuviy guruhlariga ajratib o'rganish muayyan terminologik tizimning, xususan, o'zbek tibbiy terminologiyasining butun lug'aviy boyligini, uning shakllanish va rivojlanish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi nutqi//Xalq so'zi, 2019-yil 22-oktabr
2. Arutyunova N.D. Metafora i diskurs // Teoriya metafori. M.: Progress, 1990. 5-32 s
3. D'yachenko A.P. Metafori i terminologicheski ustoychivie virajeniya. -Minsk: Novoe znanie, 2003. 428 s.
4. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari Toshkent, 1985-yil.-352b
5. Madvaliev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. Toshkent, 2017
6. Mahmud Koshg'ariy. Devoni lug'oti-turk. Toshkent 1-tom 1960; 2-tom 1961; 3-tom 1963-y.
7. Mirahmedova Z. O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari -Toshkent: Fan, 2010
8. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. Toshkent: "Mumtoz so'z", 2010
9. Mahkamov N. va b. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati - Toshkent: "Fan", 2013. -144-b.
10. Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. 1 j. Toshkent, 2000.
11. Tibbiyot qomusiy lug'ati - Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati. 1994.
12. To'raqulov Y. Ruscha-lotinch-a-o'zbekcha tibbiy terminlar lug'ati. Toshkent. 1996.

УДК: 42:494,375

Турсуной УРАЛОВА,

Тошкент давлат педагогика университети мустақил изланувчиси
tursunoy.uralova.78@mail.ru

ТДЎТАУ профессори, ф.ф.д. Муҳаммедова С. тақризи асосида

TYPOLOGY OF EXPRESSION OF CAUSATIVE EMOTIONALITY IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

Emotionality, which affect both a physiological and mental state of the individual have been the subject for many scientific studies. Emotionality has been studied by many researchers at various linguistic levels and in the fields of linguistics, as well as diachronically, synchronously, by using of various techniques. The analysis of the emotional verbs was also not overlooked from the point of view of the researchers. They refer to words or verbs that represent emotionality, ranging from different syntactic connections within the sentence to their conceptual properties. This article discusses the expression of causative emotionality in English and Uzbek. The article examines the expression of positive and negative causative emotionality in English and Uzbek.

Key words: emotion, verb, emotional units, causative, negative, positive, marker, person, lexical unit, expression.

ТИПОЛОГИЯ ВЫРАЖЕНИЯ КАУЗАТИВНОЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Эмоциональность, которая влияет как на физиологическое, так и на психическое состояние человека, была предметом многих научных исследований. Эмоциональность изучалась многими исследователями на разных лингвистических уровнях и в областях лингвистики, а также диахронические, синхронические, с использованием различных техник. Не обошел вниманием и анализ эмоциональных глаголов с точки зрения исследователей. Они относятся к словам или глаголам, которые представляют эмоциональность, от различных синтаксических связей в предложении до их концептуальных свойств. В данной статье рассматривается выражение каузативной эмоциональности в английском и узбекском языках. В статье исследуется выражение положительной и отрицательной каузативной эмоциональности в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: эмоция, глагол, эмоциональные единицы, каузативный, отрицательный, положительный, маркер, человек, лексическая единица, выражение.

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА КАУЗАТИВ ЭМОЦИОНАЛЛИКНИНГ ИФОДАЛАНИШИ ТИПОЛОГИЯСИ

Аннотация

Шахсининг ҳам физиологик ҳам руҳий ҳолатига тааллуқли бўлган эмоционаллик кўпгина илмий тадқиқотлар учун объект бўлиб келмоқда. Эмоционаллик кўпгина тадқиқотчилари томонидан турли лингвистик сатҳларда ва тилшунослик соҳаларида ҳамда диахроник, синхроник жиҳатдан, шунингдек турли методлардан фойдаланилган ҳолда ўрганилиб келинмоқда. Эмоционал феълларнинг таҳлили ҳам тадқиқотчилар назаридан четда қолмаган. Улар эмоционалликни англатувчи сўзлар ёки феълларни гап доирасида турли синтактик алоқаларидан тортиб, концептуал хусусиятларига кўриб чиқишмоқда. Мазкур мақолада инглиз ва ўзбек тилларида каузатив эмоционалликнинг ифодаланиши хусусида фикр юритилади. Мақолада инглиз ва ўзбек тилларида ижобий ва салбий каузатив эмоционалликни ифодаланиши тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: эмоция, феъл, эмоционал бирликлар, каузатив, салбий, ижобий, маркер, шахс, лексик бирлик, ифодаланиш.

Кириш. Ўтган асрнинг 80-йилларида ғарб тилшунослигида юзага келган прагматингвистика, когнитив тилшуносликнинг тараккий этиши тилшуносликнинг барча соҳалари тадқиқотига янгича ёндашув киритди. Бу ҳол инсон психологияси ва фалсафий қарашлар билан ёндашувни юзага келтирди. Натижада эмоция билан боғлиқ тадқиқий ишлар парадигматик ва синтагматик сатҳ доирасидан чиқиб прагматик ва когнитив томонларига эътибор берилди бошланди. Мазкур соҳалардаги тадқиқотлар фақатгина лексик бирликлар ва бирикмалар таҳлили билан чекланибгина қолмасдан, бутун вазият, ҳолат ёки ҳаракат тушунчалари, субъект ва объект муносабатида киши онгида, тасаввурдаги

ҳодисаларнинг тилда акс этишига қаратилмоқда. Бу каби тадқиқотларнинг қиёсий типологик нуктаи назардан лингвокультурологик сатҳларда тадқиқ этилиши эса кенгрок самара бераётганлиги эътироф этилмоқда. Олиб борилган тадқиқот ва таҳлиллар шуни кўрсатадики, эмоциялар инсон ҳаётида муҳим ўрин тутishi мумкин.

Мавзуга оид илмий адабиётларнинг таҳлили.

Эмоция билан боғлиқ ишлар лексикология нуктаи назаридан В.Г. Гака, А. Вежицкой, В.И. Шаховского ва бошқаларнинг [1], синтактик ва семантик-синтактик ёндашув доирасида А.В. Безрукова, А.А. Зализняк, Ю.М. Малинович [2]лар тадқиқ этишган. О.Д. Дунина инглиз ва рус тилларидаги “эмоция”ни

билдирувчи сўзларнинг лексик-семантик майдонини аниқлашда мазкур сўзларнинг этимологиясига мурожаат қилади. Эмоционаллик доирасида биргина “удивление” (хайратланиш) концептининг инглиз ва рус тилларидаги қиёсий талқини Н. В. Дорофеевнинг диссертациясидан ўрин олган [3]. Эмоционалликни ифодаловчи сўзларнинг синтактик структураси, яъни эмоцияларнинг концептуаллашуви маълум сўзларнинг синтактик хусусиятларига таъсири Г. Радден, И. Кривошевалар [4] таҳлилидан жой олган. Ўзбек тилида феълларнинг таснифи кўпгина тадқиқотчилар томонидан тадқиқ этилган. Жумладан Э. Р. Тенишев, К. Холиков Н. К. Дмитриев, А. А. Цаликамониdze М. Содикова қабилардир.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқотда Инглиз ва ўзбек тилларида ижобий ва салбий каузатив эмоционалликни ифодаланиши тадқиқ этишда қиёсий методдан фойдаланилди. Қиёсий метод тил материалини семантик жиҳатдан ўрганишда муҳим ҳисобланиб, қиёсланаётган объектнинг фарқи ва ўхшаш хусусиятларини очиб беришга хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар. Инсониятнинг турмуш тарзидаги энг муҳим жараёнлардан бири, бу нутқ муомаласи ҳисобланади. Нутқ жараёнида эса шахслар ўртасида турли эмоционал вазиятлар, эмоционал муносабатлар вужудга келади. Эмоциялар инсоннинг фикри, қарашлари ва ҳаракатларига жуда катта таъсир ўтказиши. Шунинг учун ҳам эмоциялар турли соҳаларда ўрганилмоқда ва тадқиқ этилмоқда. Жумладан психология, лингвистика ва бошқалар.

Эмоционалликни универсал ҳодиса деб ҳисоблайдиганлар ҳам кўпчиликини ташкил этади. Шундай экан эмоционал бирликларнинг қиёсий таҳлили таққосланаётган тиллардаги сўз бирликларининг нафақат ифодаланиш усули, балки ўша тилларнинг лингвомаданий хусусиятларини очиб беришга ҳам хизмат қилади. Эмоционал лексиканинг типологик структураси кўрилатган ҳар бир тилда ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги таъкидланади [5]. Инглиз ва ўзбек тилларидаги эмоционал лексика ҳам ўз структураси ва ифода планига кўра тубдан фарқланади.

Эмоция тадқиқотларига бағишланган ишларда одатда эмоцияларни ижобий, салбий ва баъзи тилшуносларда ёқимли, ёқимсиз каби оппозицияга ажратган ҳолда тадқиқ этиш кенг тус олган. “Ҳар қандай эмоция бирор белгига эга бўлиб, позитив, негатив ёки амбивалент каби эмоционал гуруҳларнинг бирига тегишли бўлади” [6]. Эмоцияларнинг лингвистик тасвири ушбу тилшунослар қарашларича экспериенсернинг “яхши” (хурсандчилик, ғурур каби ижобий эмоцияларнинг бошидан кечиришида) ёки “ёмон” (кўркув, ғазаб, уят ҳолатларида) ҳолатларни ҳис этишига асосланилади [7], [8], [9]. Жумладан, А. Л. Гройсман негатив эмоцияларни физиологик жиҳатдан таснифлар экан, у эмоция ва ҳис туйғуларни қуйидагича таснифлайди: қониқиш ҳосил қилмаслик, изтироб, ғам-ғусса, ғазаб, азият чекиш, хафа бўлиш, кўркув, даҳшатга тушиш, раҳм-шафқат, ҳамдардлик, афсус-надомат, ғазаб, ҳақоратланиш ҳиссиёти, нафратланиш, нафрат, совуқчилик, ҳасад, ҳасадгўйлик, адоват, хусумат, ёвузлик, дарғазаблик, ишончсизлик, уят, жирканиш, афсусланиш, чидамсизлик, виждон азоби, виждонсизлик, нолиш ва бошқалар [10].

Эмоционалликни юзага келишини ҳам уч турга ажратишимиз мумкин:

- субъектнинг ички ҳиссиётлари орқали ҳосил бўладиган эмоционаллик,
- эмоционал муносабат,
- каузатив эмоционаллик. Субъект билан боғлиқ бўлган эмоционаллик шахснинг ҳиссиётлари орқали ифодаланса, эмоционал муносабат субъектнинг бирор объект, воқеа-ҳодиса орқали юзага келадиган эмоцияси ва шунингдек субъектнинг объектга нисбатан юзага келадиган эмоциялари тегишли бўлса, каузатив эмоционаллик эса шахснинг адресатни мажбурий эмоционал ҳолатга келишидаги ҳаракати деб баҳолаш мумкин. Таҳлилимиз объекти бўлиб келтирилган эмоционал белгилардан каузатив эмоционаллик ўрин эгаллаган. Каузатив эмоционаллик одатда субъектнинг объектга таъсири сифатида қаралади. Каузатив эмоционаллик ҳам таъкидланган салбий ва ижобий ифодаланишга эга. Салбий каузатив эмоционаллик шахсга ёқимсиз бўлган (кўркиш, жahl чиқиш ва бошқалар) ҳолатни вужудга келтиради. Синтактик жиҳатдан қаралганда каузативлик “эмоциянинг ифодаланишида экспериенсер синтактик нуктаи назардан объект сифатида қатнашади” [11].

Инглиз тилида кўпгина каузатив эмоционалликликни англатадиган to cheer up, to shame, to move каби феъллар мавжуд бўлиб, улар интенционал ва шу билан бирга адресатда эмоцияни (ҳам салбий ҳам ижобий) ҳосил қилувчи ҳаракатни билдиришади. Шунингдек интенционал мақсад маъносига эга бўлмаган эмоционал каузатив to disgust, to sadden, to anger, to irritate каби феъллар гуруҳига киритиш мумкин. Масалан:

1) Coburn's words had cheered him a little (J. Krantz, 193);

2) Even normal weakness was loathsome to him, although his frustrated child's love for his mother made him conceal his sense of horror (J. Krantz, 40).

Хусусан инглиз тилида салбий каузатив эмоционаллик маълум гуруҳ феълларнинг ўтимлилик хусусияти асосида ифодаланади. Ушбу гуруҳ феълларига to frighten, to tease, to dread, to horrify, to shame, to scare ва бошқаларни киритиш мумкин. Каузатив эмоционал муносабат феъллари семантик жиҳатдан микромайдонни ҳосил қилади ва субъектнинг адресатга нисбатан салбий ҳамда ижобий муносабатини англатади:

3) Stash would not permit Francesca to set the pace, but brought her with infinite skill to an orgasm so stabbing, so victorious that it frightened her (J. Krantz, 25);

4) I think we shall stay well under that – I do not want to frighten Boris (J. Krantz, 37);

5) “No, Tatiana, darling, don't be silly I was teasing him and the little one got angry” (J. Krantz, 45);

6) To have done so would have insulted the Prince (J. Krantz, 32).

Келтирилган мисолларда субъект бирор ҳиссиётни объектга (объект сифатида шахс назарда тутилган) таъсир ўтказиш ва шунингдек маълум бир ташқи таъсир натижасида психоэмоционал ҳолатни кечирган объект каузацияга учраган шахс ҳисобланади. Каузатор ва каузацияланувчи ўртасидаги каузатив семантик маъно мазкур феълларнинг лексик-семантик маънолари ёрдамида амалга ошади. Мисолларда ифодаланган салбий эмоционал муносабатдаги каузативлик маълум нутқ жараёнида юзага келган интенсия сифатида баҳоланади. Каузатив эмоционал

муносабат феъллари структураси мотив, мақсад, объект, процесс компонентларига эга.

Ўзбек тилида каузатив эмоционал муносабат феъллари (хусусан кузативлик) ўзларининг морфологик шаклий хусусиятнинг мавжудлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Хусусан, ўзбек тилидаги –ит, –ат, –ир каби қўшимчалар каузатив эмоционал семантик маънони ифодалаш хусусиятига эга. Эмоционал муносабат феъллари синфига тегишли феъллар субъектнинг ҳистуйғуларини объектга бўлган муносабатидан ташқари объектга баҳо бериш, объектга нисбатан турли муносабатлар билдириш каби семантик маъноларда ҳам келади. Масалан:

5) Тошган дарёдай тўлкинланаётган бир неча минг кишилик издиҳом Носирбекни қўрқитиб юборди (П. Қодиров, 165);

7) Кўз ёш қилди (кампир), ўлиб қоламан бунақада, деб қўрқитди, Одомбойга таъсир қилмади (Ў.Умарбеков, 32);

8) Бу савол Бобурнинг этини жунжуктирди (Примкул Қодиров, 275);

9) Бу билан бечораларни баттар қўрқитарди ва ич-ичидан завқланади, (Ў.Умарбеков, 34).

Келтирилган инглиз ва ўзбек тилларидаги таҳлилларга асосланган бўлсак, каузатив эмоционал феъллар бевосита каузацияланувчи объект олишади. Каузатив эмоционал феъл лексемаларининг семантик хусусиятлари синтактик бошқарув билан боғлиқ ҳисобланади [12],[13]. Демак кўп ҳолларда эмоционал каузативликнинг ифодаланишида сўз ёки бирикманинг структурасига таъсир этади. Эмоционал каузативлик фақатгина феъл+каузацияланувчи объект структураси билан чекланиб қолмайди. Инглиз тилида мазкур ифодага эга бўлган *do smb harm, make smb sad, treat smb badly* ва бошқа шу каби морфосинтактик структуралар мавжуд бўлиб, каузатив феъллар эмоционалликни англатувчи сифат ёки равишлар билан бирикиб ўзига хос эмоционал каузатив конструкцияларни ҳосил қилади. Ушбу конструкциялар ҳам салбий ҳам ижобий каузатив эмоцияларни англатиш учун қўлланила олади. Эмоциянинг салбий ёки ижобийлиги эмоционалликни ифодаловчи сифат, равишнинг лексик-семантикасига боғлиқ. Феъл эса каузатив ҳаракатни бажаради:

10) When she was really determined – she decided to make her happy (J. Krantz, 229);

11) The thought that Emily would have to manage on her own made him angry (J. Krantz, 266);

12) I knew we shouldn't have come to Europe. It makes people crazy! (J. Krantz, 28);

13) The very word filled him with horror (J. Krantz, 35).

Келтирилган мисолларда (10), (11) субъектнинг объектга нисбатан интеенсионал ҳаракати, яъни объект вазифасидаги шахсда салбий ёки ижобий эмоциянинг юзага келтиришга қаратилган бўлса, (12), (13) мисолларда маълум вазият, ҳаракат шахсни эмоционал ҳолатга олиб келган. Каузация феъл семантикаси ёрдамида ифодаланган.

Каузатив эмоционаллик ўзбек тилида ҳам ўзига хос конструкция ва бирикмалар ёрдамида ифодалана олиш имкониятига эга. Мазкур бирикмаларда эмоционалликни англатувчи от ва феъл бирикмаси орқали юзага келадиган мураккаб феъл аналитик шакли ва каузацияланувчи объект қатнашади. Мазкур ҳолларда эмоционаллик мураккаб феъл бирикмасидаги от орқали ифодаланади. Масалан:

14) Улар билан муомала қилишнинг қийинлиги қалбига таҳлика солди (П.Қодиров, 75);

15) Шайбонийхоннинг Тошкентга ҳужум қилиш эҳтимоли Маҳмудхонни анчадан бери таҳликага солиб келарди (П. Қодиров, 257);

16) Шаҳрисабдан келган махфий хабар хонни изтиробга солиб қўйди (П. Қодиров, 237);

17) Одомбой кулоқ солмади. Қайтанига қўлларини силкитиб, буқанинг аччиғини чиқара бошлади (Ў.Умарбеков, 35).

Каузативлик фақатгина субъект ва адресат ўртасида эмас балки воқеа-ҳодисанинг таъсири натижасида адресатнинг эмоционал ҳолатга тушишига олиб келиши мумкин (14), (15), (16). Шунингдек воқеа-ҳодисалардаги маълумотнинг салбий ёки ижобийлиги адресатда салбий ёки ижобий эмоционал ҳолатнинг юзага келишига сабаб бўлади. Каузатив эмоционаллик субъектнинг адресатни мажбурий, қутилмаган ҳолларда эмоционал ҳолатга туширишини англатадиган ҳаракат сифатида баҳоланади. Таҳлил жараёнида каузатив эмоционаллик ҳаракати бевосита субъект (шахс, ҳодиса, маълумот, нутқ бирлиги) адресат ёки объект (шахс) ва каузатив семантикага эга бўлган феъл, феълли бирикмалардан иборат бўлади. Умумий планда инглиз ва ўзбек тилларидаги каузатив эмоционалликнинг ифодаланиш структурасини куйидаги схемада кўришимиз мумкин:

Инглиз тили	Ўзбек тили
Caus.v+obj	объект+ феъл каузатив қўшимча –ит, –ат, –ир
Caus. V+obj+emotional adj.or adverb	Объект+сифат (равиш) феъл

Хулоса ва тақлифлар. Инглиз ва ўзбек тилларидаги каузатив эмоционаллик таҳлили шуни кўрсатадики ижобий каузатив эмоционаллик маълум маънода интененсионаллик семантикасига эга. Шунингдек субъектнинг адресатга нисбатан таъсир этиш мақсадидаги каузативлик ҳам интененсионал каузатив эмоционалликни ифодалайди. Мазкур тилларда ифодаланган каузатив эмоционаллик структуравий, морфологик нуктаи назардан

фарқланади (албатта эмоционал каузативлик ушбу тилларнинг лингво маданиятида ўзига хос фарқлар билан англашилиши мумкин. Бу ҳол бизнинг объектимизга кирмаганлиги сабабли ушбу таҳлилда тўхталмадик). Инглиз тилида каузатив эмоционаллик махсус бирикмалар билан маркерланган бўлса, ўзбек тилида каузатив эмоционалликни билдирадиган махсус морфологик кўрсаткичларга эгалиги билан ажралиб туради.

АДАБИЁТЛАР

1. Вежицкая, А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежицкая. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 654 с.4. Гак, В.Г. К эволюции способов речевой номинации/ В.Г. Гак // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1985, №4 – С. 28_42
2. Безрукова, А.В. Эмоциональные адъективные и субстантивные двусоставные предложения в современном английском языке (Опыт парадигматического описания): Дис.... канд. филол. н. / А.В. Безрукова. – Ленинград: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1981. – 180 с.
3. Дорофеева Н. В. Удивление как эмоциональный концепт: Автореф. дис... канд. филол. наук. Волгоград, 2002. 19 с..
4. Radden G. The conceptualization of emotional causality by means of prepositional phrases // Speaking of Emotions. Concetualization and Expression. E Tabakowskaya (eds). Gruyter. Berlin. New York, 1998 P 273-294; Кривошеева И. В. Структурные схемы русского простого предложения с глаголами эмоциональной деятельности. Дис...канд.филол.наук. Воронеж. 1999. 21с.
5. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. Свердловск: Изд-во Уральского ун-та. 1989. –259 с.
6. Булгакова Ю.С. Особенности вербализации отрицательных эмоций в английском и испанском языках. Москва. 2009. МГОУ.Вестник№ -С 110-115
7. Апресян Ю.Д. Словарные статьи ГОРДИТЬСЯ, ЛЮБИТЬ, РАДОВАТЬСЯ, СЕРДИТЬСЯ, СТЫДИТЬСЯ// Новый объяснительный словарь синонимов русского языка/ Под рук.акад. Ю.Д. Апресян, В.Ю. Апресян, Е.Э.Бабаева, О.Ю.Богуславская и др. М.,2004.
8. Иорданская Л.Н. Лексикографическое описание русских выражений, обозначающих физические симптомы//Машинный перевод и прикладная лингвистика. 1972. Т.16.
9. Wierzbicka. Emotions across languages and cultures. Cambridge, 1999.
10. Гройсман Л.А. Медицинская психология. – М.: «Аванта», 1995. - с. 74.
11. Michaela Porn. Psychophysical and Physical Causative Emotion Verbs in Finnish: The Temporal Structure of Causative Emotion Verb + Infinitive 1 -Constructions within Conceptual Semantics. SKY Journal of Linguistics 21 (2008), -P 201–218.
12. Osmond A. The prepositions we use in the construal of emotion: Why do we say fed up with but sick and tired of ? // The language of Emotions / S. Niemeir, R/Driven (eds). Amesterdam, Philadelphiya, 1997 –P 11-133.
13. Богданова Л.И. Русский глагол: эмоции, оценки, сочетаемость // Эмоции в языке и речи / Под ред. И.А.Шаронова. М., 2005 –С 31-41.

УДК: 811.1:378(082)

Вазира ХОЛМАТОВА,
Қариш муҳандислик иқтисодиёт институти
Хорижий тиллар кафедраси доценти в.б., (PhD)
E-mail: vazira8707@gmail.com

СамДЧТИ профессори ф.ф.д. Насруллаева Н.З. тақризи асосида

THE IMPORTANCE OF THE PARTICIPATION OF MODAL WORDS IN THE ARTICULATION OF THE PRAGMATIC CONTENT OF THE SPEECH STRUCTURE

Abstract

The article examines the scope of tasks performed by modal units in the formation of pragmatic content, and restricts the semantic, grammatical and syntactic features of the choice of language tools to ensure the development of content, analyzes the conditions for the activation and interaction of pragmatic content in the text of communication.

Key words: sentence structure, pragmatic content, speech structures, speech communication, modal speech, speaker, listener.

ВАЖНОСТЬ УЧАСТИЯ МОДАЛЬНЫХ СЛОВ В АРТИКУЛЯЦИИ ПРАГМАТИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ РЕЧЕВОЙ СТРУКТУРЫ

Аннотация

В статье исследуется объем задач, выполняемых модальными единицами при формировании прагматического контента, и ограничиваются семантические, грамматические и синтаксические особенности выбора языковых средств для обеспечения разработки контента, анализируются условия активации и взаимодействия прагматического контента в тексте коммуникации.

Ключевые слова: структура предложения, прагматическое содержание, речевые структуры, речевое общение, модальная речь, говорящий, слушатель.

НУТҚИЙ ТУЗИЛМА ПРАГМАТИК МАЗМУНИНИ ВОКЕЛАНТИРИШДА МОДАЛ СЎЗЛАР ИШТИРОКИНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада гап прагматик мазмунини шаклланишида модал бирликлар бажарадиган вазифалар қўламини ўрганиш ва мазмун ривожини таъминловчи лисоний воситалар вариантлашувининг семантик, грамматик ва синтактик хусусиятларини чегаралаш, прагматик мазмунни таъкидлаш ва юмшатиш воситаларининг мулоқот матни доирасида фаоллашув ва ўзаро мослашув шартларини таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: гап тузилиши, прагматик мазмун, нуткий тузилмалар, нуткий мулоқот, модал сўз, сўзловчи, тингловчи.

Кириш. Жаҳон тилшунослик фани тараққиётининг ҳозирги даврида тил тизимининг турли сатҳларига қарашли бирликларнинг прагматик вазифа ва мазмуни узлуксиз равишда тадқиқотчилар эътиборини тортиб келмоқда. Нуткий тузилмалар прагматик мазмуннинг шаклланиши ва кейинги ривожланиш қонуниятларини тавсифлашда маълум тилдан фойдаланувчи инсоннинг лисоний тафаккур қобилиятини инобатга олиш зарурлиги тўлиғича эътироф этилган. Аммо мулоқотнинг самарали кечишига бевосита таъсир кўрсатадиган бирликларнинг функционал-семантик мақомини аниқлаш зарурати сақланиб қолмоқда. Зотан, узатилаётган ахборот мазмунига лисоний шакл бериш жараёнида сўзловчи шахс коммуникатив самарага эришишни таъминловчи омилларни танлашга интилади. Ушбу омилларни ажратиш ва илмий жиҳатдан тавсифлаш тилшуносликнинг долзарб вазифаларидандир.

Асосий қисм. Гап ҳодисасининг нуткий фаоллашув шароитидаги кўринишлари ва коммуникатив бирлик сифатида бажарадиган вазифалари тадқиқи тилшунослар диққатини доимо жалб қилиб келмоқда. Шу ўринда Н.Д.Арутюнова (2007), В.А.Звегинцев (2007), Г.Л.Золотова (2007),

Н.Маҳмудов, А.Нурмонов (1995), Р.Р.Сайфуллаева ва бошқалар (2010), Н.А. Слюсарова (1981), G.Leech, J.Svartvick (1983), R.Huddleston (1995) кабилар олиб боришган изланишларни алоҳида қайд этиш керак. Айниқса, гап ва бошқа нуткий тузилмаларнинг талқинида прагматик лингвистик ёндашувнинг тараққий этиши коммуникатив мазмун ифодаси масаласига эътиборнинг янада кучайишига сабаб бўлди.

Прагматиканиннг ажралмас қисми бўлган нуткий актлар назариясининг ривожига эса, ўз навбатида, гап мазмунини турли нутқий мулоқот вазиятида шакллантирувчи ва коммуникатив вазифа ижросини таъминловчи бирликларни тавсифлаш ва таснифлаш муаммосини долзарблаштиради. Шу жумладан, модаллик маъносининг нутқий тузилма мазмунини воқелантиришдаги иштироки ўрганилмоқда. Бирок мулоқот контекстида гап мазмуни, одатдаги коммуникатив таснифга мос келадиган асосий прагматик маънолар (дарак, буйруқ, савол) билан бир қаторда, тасдиқ, розилик/норозилик, инкор қилиш, воз кечиш, эътироз билдириш, огоҳлантириш, ҳақоратлаш каби қўшимча бўёқларга эга бўлиши мумкин.

Нутқий тузилманиннг коммуникатив мазмуни, умумий маънодан ташқари, гапнинг нутқ контекстида

фаоллашуви билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган қатор семаларни акс эттиради. Шунга биноан, тилшунослар тасдиқ иллюкутив ҳаракати доирасида турли нуткий актлар бажарилишини қайд этиб келмоқдалар. Жумладан, Л.Б.Чахоян констатив нуткий актлари 1) хабар, 2) тасдиқ, 3) тахмин, 4) маълум қилиш ва бошқа маъноларни ҳам ифодалашини айтиб ўтган [1]. Бошқалар ушбуқаторни янада кенгайтириш тарафдоридирлар. Масалан, Н.А.Комина гапнинг мазкур прагматик тури сўзловчининг пропозиция маъносининг ростлигига ишора қилаётиб, хабар тасдиғидан ташқари, баён, изох, ишонтириш каби маъноларига эга бўлишини таъкидлайди [2].

А.В.Бондарко модалликни сўзловчи нуктаи назаридан нуткий тузилма пропозитив маъносининг вокелликка муносабатини фаоллаштирувчи категориялар мажмуаси сифатида қарашни таклиф қилади ва бунда реаллик ирреаллик етакчи хусусиятга айланади. Ушбу хусусиятларга бўлган муносабат 1) мумкинлик, эҳтимоллик, зарурат; 2) ҳақиқатлик баҳоси; 3) коммуникатив мўлжал; 4) тасдиқ / инкор; 5) гувоҳлик каби маъноларда акс топади [3].

Модал сўзларнинг прагматик вазифаси хабар берилаётган ахборотга сўзловчи томонидан берилаётган баҳони тингловчига етказишдир [4,15]. Аммо, бизнинг фикримизча, модал сўзларнинг ишлатилиши фақатгина тингловчига сўзловчи томонидан ҳодисаларга нисбатан муносабатни билдиришдангина иборат бўлмасдан, балки ушбу ахборот орқали уни қандайдир ҳаракатга чорлаш мақсади ҳам устувордир. Фикримизча, модал сўзлар ахборотни тингловчига энг маъқул кўринишда етказиш мақсадини кўзловчи нуткий тузилмани шакллантирувчи воситадир. Улар икки хил йўналишдаги вазифаларни бажарадилар: бир томондан, модал маънони ифодаласа, бошқа томондан эса, бутун бир нуткий тузилманинг прагматик мазмунини ўзгартириб юбориши ҳам мумкин [5,70; 6,44; 7,99-104; 8,41; 9,30-31].

Модал сўзлар семантикасини реаллик/ эҳтимоллик, аниқлик/ тахминийлик, ишончилиқ/ шубҳа, яъни қатъийлик/қатъийсизлик модусини ташкил этувчи семалар ташкил қилади.

Констатив нуткий актининг прагматик мазмунини ҳаққонийлик, фактуаллик жиҳатидан ўзгартирувчи модал бирликларга асосий маъносида «ҳаққонийлик», «рост» ва «ишончли» семалари бўлган really, actually, indeed модал сўзлари ва in fact, as a matter of fact иборалари киради. Мазкур бирликларнинг констатив нуткий акт таркибида қўлланилиши бутун бир пропозицияга (агар модал сўз бутун нуткий тузилмага тааллуқли бўлган кириш сўз вазифасини бажарса) ёки унинг алоҳида қисмига (агар модал сўз ҳол вазифасида келса) ушбу мазмунларни киритади.

«Ҳақиқатдан ҳам» мазмунидаги модал сўзлар таъкид функционал-семантик майдони ядросига энг яқин ҳисобланади, яъни таъкиднинг энг юқори даражадаги кўрсаткичига эга бўлади.

Семантик умумийликка эга бўлган модал сўзлар ва иборалар нуткий тузилмада бир-бирига яқин прагматик вазифаларни бажариши мумкин. Умумий прагматик вазифаларга қўйидагилар киради:

1) пропозиция ростлигини кучайтириш:

You've been so very kind. Really, we've all we could possibly need and more [le Carre, p. 263]; I want to

get rid of it. I have for some time actually [Bradford, p. 85];

2) адресат фикрига бутунлай қўшилганликнинг ифодаси. «Ҳақиқатдан ҳам» мазмунидаги модал сўз бу ўринда нуткий акт самарадорлигини таъминловчи шартлардан Actually she annoyed me [Murdoch, The B. and B., p.312].

– Quite.

– They really are [Donleavy, p.79].

3) адресат пресуппозицияси ростлигининг таъкидланиши:

– Ted Casablanca's doing her clothes.

– She's really in the big leagues, Jennifer said. Ted won't design for anyone but the top stars [Susann, p.261]. (You think, she is in the big leagues and that's a fact).

4) олдинги фикрга қатъий эътироз билдириш ва тингловчини қарама-қарши фикрга ишонтириш:

– Mr. Rochester is not likely to return soon, I suppose.

– Indeed he is – in three days [Bronte, p. 165]; «I shall never allow Tamar to do back to Oxford». «Actually», said Tamar «you can't stop me» [Murdoch, The B. and B., p.512].

Адресат фикрига қатъиян қўшилмаслик, унга эътироз билдириш, шунингдек, *frankly, honestly, truthfully, sincerely* модал сўзлари билан биргаликда перформатив равишлар каторига мансуб *as a matter of fact* предлоғли бирикмаси орқали ҳам ифодаланади [10,24]. Бизнинг назаримизда, *as a matter of fact* бирикмасининг модал мазмуни нуткий ҳаракатнинг бевосита бажарилишида эмас, балки пропозиционал мазмунни вокелик, ҳақиқат билан қиёслаш учун қўлланилади. Бирикманинг ушбу маъноси луғатларда ҳам қайд этилган [Oxford I, p.305; Webster, p.710].

«The fact that he's here at all is the best indication of guilt I know». Mason laughed and said: «As a matter of fact, I'm here on a civil case [Gardner, p.74] (though you think I'm not);

5) Сўзловчи ёлғон деб ҳисоблаётган адресат пресуппозициясини кескин рад этиш:

(though you think I know). My family isn't going to come anywhere near yours, ever. Actually, I came to say that Patricia and I would like to adopt Tamar (though you think I didn't) [Murdoch, The B. and B., p.319]; As a matter of fact I was asked to keep the conversation in strict confidence [Sheldon, Windmill, p.85] (though you think I was not);

6) адресатнинг талаби, илтимоси ва таклифининг қатъий рад этилиши: «Still, if you run short, you can have anything I've got». «I'm counting on that», she smiled «But I really don't need a thing, Alex» [Sheldon, M. of the G., p.313];

7) адресат саволига жавоб беришдан тамоман қочиш:

– Don't they teach you anything at school?

– Not about clocks actually [Cooper, p.184];

8) эмфатик баҳонинг ифодаланиши:

Carlos was a really stupid man [Vonnegut, p.193].

Well, well, Mr. Mason, this is indeed a pleasure [Gardner, p.28].

Баҳолашнинг кучайтирилишини баҳо объектига нисбатан адресатнинг сохта пресуппозицияси сўзловчида шубҳа туғдирган ҳолларда кузатиш мумкин:

Gianni really is a lovely person, you just don't know him very well [Breadford, p. 422] (Though you think he isn't).

Хулоса. Мулоқотнинг функционал-семантик бирлиги сифатида қараладиган нутқий тузилма нафақат лексик-грамматик, балки прагматик мазмунга ҳам эга. Прагматик мазмун нутқий тузилма мулоқот жараёнида эгаллайдиган ҳодисадир, зеро унинг ҳосил бўлиши ва қўлланиши айнан мулоқот вазияти талабидир. Аслида пропозициянинг нутқий воқеланишида юзага келадиган прагматик мазмун сўзловчининг узатилаётган ахборотга муносабатини

қўрсатадиган қўшимча модал маънолар билан бойийди. Нутқий тузилма прагматик мазмуни меъёрий қоидаларга мос келиши билан биргаликда, контекст билан шартланади.

Прагматик мазмундаги силжиш натижаси бўлган таъкидли констатив, бир томондан, берилаётган хабарнинг муҳимлиги, ҳақиқатлигини тасдиқласа, иккинчи томондан, адресатга кучлироқ таъсир ўтказиш мақсадини кўзлайди. Таъкид модуси пропозициянинг аниқлиги ва ишонлилигига ишора қилувчи модал маъноларни камраб олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Чахоян Л.П. Общая теория высказывания // Спорные вопросы английской грамматики. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1988. – С.122-141.
2. Комина Н.А. Семантика коммуникативно-прагматических типов высказывания // Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1983. – С.93-101.
3. Бондарко А.В. Предисловие. В кн.: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С.3-4.
4. Jacobson S. On the Use, Meaning and Syntax of English Proverbial Adverbs // Stockholm Studies in English. - 1987. - N 44, - 157 p.
5. Вольф Е.М. Эмоциональные состояния и их представление в языке // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М.: Наука, 1989. – С.56-75.
6. Зверева Е.А. Выражение категоричности высказывания в английских научных текстах // Дидактико-педагогические основы обучения иностранным языкам научных работников. – Л.: Наука, 1988. – С.42-50.
7. Коротких З.Е., Шиукаева Л.В. Функционирование модусных единиц категоричности в научной речи в сопоставлении с художественной // Вопросы анализа специального текста. – Уфа: Изд-во Башкирского университета, 1987. – С.99-104.
8. Сонич Т.П. Грамматические средства выражения некатегоричного высказывания в современном немецком языке: Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. – М., 1985. – 24 с.
9. Старикова Е.Н. К вопросу о категории модальности // Вестник Харьковского университета. – 1989. – № 339. – С.29-33.
10. Huang S.F. A Study of Adverbs. – The Hague, Paris: Mouton, 1995. –96 p.

УДК: 8. 82. (1751)

Элмира ХАЗРАТҚУЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: elmira.xazratkulova@bk.ru

ЎЗМУ профессори, фил.ф.д. Ҳ.Болтабоев тақризи асосида

CREATIVE PORTRAIT OF BINOI IN "BABURNAMA" AND "TARIHI RASHIDI"

Abstract

This article analyzes the literary and aesthetic views of Zahiriddin Muhammad Babur and Haydar Mirza on the work of the poet Binoi. These literary analyzes have been studied within the framework of the information given about Binoi in the works "Boburnoma" and "Tarihi Rashidi". While Haydar Mirza's observations analyze Bina'i's focus on the issue of hasbu, the emphasis is on Babur's observations, his characterization, his lyrical heritage, and his innovative research. Based on the literary-critical observations of both writers, the peculiarities of Binoi's creative character are generalized.

Key words: Binoi's creative image, poetic nature, satire and humor, hasbu hal, A.Navoi and Binoi's relationship.

ТВОРЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ БИНАИ В "БАБУР-НАМЕ" И "ТАРИХИ РАШИДИ"

Аннотация

В статье анализируются литературные и эстетические взгляды Захириддина Мухаммада Бабура и Хайдар Мирзы на творчество поэта Бинаи. Эти литературные анализы изучались в рамках информации о Бинае в произведениях «Бобурнома» и «Тарихи Рашиди». В то время как наблюдения Хайдар Мирзы анализируют внимание Бинаи к проблеме хасбу, акцент делается на наблюдениях Бабура о его характеристиках, лирическом наследии и новаторских исследованиях. На основании литературно-критических наблюдений обоих писателей обобщаются особенности творческого характера Биной.

Ключевые слова: творческий образ Биной, темперамент поэта, сатира и юмор, хасбуал, отношения А.Навои и Биной.

«БОБУРНОМА» ВА «ТАРИХИ РАШИДИЙ»ДА БИНОИЙ ИЖОДИЙ ПОРТРЕТИ

Аннотация

Ушбу мақолада Захириддин Мухаммад Бобур ва Хайдар мирзонинг шоир Биноийнинг ижоди ҳақидаги адабий-эстетик қарашлари таҳлил қилинади. Мазкур адабий таҳлиллар «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асарларида Биноий ҳақида берилган маълумотлар доирасида ўрганилган. Хайдар мирзонинг кузатишларида Биноийнинг хасбу ҳол масаласига эътибор қаратгани таҳлил қилинса, Бобурнинг мушоҳадалари орқали унинг феъли саъияси, лирик мероси ва новаторона изланишларига аҳамият берилган. Ҳар икки адибнинг адабий-танқидий кузатишлари асосида Биноийнинг ижодий характериға хос хусусиятлар умумлаштирилган.

Калит сўзлар: Биноий ижодий қиёфаси, шоир таъби назми, сатира ва юмор, хасбу ҳол, А.Навоий ва Биноий муносабатлари.

Қириш: Бугун дунёга юзланаётган Ўзбекистон учун жаҳон илмий манбаларидан унумли фойдаланиш ҳамда бу илмий хазинага ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиш имконияти мавжуд. “Халқимизнинг улғувор кудрати жўш урган ҳозирги замонда Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилмоқда, десак, айни ҳақиқат бўлади”[1]. Зеро бу заминда тамаддуннинг юксак чўққиларини забт этган ва дунё нигоҳини ўзига қаратган бир қанча алломалар фаолият олиб борганлар. Шу маънода бизгача етиб келган туркий адабиётимизга тегишли бўлган кўплаб адабий-тарихий асарлар сирасидан бўлган «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» каби манбаларнинг матни саҳифаларида ҳам бугунги кунда ўрганилиши лозим бўлган бир қатор адабий масалалар бор. Шулар жумласига Бобур ва Хайдар мирзо диққат қаратган кўплаб шоирлар, ижодкорларнинг адабий портретини тадқиқ этиш масаласи ҳам қиради. Бобур ва Хайдар мирзо эътиборини тортган лирик шоирлардан бири Мавлоно Камолиддин Биноий бўлиб, унинг хасбу ҳолига ва ижодий меросига оид ҳар

икки адибнинг турфа хил фикрлариға ушбу тадқиқотимизда диққат қаратмоқчимиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Мавлоно Биноий ҳақида А.Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»[2], З.Восифийнинг «Бадойиъ ул-вақоийъ»[3] каби асарларда кизикарли маълумотлар берилган. Биноийнинг ижоди ва шахсияти ҳақидаги фикрларнинг марказида унинг Навоий билан боғлиқ машҳур ҳазил-мутойибалари ўрин эгаллайди. Яъни кўплаб тазкираларда Навоий образи фонида Биноий образи параллел равишда тасвирланади. Алишер Навоий уни *бағоят қобилияти бор дея* таърифлайди. Биноий эгаллаган илму ҳунарининг фазилати ҳақида гапирар экан, ўзи ўртасидаги зиддиятни қисқа тушунтирар экан, Биноийнинг асосий қусурини пири ва муршиди йўқлигида деб билади. Лекин Биноийнинг Ироқ ва Хуросон орасида кечган сарсон умри манзараларини афсус ила қуйидагича кўз олдимизда гавдалантиради: «...Аммо чун йигитдур қобил ва кўп ғурбат ва шикасталиқлар тортди.» Лекин устод Навоий Биноийнинг феъли саъиясини назардан кочирмаган ҳолда унинг истикболи ҳақида умидли тилак

билдиради: « Умид улким, нафсиға ҳам шикаст ва тавозий етмиш бўлғай... тамоми улумда мохир ва бохир эрдиким, ҳеч нимарсадин ори эрмас эрди»[1] Бобур шоир Биноийга тавсиф беришда бошқа шоирлар ижодини баҳолашда кузатилганидек, ҳар томонлама ҳар бир жиҳатини қамраб олишга қамраб олишга ҳаракат қилади. Бобур Самарқанддани иккинчи марта эгаллаган пайтда унинг қошига келган Биноийдан саркарда Қосимбек қаттиқ шубҳаланади. Боиси Биноий бундан аввал Шайбонийхон ҳузурида ҳам хизматда бўлган эди. Қосимбекнинг гумонсираши туфайли Биноийни Шахрисабзга жўнатадилар. Лекин кўп ўтмай шоир Бобуршоҳнинг аҳли назмга бўлган муруввати устунлик қилиб, уни яна Самарқандга чақириб оладилар: «Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайдур эди.Самарқандга келтурдук» [4] Юқорида Навоий санаб ўтган Биноийнинг барча ижобий хислатларини Бобур бу жумладаги *фазилатлиқ киши* сўзида мужассамлаштирган. Биноий саройга келтирилгач, темурийларнинг яна бир дилкушо шахзодаси ҳузурида ижод билан банд бўлади, бир неча марта Бобур шарафига қасида ва ғазаллар битади. Ўз-ўзидан назмга ошuftа кўнгилли Бобур ҳам қаламини илк бор мана шу мушоираларда синаб кўриб, бадиҳалар айтади. Жумладан, Биноийнинг моддий жиҳатдан абгор ҳолини арз қилиб айтган «Не ғалла маро к-аз ў тавонам нўшид» деб бошланувчи форсча рубоийсига қуйидаги туркийча рубоий билан жавоб беради:

Ишлар бори кўнлунгдагидек бўлгусидур,

Инъому вазифа бори бўйрулгусидур.

Ул ғалла муҳмалки деб эрдинг, бердим,

Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлгусидур.[4]

Ушбу рубоийга Биноий қофияни радиф қилиб жавоб қайтаришига даврадаги Хожа Абулбарака Фироқий эътироз билдириб, ўзи ўша қофия ва радифда жавоб қайтаради:

Бу жаврки қилди давр сўрулгусидур,

Султони карам бу узрни қўлгусидур.

Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқий,

Тўкулгонимиз бу даврда тўлгусидур[4]

Тартибсиз феодалистик урушлар туфайли Хуросон ва Моворауннахрнинг тўзғиб кетган йирик фозиллар, илм ва ижод аҳли навбатдаги Самарқанд тахтига даъвогар темурийзода Бобурнинг ҳузурида умид билан йиғилган, Бобур ҳам уларга катта рағбат билан хуш муносабатда бўлган эди. Ана шу икки томонлама ишонч ва рағбат ижодий кечаларда шоирлар камолоти учун хизмат қилган. Биноийнинг шахсиятини фазилатлиқ деб баҳолаган Бобур ўша-юзма юз мушоираларда унинг инсоний сийрати ва шоирлик маҳоратини яқиндан баҳолай олган эди.

Тадқиқот методологияси. Биноийнинг тақдир йўли мураккаб кечгани ҳақида Ҳирот адабий муҳити доирасида яна бир қарра батафсилроқ сўзлайди. «Бобурнома»да Биноий учун ажратилган махсус лавҳа икки саҳифадан ошиқ жой эгаллайди. Навоий каби Бобур, аввало, унинг туғилган шаҳри, Ҳирот эканлиги, отасининг касби бинокор бўлгани боис шу таҳаллусли қўллаганини айтади. «Мажолис...»дагидек, Бобур ҳам шоирларнинг таҳаллуси маъноси ва сабабларига эътибор қаратади. Ғазалиётида ранг ва ҳол бор дейиш асносида бетакрор бадиий санъатлар, илоҳий ва инсоний ишқ кечинмаларининг яхши бадиият касб этгани маълум бўлади. Бобур унинг девони борлигини ҳам алоҳида уқтиради. Демакки, унинг шеърятини

ҳажми катталашгани ва улғайгани девон тартиб беришига туртки берган. Бобур Биноийнинг маснавийлари ҳақида гапирар экан, уларнинг бирортасининг номини келтирмаган ҳолда таҳлил қилади: «бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекора қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, ҳафиф баҳрида. Яна бир улғуғроқ маснавийси бор, ул ҳам ҳафиф баҳрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди.»

[4] Бобур бу саналган учта маснавий билан тўлиқ танишган бўлса-да, ҳар бирига муфассал тўхталмайди. Бироқ вазни келтирилган маснавийлардан фақат биттасининг мазмун даражаси аниқ, яъни мевалар мавзусида. Бобурга маснавийдек йирик жанрни мевалар мавзусига бағишланиши ғалат туюлгани аниқ, шунинг учун ҳам *бекора қилибтур* дейди. Лекин мана шу ўринда Бобур берган маълумотга таяниб, шоир Биноийнинг новаторлик изланиши, ўзига хосликка интилиш хусусияти очилмоқда. «Алишербекка ҳейли мутаарриз экандур. Бу жиҳатдин ҳейли жафолар тортди» жумласи «Мажолис»ида айтилган «...фақр тарикин ихтиёр қилди ва риёзатлар ҳам тортди» деган фикрга муштаракдир. Демак, Навоий ва Биноий орасидаги зиддиятдан айнан Биноий кўп азият чекан. Бобур бу икки шоир ўртасидаги зиддиятнинг илдизини айтмаган ҳолда, Навоий эса Биноийнинг бирор устод тутмаганини ва оқибатда қўплаб хатоликларга йўл қўйгани ҳақида гапирди. Бобурнинг Навоий билан Биноий ўртасидаги бўлган икки (Шатранж мажлиси ва полоне Алишерий билан боғлиқ) ҳангомадан Навоийнинг бизга маълум бўлмаган кундалик турмушдаги сўзамоллиги ва оддий инсоний ҳажвга муносабати маълум бўлади. Биноий жавобларидан эса, Ҳирот аҳли «нозик мижоз» дея ҳайикадиган йирик давлат арбобига тап тортмай самимий ҳазиллар билан жигига тега оладиган шўх табиатли, қизиққон шоир гавдаланади.

Ҳайдар мирзо «Тарихи Рашидий»да Биноийни «фозил ва шоир» дея таърифлайди. Қисқа таърифдан сўнг, Ҳайдармирзо Биноийнинг бирорта асарини санамаган ҳолда у билан Навоий ўртасидаги фикрий жангларга, мутотийбаларга ўрин ажратади. (бу ҳақда тадқиқотнинг нариги фаслларида чуқурроқ сўз юритганмиз) «Тарихи Рашидий»да Биноий ва Навоий ўртасидаги ҳангома асосида бизгача ривоят асосида етиб келган номаълум қаландардан сотиб олинган қуйидаги байтнинг муаллифи Мавлоно Соҳиб Доро эканлигини билиб оламиз:

Кўкрагимдур субҳнинг пирохонидин чокрок,

Кипригим шабнам тўкулган сабадин намнокрок. [5]

«Тарихи Рашидий»даги бу маълумот Биноий портрети орқали Навоий ижодига оид ана шу янги жиҳатни очишга ҳам хизмат қилган. Бу икки йирик асарлардан Навоий ва Биноий ўртасидаги ҳазиллар туфайли келиб чиққан зиддият фонида Биноий феъли сажиясида қайсарлик ва бетгачопарлик бўртиб тургандек таассурот қолади кишида. Адабиётшунос олим А.Иброҳимов Биноий ва Навоий ўртасидаги адабий баҳсларнинг чуқурлашиб, зиддиятга айланиб кетишига сабаб атрофдагиларнинг қутқуси дея хулоса чиқаради. А.Иброҳимов «Бадоеул вақоеъ»нинг А.Н.Болдиров томонидан тайёрланган танқидий матнига таянган ҳолда, асарда Ҳиротга қайтишни орзу қилган Биноийнинг Навоийга бағишлаб «Мажмаъ-ул-ғаройиб» қасидасини ёзганини, қасидада Навоийдан узр сўраб товба қилгани ҳамда шу зиддиятга ундаган

амирлар ҳақида ёзилганини таъкидлайди.[4] Илмий-танқидий матнда қасиданинг 115 байти келтирилган бўлиб, унда Биноий ва Навоий ўртасидаги самимий дўстона муносабат ҳақида сўз боради.

Таҳлил ва натижалар. Бобур ва Ҳайдар мирзо тасвири Биноийнинг ички руҳияти ва ижодий портретига оид қуйидаги жиҳатлар аниқ кўзга ташланмоқда:

- шоирнинг ижодий камолотига Ҳирот адабий муҳитининг ижобий таъсири;

- шоир феъли саъжиясида зийраклик ва зарофатга мойилликнинг уйғунлашуви тасвири;

- Биноийнинг девон яратишда ўзига хос новаторликка интилиши ва бунинг уддасидан чиқиши унинг адабий камолотидан дарак бермоқда. Унинг новаторлик хусусияти бевосита мавзули девонлар яратишида намоён бўлмоқда;

- Ҳар икки асар таркибидаги маълумотлар Алишер Навоий сиймоси билан боғланган бўлиб, адабий муҳит фонида бевосита бу даҳо ижодкорнинг Биноий ижодий раънақига адабий таъсири маълум бўлмоқда;

- Биноий ижодининг асосан форсийзабон адабиётда шуҳрат топиши ўша давр адабий анъаналари билан боғлиқ тарзда кечган эди.

Хулоса ва тақлифлар. «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асарларида Биноий таърифи келтирилган ўринлардан адабий давраларда Навоийга тенгма-тенг фикрий мувоҳасага кириша олган бу шоирнинг фақатгина ички сийратидagi латифлик ва қувнокликка кўп урғу берилган; Бобур таҳлилида Биноий образи орқали урушлар гирдобиди қолган Моворауннаҳр ва Хуросон фазл аҳлининг тортган машаққатлари кўз олдимизга келади. Қўлма-қўл бўлган тахт можаролари ва саройда тез-тез янгиладиган муҳитнинг ижод аҳли раънақига акс таъсири намоён бўлади; Бобур Биноий ижодига берган баҳосидан унинг ғазалиёти, девон ва йирик маснавийлар яратган заҳматкаш ижодкорлиги маълум бўлади. Гарчанд, бу маснавийлар Бобур томонидан танқид қилинган бўлса-да, уларнинг мавзу жиҳатидан янгилиги шоирнинг таҳайюл олами кенг эканлигидан далолатдир; Ҳайдар мирзо Биноийнинг бирон бадий асарини, маълум бир байтини таҳлилга тортмаган ҳолда, унинг Навоий билан кечган бошқа зарофатларини ўқигувчига тақдим қилиб, шоирнинг қувнок табиатига диққат қилади, оқибатда Биноий образиди ўткир зеҳнлилик ва ҳозиржавоблилик каби сифатлар бирламчи фонга чиқади.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. МАТ. Ўн учинчи том. Тошкент-1997. Мажолис ун-нафоис. ЎзФА. Фан. Б-246.
2. А.Ибрагимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. Фан. Т-1976.90-бет; Бадойиъ-ул-вақоийъ. А.Н.Болдилов нашри. I том. М., 1961, Б-270.
3. Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъул вақоеъ. (Нодир воқеалар). Форсийдан Наим Норкулов таримаси. Ғ.Ғулом номидаги АСН. Тошкент-1979. Б-214.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Шарқ. Тошкент. 2002
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. Тошкент. Фан. 1994.
6. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий. О.Жалилов нашрга тайёрловчи. Ўзбекистон. НМИУ. 2011. Б-Мирзо Ҳайдар. «История Рашиди». Пер. А.Ўринбоева и Л. Епифановой. Т: Фан. 1996. Б- 714.
7. "Бобурнома" нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифий насрининг қиёсий таҳлили асосида Қудратуллаев Ҳ. С. -1998
8. Togan, Zeki Velidi, "Tahran Kutubhanelerinde Hindistandin Gelen Eserlerde Cagatay Dil ve Temurlu Sanat Abideleri", Turk Tarih Kurumi Belleten, Cilt XXIV, Sayi 95, Ankara: 1960
9. Ориф Усмонов XV аср Ҳирот адабий муҳити ва хатак мумтоз шеърятини. Ф.ф.док дисс... Т-1992. Б-342.
10. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. Урумчи-Шинжонг халқ нашриёти. 2007 йил.
11. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. В.Раҳмонов ва Я.Эгамова таржимаси. Т: ШАРҚ. НМАК. 2010.
12. Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарининг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни». Халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент- 2011. Б-120.
13. Натан Маллаев. 15 аср тазкираларининг тарихий адабий аҳамияти//Ўзбек адабиёти масалалари. ЎЗСССР давлат бадий адабиёт нашри. Тошкент-1959. Б-379.
14. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. <http://uzdaily.uz/uz/post/6557>. 31/08/2020 21:57.
15. Ҳасан Қудратуллаев. Бобур армони. "Шарқ" наш. Тошкент. 2009.
16. Хорижда Бобуршунослик. Тадқиқот, талқин ва мақолалар. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. Тошкент. Мумтоз сўз. 2009.

Шахло ХОЖИЕВА,

Ўзбекистон Миллий университети доценти в.б.

E-mail: sh.hojieva@mail.ru

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори Н.Жабборов тақризи асосида

ЧЎЛПОН ШЕЪРИЯТИДА “ХАЁЛ” РАМЗИНИНГ ПОЭТИК ТАЛҚИНИ

Аннотация

Ушбу мақолада Абдулҳамид Чўлпон шеърлятида хаёл рамзининг бадий талқини масаласи таҳлил этилган. Шоир лирикасида хаёл рамзи уч хил – ижодий тафаккур омили, истиқлол орзусининг назмий ифодаси ва идеалларининг саробга айланиши тарзидаги тасниф асосида тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: хаёл, шеърят, образ, рамз, лирика, туйғу, поэтик образ, ижод, адабиёт.

ПОЭТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СИМВОЛА «ХАЁЛ» (ВООБРАЖЕНИЯ) В ПОЭЗИИ ЧУЛПАНА

Аннотация

В статье анализируется проблема художественной интерпретации символа воображения в поэзии Абдулхамид Чулпана. В лирике поэта символ воображения исследуется по трем типам - фактор творческого мышления, поэтическое выражение мечты о независимости и превращение идеалов в мираж.

Ключевые слова: фантастика, поэзия, образ, символ, лирика, эмоция, поэтический образ, творчество, литература.

POETICAL INTERPRETATION OF THE SYMBOL "HAYOL" (IMAGINATION) IN THE POETRY OF CHULPAN

Annotation

The article analyzes the problem of artistic interpretation of the symbol of imagination in the poetry of Abdulhamid Chulpan. In the poet's poetry, the symbol of imagination is explored in three types - the factor of creative thinking, the poetic expression of the dream of independence and the transformation of ideals into a mirage.

Key words: science fiction, poetry, image, symbol, lyrics, emotion, poetic image, creativity, literature.

Абдулҳамид Чўлпон миллий шеърлятимиздаги мумтоз назмий анъаналарни янгилади. Анъанавий образ ва рамзлар шоир ижодида янгича поэтик талқин этилди. Профессор Нурбой Жабборов фикрича: “Улуғ шоир долғали денгиз тўлкинлари янглиғ кўпириб-тошган туйғуларини, бамисоли саробдай этиб бўлмас орзуларини, кўнглини ўртаган чўнг армонларини поэтик рамз ва тимсоллар тилига кўчирди” [3]. Шеърлятга янги оҳанглари, янги жанр ва образларни олиб қирар экан, Чўлпон Ғарб, айниқса, рус адабиёти тажрибаларидан унумли фойдаланди. Бунда унинг рус ва Европа шеърлятидан қилган таржималари ўзига хос ижодий мактаб вазифасини ўтади. Маълумки, ижодкор жаҳон адабиёти намуналаридан таржималар қилар экан, ижодий услуб, поэтик образ ва рамзлар, уларнинг бадий талқини борасидаги қарашлари янгилана боради. Шеърлятда ўзига хос янги йўл излаган Чўлпон рус шоирлари Александр Пушкин, Александр Блок шеърлятини таржима қилар экан, ана шундай ижодий жараёни бошдан ўтказди. Бироқ шоир ижодида мумтоз назмий анъаналарнинг янгилиниши, буюк салафлари поэтик тажрибаларини ўрганиш ва янгича талқинлар билан бойитиш тамойили етакчилик қилади. Ушбу мақолада “хаёл” рамзининг поэтик талқини мисолида ана шу ижодий жараён таҳлилини беришга ҳаракат қилинди.

“Хаёл” рамзи Чўлпоннинг бир қанча шеърлярида учрайди. Фитрат таъбири билан айтганда, “Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач, ўзига яраша бир услуб борлиққа чиққан бўлади” [5]. Хаёл – ижодий тафаккурнинг асоси. Шу боис ҳам Фитрат хаёлни услубга боғлаб тушунтиради.

Хаёл, бундан ташқари, шоир туйғуларининг юксакларга парвоз қилишини таъмин этувчи омил ҳамдир. Мустамлака зулмидан қалбига етган озорларни, изтиробларни даф этиш учун ҳам Чўлпон хаёлга таянади, хаёлдан куч олади. Бу поэтик образни шеърлярида фаол қўллайди. “Шоир наздида хаёл – миллатнинг озодлиги, юксалиши рамзи. Зеро, вужудни занжирбанд этиш мумкин, лекин хаёлни эмас. Энг оғир мустамлака замонларида эркинлигини сақлаб қолиши мумкин бўлган ягона нарса бу – хаёл эди” [3].

Чўлпоннинг “Суйган чокларда” шеърляда мана бундай сатрларни ўқиймиз:

Ўзалларнинг маликаси экансан,
Буни сенинг кўзларингдан ўқидим.
Ўқидим-да, истиқболим қушига
Хаёлимдан олтин кафас тўқидим.

Истиқбол ҳақидаги ўй нафақат Чўлпонни, у билан бир замонда яшаган барча миллатпарварларни ўйлантиргани аён. Миллатнинг мунаввар сиймолари бу ўйдан изтироб исканжасига тушгани ҳам рост. Шоирнинг истиқбол қушига хаёлидан олтин кафас тўқиши – бунинг ёрқин далили.

Чўлпоннинг “Мен шоирми?” шеърляда “Хаёлим бир учиб кетиб қоладир, мен ҳам тизгинини кўйиб берамен”, деган сатрлар бор. Шоир аксар пайтларда ўз хаёллари билан яшайди. Чунки хаёл унинг ҳазин кўнглига таскин беради, дарду аламларини унуттиради, қалбига ҳаловат бағишлайди. Ушбу шеърни таҳлил этар экан, германиялик адабиётшунос Ингеборг Балдауф шундай ёзади: “...Шоир янги воқелик ва янги тил талабларига мутаносиб равишда ўзининг интилишларини “хаёл” деб атайди; албатта, хаёлни бу

ерда икки хил тушуниш мумкин: у бир вақтнинг ўзида беҳуда кетган хатти-ҳаракатни ва ҳали интилиш мумкин бўлган мақсадни англатади ва сўнггиси ҳақиқатнинг қарама-қарши кутбини ташкил этади. “Мен шоирми?” шеърда Чўлпон ўз орзу-истаклари, идеали нимага айланганлигини кўриш учун ҳаёлини осмонларда сайр эттиради ва идеали қуруқ ҳаёлга айланиб қолганига амин бўлади. Шу сабабдан у:

Хаёлим кўклардан тушиб кетадир,
Шоирлик чанг бўлиб учиб кетадир...
деб аччиқ алам билан эътироф этади” [1].

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Чўлпон шеърлярида ҳаёл рамзи чиндан ҳам контраст тасвирда намоён бўлади. Баъзан бу рамз озод фикрни, шоирнинг эркинлик ҳақидаги идеалларини, айрим шеърларида реалликка айланмай, сароб бўлиб чиққан ўйлари-ю армонга дўнган орзуларини ифодалаб келгани бунинг исботидир. Лекин Ингеборг Балдауфнинг мазкур шеър ҳақидаги фикрлари баҳсалаб эканини ҳам таъкидлаш керак. Биринчидан, шеърда олима айтганидай, Чўлпоннинг “идеали қуруқ ҳаёлга айланиб қолганига амин бўлиши” эмас, шоир адабий-эстетик қарашлари ифодаланган ва ундаги ҳаёл рамзи ўзида ижодий тафаккур миқёсларини тажассум этган. Зеро, ижодкор ҳаёли минг қават кўкни сайр эта олиши билан бошқа оддий кишилар ҳаёлидан ажралиб туради:

Учадир... учадир... минг қават кўкни,
Бир бошдан сийпалаб ўта берадир.
Зерикмай, эринмай кета берадир,
Баъзан ҳовлиқтириб жинни юракни...

Иккинчидан, агар Чўлпон идеали хомҳаёлга айланиб қолганига амин бўлганида эди, ҳаёлининг кўзлари билан бир гўзал ҳолатни кўриб туриши, лаззатга ғарқ бўлиб ўлиб туриши ҳақидаги туйғуларини ёзмаган бўлар эди. Шоирнинг армони шундаки, унинг ўз эътирофи билан айтганда:

У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан –
Англантиш қўлимдан келмай қоладир...
Дейманки: “Бошқалар билмай қоладир –
Шундай гўзалликни! Аттанг, агар мен
Рассом бўлсам эди, чизиб берардим.
Ўхшаш нусаха билан ёзиб берардим,
Шу ожиз холимда шоирманми мен?...”

Тўғри, шеър якунида мисралар тағматнида ҳаёлларининг сароб бўлиб чиқишига ишора сезилади. Бироқ бу шеърда ифодаланган маънолардан фақат биттасигина эканини унутмаслик керак. Чўлпоннинг замондоши мунаққид Абдурахмон Саъдий “Ўзбек ёш шоирлари. Чўлпон” мақоласида шундай ёзади: “...Ўзининг учқур кенг ҳаёли излаб топқон гўзалликларни ўзи истаганча суратлаб, кўриниш-лантириб беришга одам тили ва бутун борлиқнинг сўзлари торлик қилгонликдан, ерлилик ва ожиз кўргазганлигидан зорланадур. Албатта, бу ҳақлик бир зор, тўғри бир шикоятдур. Бироқ жаҳоннинг катта шоирлари ҳам шундоғ шикоятни қила келган ҳам қила келаду. Улар олдида ҳам тил ва тилдаги сўзлар уларнинг истакларин, бутун руҳий тўлқинларин тугал англашдан ожиз қоладур ёки шундоғ ҳис қиладу” [4].

Чўлпон асарларида миллий рух ҳамда нозик хиссиёт ёркин рангларда суратланади. “Йўл эсдалиги” адабий очеркида ифодаланган ижодкор асарларидаги ҳаёл рамзининг адабий-эстетик ва ижодий-руҳий омилларини англаш имконини берувчи фикрлар ҳам буни тасдиқлайди. Адабиётшунос Ҳомил Ёкубов фикрича: “Чўлпон “Хаёл” тушунчасига таяниб, ўз

ижоди учун муҳим аҳамиятга молик бўлган нафосат муаммоларидан бирини ҳал қилишга уринди. У бир неча шеърининг таҳлилида ҳаёлининг ижодий топилмаларни кашф этишдаги бадий вазифасини кўрсатиб берди” [2].

“Йўл эсдаликлари”да Чўлпон мана бундай ёзади:

“Узатгучи йўк...
Ўзим ёлғиз...”

Энг яқин дўстларим деб ишониб юрган кишиларим “хайр”дан бошқани билмадилар: узатиб кўйишнинг керак эканлиги тўғрисида ўйлариға тариқча бир нарсга келтирмаганларга ўхшади. Кўнгилсиз, тушунки рух билан чиқиб кетдим. Ёлғизлик, ўрганган ердан айрилиш оғирлиги бир озгача мени эзиб борди, бир озгача қийналдим. Бироздан сўнг эски танишим “ҳаёл” кўмагимга етди: ўзим унинг билан кенг кўкнинг юмшоқ кўрпалари устида ағанағон чокда, гавдам чарчаш, толиқиб сезмасдан илгари отилар эди” [6].

Хаёл – Чўлпоннинг “эски таниши”. Тушқунликка тушиб, дунёларга сиғмай қолган пайтда кўмакка келадиган дўст тимсоли. Айниқса, ижодкорнинг энг муҳим кезларда таянадиган ҳамроҳи. Хаёл ҳаёт ичидаги ундан жуда олис ва сирли бир ҳаётдир. Хаёл орқали инсон коинотга уча олади, фазони куча олади. Шоирда ҳам шу ҳолат кузатиляпти. У “кенг кўкнинг юмшоқ кўрпалари устида ағанағон чокда” ҳаёлга чўмган, у билан дардлашган. Бу дард озодлик, ҳуррият, истиқлол дарди эди. Шоир аввалроқ ёзган шеърига мурожаат қилиб, шундай фикрларни баён этади:

“Хаёл, гўзал ҳаёл, қара, мен сенинг тўғрингда илгари нима деб эдим:

Хаёл... ҳаёл... ёлғиз ҳаёл гўзалдир,
Ҳақиқатнинг кўзларидан кўркамен.
Ҳаёлдаги юлдузларким, амалдир,
Овозимни алар учун ёқамен.
Гўзал ҳаёл, кел, бошимда гул ўйнат,
Меним усрук тилагимни эркалат!..

Меним бу ўйларим ҳаёл тўғрисида қўб тўғри эди. Ул меним энг умидсиз, энг қийналғон, энг эзилган чокларимда келиб бошимни силар, сийпар, юпатар, эркалатар эди” [6].

Ҳақиқатан, ижодкор ҳаёл билан экан, ёлғиз қолмайди. Унинг учун ҳаёл ёлғизликда ҳамроҳ, ҳазин чокларида юпанч, тушқун кезларида таянч бўла олади. Зеро, ижодкорнинг ижодкорлиги ҳам тахайюл оламининг нечоғлик кенг эканига кўра белгиланади. Чунки ҳаётининг воқелиқнинг, баъзан у ҳақидаги орзу-идеалларнинг бадий ифодаси ҳаёл орқали сувратланади. “Хаёлдаги юлдузларким, амалдир, Овозимни алар учун ёқамен”, – деб ёзар экан, Чўлпон ҳаёлининг бадий-эстетик вазифасини хослаб кўрсатади. “Хаёл шоир илҳомининг эгизак бўлган маънавий ҳамроҳидай гавдаланади. Хаёл серқатлам лирик образ таркибида шоир кашф этган руҳий кўнгил қадриятларини акс эттиради. Шоир инқилобий тўнтаришлар натижасида келиб чиққан қонли вазиятни – ижтимоий, миллий низо ва вайронагарчиликларни руҳият ойнаси бўлмиш ҳаёлида тасаввур этиб, мавжуд “ҳақиқатнинг кўзларидан кўркамен”, дейди...” [2].

Чўлпоннинг ҳаёли хомҳаёл эмас эди. У шоир орзу қилган, интилган, бутун вужуди билан ҳис этган, энг муҳими, ҳақиқатга айланиши мумкин бўлган ҳаёл эди. Хаёл рамзи орқали Чўлпон шеърларида миллий истиқлол, озод ва ёркин истиқбол ҳақидаги орзу-

армонларини ҳам бетакрор ифодалади. Жадид адабиёти намояндлари анъанавий ишқий мавзудан чекиниб, Ватан ва миллатга, унинг озодлиги ва мустақиллигига муҳаббат руҳида шеърлар ёзгани маълум. “Дарҳақиқат, уларнинг (жадидларнинг – Ш.Х.) ўй-фикрини гул-булбул ташбеҳи эмас, маҳбубасини ағёр йўлдан урган ошиқ кечинмалари ҳам эмас, аср бошидаги афтоҳол Туркистоннинг аянчли қисмати, йилдан-йил эмас, кундан-кун ажодлар хотирасини, ўзлигини унутиб, тарихдан узилиб бораётган авлод банд қилди. Улар ҳуқуқсиз халқ бахтли бўла олмаслигини англадилар. Худди шу сабабли Сиддикий-Ажзий ўзининг “хуштабъ”лик билан ёзилган ишқий шеърятидан воз кечди, уларни куйдириб ташлади. Авлонийнинг 90-йилларда ёзилган, эҳтимолки ишқий характерда бўлган шеърларининг бизгача сақланмай қолганлиги сабаби шундандир” [7]. Шунга қўра, Чўлпоннинг куйидаги сатрларини Ватан ва миллат озодлигига муҳаббат билан боғлаб талқин этиш тўғрисида бўлар эди:

Кўнгилдаги муҳаббатнинг учқунин
 Хаёлимнинг бир бурчига беркитдим.
 Ул учқуннинг кучлигидан сийнамда
 Ҳеч тузалмас, оғир яра бор этдим.

Шоир кўнгилдаги муҳаббат учқуни, шубҳасиз, истиқлол орзуси билан боғлиқ. Мустабид тузум шароитида уни хаёлининг бир бурчига беркитишдан ўзга чораси бўлмагани ҳам аён. Бу учқун шунчалик кучлики, ватанпарвар шоир юрагини тинимсиз ўртади. Кўнгилдаги тузалмас, оғир яра мустақиллик орзуси, унинг армонга айланиши оқибати экани сир эмас. Профессор Нурбой Жабборов фикрича: “...Шоир наздида хаёл – миллатнинг озодлиги, юксалиши рамзи. Зеро, вужудни занжирбанд этиш мумкин, лекин хаёлни эмас. Энг оғир мустамлака замонларида эркинлигини сақлаб қолиши мумкин бўлган ягона нарса бу – хаёл эди. Тўғри, хаёлга кишан солмоқ маҳол. Бироқ у қўкка учса, ҳавога соврилса-чи? Чўлпоннинг мана бу изтироби сабаби шунда:

Кенг хаёллар учдимиз қўкка
 Бутун умидларим ёвларми қўмди.

Хаёл қачон одамга қувват беради? Қачонки реал воқеликка айланса... Акс ҳолда у кўнгилга юпанч бўла олмайди. Хаёл, орзу воқеликка айланмас экан, мақсадга эришмоқ душвор. Бинобарин, ўй, хаёлнинг ўзигина кўнгил истагини қондирмаслиги аён...” [3].

Ҳақиқатан, вужуди занжирбанд этилган кишининг ҳам хаёлини чеклаб бўлмайди. У истаганча

хаёл суриш имкониятига эга бўла олади. Ушбу теран фикрнинг ёнида туриб айта оламизки, хаёл оғир пайтларда шоирни тушқун кайфиятдан халос этади, руҳиятини самолар қадар юксалтиради.

Мазкур поэтик рамз тадқиқи шоир ижодий биографиясини чуқурроқ ўрганиш имконини беради. “Хаёл” рамзи орқали озодлик туйғусини баралла қуйлаган Чўлпон ўша замондаги мураккаб ва зиддиятли тарихий шароит, мустамлака зулмининг ортиб бориши, истибодот сиёсати Ватан ва миллат ҳаётини тобора кенгроқ миқёсда исканжасига олиши натижасида бора-бора умидсизлик гирдобига туша боради. Профессор Дилмурод Қуроновиқнинг ёзишича: “Чўлпоннинг “Алданиш” шеъри тахминан 1922 йил августидан кейин ёзилган бўлиб, унда:

Оҳ, энди билдимки, барчаси хаёл,
 Барчаси бир тотли ширин туш экан.
 Кет, йўқол кўзимдан, ҳақиқат, йўқол,
 Бағримга ботмоқда оғули тикан, –

деган изтироб тўла сатрларга дуч келамиз. Бироқ, ҳар қанча оғир бўлмасин, шоирнинг эрксевар кўнгли қанча саркашлик қилмасин, мавжуд ҳақиқатни тан олмаслиқнинг иложи йўқ эди. Дилидаги зиддиятли курашлар ниҳоясида – 1923 йил ўрталарига келиб, Чўлпон ҳам бу нарсани тан олган. Зеро, шу вақтда ёзилган “Мен ҳам севаман” номли шеърида шоир гўё “Алданиш”да қўйилган ўртовчи саволларга жавоб беради, истиқлол ишқида ёниб яшаган “у кунлари ўтиб кетгани”ни, энди “Мажнун бўлиб элни севиши”ни эътироф қилади” [9].

Умуман, “Хаёл” поэтик рамзи таҳлили асосида хулоса қилиш мумкинки, Чўлпон бу рамз моҳиятига бир неча қатлам мазмунни жойлай олган. Хаёл, унинг наздида озодлик ва эркинлик тимсоли бўлган. Ҳаётининг энг оғир кезларида хаёлга таянган, ундан куч олган. Шунингдек, хаёл шоир ижодий-бадий тафаккурига қанот бағишловчи адабий-эстетик омил вазифасини ўтаган. Шунинг учун ҳам Чўлпон ижодий биографиясини ўрганишда бу поэтик рамзнинг аҳамияти катта. Табиийки, бир мақола доирасида ушбу поэтик рамзнинг барча қирраларини бирдай чуқур ёритиш, таҳлил этиш имконсиз. Бу борадаги илмий изланишларни изчил давом эттириш шоир бадий-эстетик идеали, назмий асарларининг бугунги кун учун аҳамияти ҳақида янги илмий-назарий хулосаларга олиб келиши тайин.

АДАБИЁТЛАР

1. Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. “Маънавият”, Т.: 2001.
2. Ёкубов Х. Чўлпон ва Навоий. – Т.: “Шарқ”, 1997.
3. Жабборов Н. Чўлпон шеърятини миллий истиқлол орзусининг бадий талқини. // “Чўлпон ижоди ва замонавий адабий жараён” мавзuidaги конференция материаллари. – Т.: Mashhur-Press, 2018.
4. Саъдий Абдурахмон. Ўзбек ёш шоирлари. Чўлпон. /Чўлпон ва танқид. – Т.: “Адабиёт жамғармаси”, 2004.
5. Фитрат. Адабиёт қондалари. /Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2006, 4-жилд.
6. Чўлпон. Йўл эсдаликлари. /Асарлар, II жилд. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1993.
7. Эрнзарова Г. Бир ўчиб, сўниб... яна ёниш бор. /“Чўлпон ижоди ва замонавий адабий жараён” мавзuidaги конференция материаллари. – Т.: Mashhur-Press, 2018.
8. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Т.: Маънавият, 2002.
9. Қуроновиқ Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997.

Хилола ЮСУПОВА,
Тошкент давлат шарқишунослик университети
Хитойшунослик факультети
Хитой филологияси кафедраси ўқитувчиси
E-mail: Hilola_7893@mail.ru

Тошкент давлат шарқишунослик университети доценти, ф.ф.д. (DSc) Хашимова С.А. тақризи асосида

PECULIARITIES OF FORMATION OF NOUNS USING COPULATIVE WORD MODEL IN MODERN CHINESE LANGUAGE

Abstract

This article is devoted to the peculiarities of the formation of nouns using the copulative model of word composition in modern Chinese. In Chinese, the copulative model has several names, such as: 并立式 binglishi, 并列式 binglieshi, 连合式 lianheshi. Based on the research done, we can conclude that the copulative model of word composition in the Chinese language contributes to the replenishment of the lexical vocabulary and this phenomenon needs a separate study.

Key words: morpheme, hieroglyph, syllable, semantics, copulative model, word composition, word combination, derivation, affix, conversion.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ПРИ ПОМОЩИ КОПУЛЯТИВНОЙ МОДЕЛИ СЛОВСОЖЕЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Данная статья посвящена особенностям образования имён существительных при помощи копулятивной модели словосложения в современном китайском языке. В китайском языке копулятивная модель словосложения имеет несколько наименований, такие как: 并立式 binglishi, 并列式 binglieshi, 连合式 lianheshi. Исходя из проделанных исследований можно сделать заключение, что копулятивная модель словосложения в китайском языке способствуют пополнению лексического запаса слов и данное явление нуждается в отдельном исследовании.

Ключевые слова: морфема, иероглиф, слог, семантика, копулятивная модель, словосложение, словосочетание, деривация, аффикс, конверсия.

ҲОЗИРГИ ХИТОЙ ТИЛИ ОТ ТУРКУМИГА ОИД СЎЗЛАРНИНГ СЎЗ ҚЎШИШ УСУЛИНИНГ КОПУЛЯТИВ МОДЕЛИ АСОСИДА ЯСАЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада ҳозирги хитой тилида от сўз туркумига оид сўзларнинг сўз ясалишининг копулятив модели асосида ясалишини ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилган. Хитой тилида сўзларни қўшишнинг копулятив модели бир нечта номланишларга эга, булар : 并立式 binglishi, 并列式 binglieshi, 连合式 lianheshi. Изланишларимиз натижасида айтиш мумкин-ки, сўз қўшишнинг копулятив модели ҳозирги хитой тили лексикасини бойишига хизмат қилади ва алоҳида тадқиқ қилиниши лозим бўлган мавзулардан бири бўлиб ҳисобланади.

Калит сўзлар: морфема, иероглиф, бўғин, семантика, копулятив модель, сўз қўшиш, сўз бирикмаси, деривация, аффикс, конверсия.

Қириш. Хитой тилида сўзларни қўшишнинг копулятив модели бир нечта номланишларга эга: 并立式 binglishi – жуфт модель, 并列式 binglieshi – боғловчи модель, 连合式 lianheshi – бириктирувчи модель. Ушбу модель бўйича ясалган сўз компонентлари тенг боғланган муносабатда бўлади. Мазкур моделни таҳлил қилишда, авваламбор, мураккаб сўзга бирикаётган негизларнинг маъносига эътибор қаратилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. 并立式 binglishi (жуфт модель) термини Лу Чживэйнинг 1957 йилда нашр этилган асарида қўлланган. Китебнинг кейинги нашрида Лу Чживэй бу терминни 并列式 binglieshi га алмаштирди. Ушбу термин сўз қўшишнинг мазкур модели учун Гао Минкай [1], Жэнь Сюэлян [2], Сунь Чансюй [3] ва бошқаларнинг асарларида ҳам қўлланган. Чжан Шоукан [4], Чжан Чжигун [5], Ли Цзиньси [6] ва бошқаларнинг ишларида кўриб

чиқилаётган модель 联合式 lianheshi деб аталади. И.Ошанин [7], В.Солнцев [8], Н.Коротков [9] ва бошқаларнинг ишларида у боғловчи ёки копулятив модель номини олган.

Тадқиқот методологияси. А.Семенаснинг ёзишича, “копулятив қўшиш деганда, функционал-синтаксик ва семантик тенг боғланган морфемаларнинг қўшилиши тушунилиб, уларнинг йиғиндиси яхлит маънони англатади” [10, 176]. Хуан Юэчжоунинг таъкидлашича, мазкур модель замонавий хитой тилида энг самаралилардан бири бўлиб ҳисобланади. Жэнь Сюэлян боғловчи модель бўйича ясалган сўзларни кўриб чиқиб, қўшилаётган сўзларнинг моҳияти турига қараб, уларни беш гуруҳга ажратади: 1) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин, синонимик сўзларни қўшиш; 2) антонимик сўзларни қўшиш; 3) коррелятив сўзларни қўшиш; 4) маъноси бир-биридан йироқ

бўлган сўзларни қўшиш; 5) қўшилганда бири ўз маъносини йўқотадиган иккита негизни қўшиш [2].

Таҳлил ва натижалар. Юқоридаги гуруҳларга оид от сўз туркумига оид сўзларнинг ясалиш хусусиятларини кўриб чиқамиз.

1. Маъноси бир-бирига яқин бўлган, синонимик сўзларни қўшиш.

Боғловчи модель бўйича ясалган сўзларнинг мазкур гуруҳини, ушбу моделни таърифловчи деярли барча лингвистлар, жумладан, Ма Цзяньчун ҳам ажратади. Тенг боғланган синонимик негизларни қўшиш йўли билан замонавий хитой тилининг турли сўз туркумлари ҳосил қилинади. Шулар қаторида от сўз туркумига оид сўзлардир. Масалан: 语言 *yuayan* – тил (тил, нутқ + тил, нутқ), 朋友 *pengyou* – дўстлар, дўст (дўст, биродар + дўст), 道路 *daolu* – йўл (йўл + йўл), 文字 *wenzi* – хат (ёзув + иероглиф), 首脑 *shounao* – сардор, дохий (бош + бош, мия), 世代 *shidai* – авлод (хаёт + давр), 根本 *genben* – асос, негиз (илдиз + манба, илдиз). Шуниси диққатга сазоворки, ҳозирги хитой тилида копулятив модели асосида ясалган сўзлар конверсия таъсирида бири нечта сўз туркумига оид бўлади. Масалан: 生产 *shengchan* сўзи ҳам феъл, ҳам от туркумига оид бўлади ва ишлаб чиқармоқ (туғмоқ, ишлаб чиқармоқ + ишлаб чиқармоқ) ва ишлаб чиқариш маъноларига эга бўлади. Бошқа мисоллар тарикасида қуйидаги сўзларни келтираемиз:

Боғловчи модель бўйича ясалган отлар феъл туркумига оид синонимик негизлардан ҳам ҳосил бўлади. Буни турли хил тилшунос олимлар ўз илмий ишларида кўрсатадилар. Масалан: 斗争 *douzheng* сўзида иккала морфема ҳам курашмоқ маъносига эга ва ҳосил бўлган бирлик кураш сўзини ҳосил қилади. Бошқа бир мисол: 讨论 *taolun* сўзида иккала иероглиф муҳокама қилмоқ, мунозара юритмоқ маъносига эга ва ҳосил бўлган сўз мунозара, муҳокама деб таржима қилинади.

Копулятив модель бўйича ясалган отлар сифат туркумига оид синонимик негизлардан ҳам ҳосил бўлади. Масалан: 残忍 *canren* сўзидаги иккала морфема шавқатсиз маъносига эга ва ҳосил бўлган бирлик шавқатсизлик сўзини ҳосил қилади. 富饶 *fugao* сўзидаги иккала иероглиф бой, сероб маъносига эга ва ҳосил бўлган сўз бойлик, серобчилик деб таржима қилинади.

Хитойлик тилшуносларнинг таъкидлашича, айрим ҳолларда боғловчи модель бўйича иккита синонимик негиздан ясалган сўзлардаги компонентлардан бири фақат морфемалар даражасида мавжуд бўлади ва фақат сўз ясовчи вазифани бажаради. Қадимий хитой тилида бу компонентлар бир бўгинли мустақил сўзлар бўлган. Чжан Шоукан: “Тилнинг ривожланиш жараёнида улардан кўплари ўз мустақиллигини йўқотди ва замонавий хитой тилида сўз ясовчи морфемаларга айланди” [2] – деб таъкидлайди. Масаалан, 人民 *renmin* – халқ, миллат сўзидаги 民 *min* – халқ, маъносига эга бўлган морфема шулар жумласидандир.

2. Антонимик сўзларни қўшиш.

Антонимик негизлар асосида боғловчи модель бўйича сўзларни яшаш хитой тили бўйича илк ишлардаёқ қўрилган. Хусусан, 1898 йилда Ма Цзяньчуннинг машхур, 马氏文通 *Mashi wentong* “Грамматикаси”да нашр этилган ушбу сўзлар 两字对待 *liangzi duidai* иккита қарама-қарши морфемали сўзлар

деб аталади. Антонимик негизларнинг боғловчи модели бўйича қўшилиши турли сўз туркумларининг, одатда мустақил маъноли сўзларнинг ясалишига олиб келади. Изланишларимиз натижасида антоним негизлар сифат, феъл ва равишлардан ташкил топганлиги аниқ бўлди. Негизи сифатга оид антонимлардан ташкил топган от сўз туркумига доир сўзларни кўриб чиқамиз: 大小 *daxiao* сўзидаги ўлчам маъносига эга бўлган отни ҳосил қилади. Мазкур сўз иккита антоним сифат (大 *da* катта + 小 *xiao* кичик)дан ташкил топган. 长短 *changduan* сўзи узунлик маъносига эга бўлган отни ҳосил қилади ва иккита антоним сифат (长 *chang* узун + 短 *duan* қисқа)дан ташкил топган.

Негизи феълга оид антонимлардан иборат копулятив модели асосида от сўз туркумига оид сўзлар доир сўзларни кўриб чиқамиз: 呼吸 *huxi* сўзи нафас маъносига эга бўлган от иккита антоним феъл 呼 *hu* нафас чиқармоқ ва 吸 *xi* нафас олмақ сўзлардан ташкил топган. 来往 *laiwang* сўзи алоқа маъносига эга бўлган от иккита антоним феъл 来 *lai* келмоқ ва 往 *wang* қайтмоқ сўзлардан ташкил топган. Шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, ҳозирги хитой тилида кўп иероглифлар бир нечта сўз туркумига оид бўлади. Шулардан бири 往 *wang* морфемасидир. Мазкур морфема феъл вазифасида бориб келмоқ, қайтмоқ маъносига эга, кўмакчи вазифасида эса ўзбек тилидаги –га постфиксга тўғри келади. Шуларни инобатга олган ҳолда 来往 *laiwang* таркибида мазкур морфема қайтмоқ деб таржима қилинади.

Копулятив модель ёрдамида негизи равишлардан иборат бўлган отларга қуйидагилар мисол бўла олади. Масалан: 始终 *shizhong* доимо сўзи иккита антоним 始 *shi* боши ва 终 *zhong* охири маънога эга бўлган равишдан иборат. 左右 *zuoyou* тахминан сўзи иккита антоним 左 *zuo* чап ва 右 *you* ўнг маънога эга бўлган равишдан иборат. 前后 *qianhou* яқин, тахминан сўзи иккита антоним 前 *qian* олд ва 后 *hou* орқа маънога эга бўлган равишдан иборат.

Жэнь Сюэян антонимик негизлардан боғловчи модель бўйича шунингдек сифатлар ҳам ясалиши мумкин, деб ҳисоблайди. Бироқ монографияда мисол тарикасида у келтирган сўзлар аслида сифат бўлиб ҳисобланмайди, бу 现代汉语词典 *Xiandai hanyu cidian* луғатда қайд этилган. Масалан: 快慢 *kuaiman* 速度 – 这条轮船的快慢怎么样? – Бу кеманинг тезлиги қандай? Луғатда келтирилган мисоллар ва сўзга берилган изоҳ 快慢 *kuaiman* – тезлик – от эканлигидан далолат беради.

А.Л.Семенаснинг таъкидлашича, “антонимик компонентларнинг ўзига ҳослиги комплексда қайта англашга ва идиоматик қўлланишга қодирлигидадир” [11]. Масалан: 消息 *xiaoxi* – ғойиб бўлмоқ + 息 *xi* – пайдо бўлмоқ → 消息 *xiaoxi* – янгиликлар; 甘 *gan* – ширин + 苦 *ku* – аччиқ → 甘苦 *ganku* – ташвишлар, қийинчиликлар.

3. Коррелятив (муносабатдош) негизларни қўшиш.

Замонавий хитой тилида коррелятив компонентлардан боғловчи модель бўйича ясалган мураккаб сўзлар от сўз туркумига оид сўзни ҳосил қилади. Масалан: 领袖 *lingxiu* – дохий, етакчи (ёқа +

енг), 眉目 meimu – юз тузилиши, чеҳра (қош-кўз), 口齿 kouchi – талаффуз (оғиз + тиш), 背心 beixin – нимча (орка + юрак).

Боғловчи модель бўйича муносабатдош негизлардан ясалган янги сўзларнинг мазмуни кўпинча ўзгаради ва бу сўзларни ташкил этган негизларнинг мазмунидан фарқ қилади. Масалан: 骨肉 gu – суяк + 肉 rou – гўшт → 骨肉 gurou – қариндошчилик, 口 kou – оғиз + 舌 she – тил → 口舌 koushe – англашилмовчилик.

4. Мазмунлари йироқ бўлган негизларни қўшиш.

Мазмунлари йироқ бўлган негизларни боғловчи модель бўйича қўшишда, кўп ҳолларда, иккита негизнинг мазмунини сақлаб қолувчи отлар ҳосил бўлади. Ушбу гуруҳдаги сўзларнинг ўзига ҳослиги ана шунда. Масалан: 薄脆 baocui – кирсиллайдиган нон (юпка + кирсиллайдиган), 纲领 gangling – дастур, платформа (асосий звено+бўйин) [13, 223].

5. Бирининг мазмунини ўзлаштириш билан икки негизни қўшиш.

Бундай сўзларнинг ўзига ҳослиги шундан иборатки, негизлардан бири мураккаб сўз таркибида ўзининг бошланғич мазмунини йўқотади, яъни десемантизацияланади. Бундай сўзлар хитойлик лингвистларнинг ишларида турлича белгиланади: 偏义词 pianyici – айнан тўлиқ маънога эга бўлмаган сўз ёки 并合语 bingheyu – конвергент сўзлар. Ўз маъносини йўқотувчи негиз сўз ясашда иккинчи даражали аҳамиятга эга, аммо бу негизсиз сўз мавжуд бўлмайди. Негизлардан бирининг десемантизацияланиши, мураккаб сўзни ҳосил қилувчи негизлар синонимик ёки корреляцион бўлган ҳолда ва улар антонимик бўлган ҳолда ҳам ясаши мумкин. Масалан: 人物 renwu – инсон, фигура, шахс (人 ren инсон + 物 wu буюм), 国家 guojia – давлат, мамлакат (国 guo мамлакат + 家 jia оила), 窗户 chuanguhu – дераза → (窗 chuanguhu дераза + 户 hu эшик), 质量 zhiliang – сифат (质 zhi сифат + 量 liang миқдор), 狐狸 huli – тулки (狐 hu тулки + 狸 li енотсимон ит), 好歹 haodai – бахтсизлик (好 hao яхши + 歹 dai ёмон). Бундай сўзларнинг ҳам биринчи, ҳам иккинчи компонентлари десемантизацияланиши мумкин. Масалан: 面目 mianmu – юз → 面 mian юз + 目 mu кўз. Юқорида келтирилган мисолларда иккинчи компонент десемантизацияланган. Қуйидаги мисолларда десемантизация биринчи компонентда содир бўлган: 热闹 renao – шовкин → иссиқ + шовкинли.

Боғловчи модель бўйича ясалган сўзларнинг моҳиятини кўриб чикиб Люй Шусян шуни таъкидлайдики, улар орасида шундай сўзлар борки, уларнинг негизи турли мазмунга эга. Қўшишдан ҳосил бўлган сўз уларнинг биттасининг маъносига тенг бўлмасдан, иккаласининг маъносига эга. Масалан: 诊疗 zhenliao – диагностика ва даволаш – иккала сўзнинг маъносидан ташкил топган, 诊 zhen – диагностикалаш ва 疗 liao – даволаш. Аммо боғловчи модель бўйича, моҳияти жиҳатидан бир-бирига яқин ёки ўхшаш бўлган, синонимик негизлар қўшилганда, сўз ҳосил бўлганда семантик ўзгаришлар содир бўлмайди, негизларнинг қўшилиши полисиллабизмни ҳосил қилиш мақсадида содир бўлади. Масалан: 身体 shenti – тана – сўзи мазмуни жиҳатидан тенг бўлган 身 shen –

тана ва 体 ti – жусса негизлардан ташкил топган. Мураккаб 身体 shenti сўзнинг мазмуни уни ташкил қилган негизларнинг мазмуни билан бир хил. Қуйидаги сўзларда ҳам шундай ҳолат кузатилади: 皮肤 pifu – тери (皮 pi тери + 肤 fu тери), 背脊 bei ji – орка, курак (背 bei орка + 脊 ji орка).

А.Семенас қўшилаётган компонентларнинг тавсифига (синонимик, антонимик, ассоциативлигига) қараб, боғловчи модель бўйича ясалган мураккаб отнинг компонентларига турли семантик реляциялар хос, деган хулосага келди.

Антонимик компонентларга қуйидаги реляциялар хос: 1) Оддий йиғилганлик – 父母 fumu – ота + она → ота-она. 2) Тўпланувчанлик, кўплик, умумлашганлик – 山水 shanshui – ландшафт, пейзаж (тоғ + сув). 3) Параметрни қарама-қарши хусусиятлардан чиқариш – 大小 daxiao – ўлчам, катталиқ (катта + кичик). 4) Қўшиш → умумлаштириш → қайта англаш – 甘苦 ganku – таъм, яшаш шароитлари, тақдирнинг бевафолиги (ширинлик + аччиқлик). 5) Сингдириш, ютиш – 好歹 haodai – ёмон, бахтсизлик (яхши + ёмон). 6) Ҳаракатларни қўшиш ва уларни предметлаштириш – 开关 kaiguan – узгич (очмоқ + ёпмоқ). 7) Қарама-қарши маъноларнинг қўшилиши ва семантик силжиш – 动静 dongjing – ҳолат, вазият (ҳаракат + тинчлик).

Ассоциатив компонентларга қуйидаги реляциялар хос: 1) суммалаш, оддий қўшилиш 手脚 shoujiao – оёқ-қўллар (қўл + оёқ), 2) тўпланувчанлик, кўплик, умумлашганлик – 桌椅 zhuoyi – мебель (стол + стул), 3) қўшиш → умумлаштириш → қайта англаш – 风波 fengbo – бўрон, каттик бўронлар, қийинчиликлар (шамол + тўлқин), 4) сингдириш, ютиш – 窗户 chuanguhu – дераза (дераза + эшик), 5) қўшимчалар, тушунтиришлар – 讲习 jiangxi – ўрганиш (фанни), такомиллашиш (сўзламоқ + тақрорлаш), 6) предметлаштириш – 裁缝 caifeng – тикувчи (бичиш + тикиш), 7) кучайтириш, жадаллаштириш – 干枯 ganku – куриган, зерикарли, рангсиз (курук + сўлгин) [12].

Синонимик компонентларга қуйидаги реляциялар хос: 1) Тақрорлаш, қайтариш – 互相 huxiang – ўзаро (ўзаро + ўзаро). 2) Қўшимча, тушунтириш – 教育 jiaoyu – маърифат (ўқитмоқ + тарбияламоқ). 3) Кучайтириш, жадаллаштириш – 高大 gaoda – улкан, буюк (юқори + катта).

Кўп ҳолларда, боғловчи модель бўйича ясалган сўзларнинг тоифаларга (категорияларга) мансублиги негизларнинг тавсифи (сифатли, отли, феълли), шунингдек уларнинг семантик аниқланганлигига (мазмунларининг синонимлиги, антонимлиги, коррелятивлигига) боғлиқ. Хитойли лингвистлар, боғловчи модель бўйича ясалган сўзлар, одатда, икки бўғинли бўлади, деб таъкидлайдилар. Бундай хулосани шунингдек, луғат маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Бироқ хитой тилида копулятив модель бўйича ясалган мураккаброқ тузилмалар ҳам мавжуд. Бу тенгхукукли элементлардан ташкил топган мураккаб кискартирилган сўзлар. Масалан: 工农兵 gongnongbing – ишчилар, деҳқонлар ва солдатлар, 度量衡 du liang heng – ўлчов ва тарозилар тизими, 海陆空 hailukong – денгиз, куруклик ва ҳаво кучлари. Илмий терминология доирасида сўз ясаши масалалари билан

шуғулланувчи хитойлик тадқиқотчи Ду Хоувэнь [13], боғловчи модель бўйича унча кўп бўлмаган сўзлар ҳосил бўлади, деб таъкидлайди.

Хулоса ва таклифлар. Сўз ясалишнинг сўз қўшиш копулятив модели кенг тарқалган ҳодисалардан бири, мазкур ҳодиса хитой тили грамматикасига, сўз ясалишига оид бўлган куплаб ўқув дарслик, қўлланма

ва илмий асарларда тилга олинганлигига қарамадан мазкур ҳодиса алоҳида ракурс сифатида қўриб чиқилмаган. Изланишларимиз натижасида айтиш мумкин-ки, сўз қўшишнинг копулятив модели ҳозирги хитой тили лексикасини бойишига хизмат қилади ва алоҳида тадқиқ қилиниши лозим бўлган мавзулардан бири бўлиб ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Gao Minkai. Putong yuyanxue. – Shanghai, 1955. – 200 с.
2. Ren Xueliang . Hanyu zaocifa. – Beijing, 1980. – 165 с.
3. Xun Chanxu. Hanyu cihui. – Changchun, 1956. – 102 ye.
4. Zhang Shoukan Goucifa he gouxingfa. – Hubei, 1981. – Ye 26.
5. Zhang Zhigun. Xiandai hanyu. – Beijing, 1983. – Ye 11.
6. Li Jingxi. Hanyu yufa jiaocai. – Beijing, 1959. – 518 ye.
7. Ошанин И. Слово и части речи в китайском языке. – М., 1946. – 125 с.
8. Солнцев В. Очерки по современному китайскому языку. – М., 1957. – С.84.
9. Коротков Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка. – М., 1968. – 125 с.
10. Семенас А. Некоторые особенности семантики сложения в изолирующих языках (К типологии семантических реляций) // Лингвистическая типология. – М., 1985. – С.107.
11. Семенас А.Л.Парадигматический анализ компонентов копулятивного сложения в китайском языке // Восточное языкознание. – М, 1985. – С.176.
12. Хашимова С.А. Ҳозирги хитой тилида редупликация, аффиксация ва конверсия. – Т.: Ёш куч, 2020. – 330 б.
13. Хаматова А. Словообразование современного китайского языка. – М.: Муравей, 2003. – С. 119.